کولتور و ناسیۆنالیزم

هەواڵنامەی کتێب

د . رەفـیق سـابـیر

هەواڵنامەی کتێب

کولتور و ناسیۆنالیزم

کولتور و ناسیۆنالیزم

د.رەفیق سابیر

بابەت: لێکۆڵینەوە
دیزانی ناوەرۆک: نزار نوری
دیزانی بەرگ:
چاپ: چاپی دووەم
ساڵ: ٢٠٠٨
تیراژ: ١٠٠٠ دانە
بڵاوکراوەی مەڵبەندی کوردۆلۆجی، سلێمانی
ژمارەی سپاردن: (٢٢٨٧)ی ساڵی ٢٠٠٨ ی بەڕێوەبەرایەتیی کتێبخانە گشتییەکانی سلێمانی وەزارەتی رۆشنبیریو لاوانی پێدراوە.

هەوالنامەی کتێب

پـێـڕست

پێشەکی 7
بەشی یەکەم: ناسیۆنالیزم و کولتووری کورد 15
ناسیۆنالیزمی کورد 54
یەکەم: لێکدابڕانی کولتووریی کورد 56
دووەم: میرنشینی دەسەڵاتێکی ناوچەیی بێ پێناسەی کولتووری 75
سێیەم: ناسیۆنالیزمی ناوچەگەری 86
بەشی دووەم: جیهانگیری و داهاتووی دەوڵەتی نەتەوەیی 111
بەشی سێیەم: زمان و نەتەوە گرفتەکانی زمانی کوردی 175
بەشی چوارەم: ئیسلامی سیاسی و پێناسەی نەتەوەیی کورد 209
بەشی پێنجەم: سەرەتایەکی مێژوویی لەبارەی سەرهەڵدانی هۆشیاریی
نەتەوەیی لە کوردستاندا 241

هەواڵنامەی کتێب

بۆ یادی کاکم ڕەئوف سابیر پێشکەش بێت

هەواڵنامەی کتێب

هەواڵنامەی کتێب

پێشەکی

هەواڵنامەی کێژ

دوو سەدە دوای دەرکەوتنی ناسیۆنالیزم لە ئەورووپا و بڵاوبـــوونەوەی بە وڵاتـــانی ئاســـیا و ئەمریکـــای لاتـــین و ئەفریقـادا، جـارێکی دی (تارمـایی ناسـیۆنالیزم) گەڕاوەتەوە بۆ ئەورووپـا و لەگەڵ خۆیـدا کۆمەڵێـک کێشــەی سیاســی و شــەڕی نـاوخۆی هێنـاوەتەوە. ئەم دیاردەیە بە لای کەمەوە دوو راستی دەسەلمێنێت:

یەکەم: ناسیۆنالیزم دیاردەیەکی کۆتاییهاتوو و بەشێک لە مێژوو نییە، وەک زۆر باسکار و ئایدیۆلۆجیستانی لیبراڵ و کۆمۆنیست دووپاتیان دەکردەوە. بەڵکو مێژووی ئەم دوو ســەدەیەی دوایــی خــۆی بەشــێکی گــرنگە لە ناســیۆنالیزم. چـــونکە رەوشـــی مێژوویـــی ناســـیۆنالیزم و شـــێوەی دروســتکردنی نەتەوە و دەوڵەتــی نەتەوەیــی لە ئەورووپــا و

وڵاتانی دیکەدا تا ئێستا شوێنەوارەکانیان بە زەقی دیارن. گەلێک لەو ڕووداوانەی ئەمڕۆ لە دنیادا ڕوو دەدەن، ڕیشەکەیان بۆ شێوە مۆدێلی دروستبوونی ئەو دەوڵەت و نەتەوانە، بۆ مەسەلەی لەبەرچاونەگرتنی سروشتی کولتووری و ئێتنیکیی ئەو وڵاتانە دەگەڕێنەوە.

دووەم: پرۆسەی مۆدێرنیزم و پۆست مۆدێرنیزم و لیبرالیزم لە ئەوروپادا، بە پێچەوانەی ئەوەی چاوەڕوان دەکرا، هێشتا نەیانتوانیوە کۆتایی بە ناسیۆنالیزم بێنن، نەیانتوانیوە مافی یەکسانیی نەتەوەیی و کولتووریی بۆ کەمە نەتەوەییەکانی نێو ئەو وڵاتانە دابین بکەن، یان بە باری دیکەدا ئەوان لەناو کولتووری زۆرایەتی و هاووڵاتیبووندا..... تاد بتوێننەوە. ئەگەر مرۆڤ کێشە و شەڕە نەتەوەییە ناوخۆییەکانی هەندێک وڵاتی ئەوروپای ڕۆژهەڵاتیش باس نەکات، کە وێنەیەکی بەربەیستانەی لەناوبردنی فیزیکی و کولتووریی بوون، ئەوا لە ئەوروپای ڕۆژئاوایشدا، کە هاووڵاتیانی سەر بە ڕەگەز و گرووپە ئێتنیکی و ئاینییە جۆربەجۆرەکان، لە ماف و ئەرکەکانیاندا یەکسانن، هێشتا کێشەی نەتەوەیی گرفتێکی جیدییە. لە ئیسپانیا و ئایرلاند شەڕێکی ڕاستەقینەی ناوخۆیی هەیە. بەشێکی گەورەی خەڵکی نەتەوەکانی سکۆتلاندی و وێڵز لە بریتانیا، کاتەلۆنی و باسک لە ئیسپانیا، فرەنسیزمانانی کۆبیکی کەنەدا، بە دەسەڵاتی زۆرایەتیی نەتەوەیی ڕازی

نین و دەیانەوێت دەوڵەتی نەتەوەیی خۆیان دابمەزرێنن. چونکە پێیان وایە کە زۆرایەتیی حکومڕان، لەناو چوارچێوەی ئەو وڵاتانەدا، دەرفەتێکی یەکسانانەی بۆ پێشکەوتنی ئابووری و کولتووریی ئەوان دابین نەکردووە و هەرێم و ناوچەکانیان وەک کۆلۆنییەکی ناوخۆی ئەو دەوڵەتانە هێڵراونەتەوە.

ئەگەر مەسەلەی نەتەوەیی لەو وڵاتانەدا، کە دەمێکە سیستمی دیموکراتییان تێدا چەسپێندراوە، بەم جۆرە بێت و هێشتا بە تەواوی چارەسەر نەکرابێت، ئاخۆ دەبێت چارەسەرکردنی پرسی نەتەوەیی لە وڵاتانێکی نادیموکراتدا، لەوانە وڵاتە داگیرکەرەکانی کوردستان، کە نوێنەرانی سیاسیی نەتەوەی سەردەست بەپێی قانوونی جەنگەڵ لەگەڵ نەتەوەی ژێردەستدا رەفتار دەکەن، دەبێت چەند دژوار بێت؟

لەبەر ئەم هۆکارانە و هی دی، ناسیۆنالیزم یەکێکە لەو بابەتە گرنگە فیکری، سۆسیۆلۆجی و مێژووییانەی کە، هەم لە ئاستی تیۆری و هەم لە ئاستی لێکۆڵینەوەی ئێمپیریکی و مێژوویی، باس و لێکۆڵینەوەی زۆر هەڵدەگرێت.

ناسیۆنالیزم وەک ئایدۆلۆجیا و چەمکی سیاسی دووپاتی دەکاتەوە کە هەر نەتەوەیەک، بۆ ئەوەی بتوانێت خۆی وەک یەکەیەکی سیاسی و کولتووری دەرببڕێت و

شوێنێک لە پەیوەندییە جیهانییەکاندا بگرێت، پێویستە پێناسە (هەویە/ئایدێنتیتی)ی نەتەوەیی خۆی و مافی خۆبڕیاردانی چارەنووسی هەبێت، بە شێوەی دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی سەربەخۆ بێت، یان بەڕێوەبردن و خۆحکومڕانیکردن لە چوارچێوەی وڵاتێکی فرەنەتەوەدا.

ناسیۆنالیزم رەوایی و پێناسەی (هەویە) خۆی لە زمان و کولتوورێکەوە وەردەگرێت، کە کۆمەڵە خەڵکێکی دیاریکراو لە مێژووی خۆیاندا، هێناویانەتە بەرهەم و بە هۆیەوە توانیویانە زەمینەی پێکەوەژیانی هاوبەش دروست بکەن. دەخوازێت مانا و ناوەرۆکێکی سیاسی بەو کولتوورە بدات. پێیوایە کە پێناسەی کولتووری تەنیا لە رێگای دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی، یان خۆحوکمڕانیکردنەوە بەرجەستە دەبێت.

هەواڵنامەی کتێب

ناسیۆنالیزم، لە رەوشی مێژوویی خۆیدا، بە دوو شێوەی سەرەکی خۆی دەرخستووە، ناسیۆنالیزم لەسەر بنچینەی هاووڵاتیبوون، یان ناسیۆنالیزم لەسەر بنچینەی ئێتنیکی/ کولتووری. حاڵەتی یەکەمیان ئەو مۆدێلە بوو کە رۆشنگەرانی فەرەنسا داوایان دەکرد، ئەوان پێیان وابوو کە دەوڵەت نەتەوە دروست دەکات. واتا نەتەوە کۆمەڵگایەکە لە تەواوی ئەو هاووڵاتیانە پێک دێت کە لە سنووری وڵاتێکدا و لە سایەی سیستمێکی هاوبەشی سیاسییدا یەکیان گرتووە، هەموو هاووڵاتییەکان، بەبێ لەبەرچاوگرتنی

ڕەگەز، کولتوور، ئاین، ڕەنگی پێست، ئینتیمای ئێتنیکییان..تاد، دەبێت یەکسان بن و هاوماف بن، واتا هەمان مافیان هەبێت. دەوڵەتی نەتەوەیی فرەنسا و کۆمەڵە دەوڵەتێکی دیکەی نەتەوەیی لە ئەورووپای ڕۆژئاوادا، بە پێی ئەم مۆدێلە، کە دەبێت بنەمایەکی دیموکراتانە دەستەبەر بکات، دامەزرێندران. بەشێکی گرنگی هاووڵاتیانی ئەو وڵاتانە، لەوانە پێسترەشەکان، کەمایەتیی ئێتنیکی، دوای خەباتێکی درێژ و پێشکەوتنی ڕەوشی ئابووری، کۆمەڵایەتی و دیموکراتی، لەو وڵاتانەدا، مافی دەنگدان و یەکسانبوونیان بۆ دەستەبەر کرا.

بەڵام لە حاڵەتی دووەمیاندا ناسیۆنالیزم ئەو مۆدێلە بوو کە ڕۆمانتیکەکانی ئەڵمان داوایان دەکرد. بە بۆچوونی ئەوان دەوڵەت، نەتەوە دروست ناکات، بەڵکو بە پێچەوانەوە نەتەوە دەوڵەت دروست دەکات. واتا ئەوە مافە قانوونییەکان نین کە خەڵک یەک دەخەن و هەستی ئینتیمای نەتەوەیی هاوبەشیان لەلا دروست دەکەن، بەڵکو ئەوە بنەمای هاوبەشی ئێتنیکی، زمان و کولتووری هاوبەشن، کە هەستی ئینتیمای هاوبەش و هاوچارەنووسی لای گەل دروست دەکەن. دەوڵەتی نەتەوەیی ئەڵمانیا لەسەر ئەم بنچینەیە دامەزرێندرا. لێرەدا لە جیاتی ئینتیما بۆ دەوڵەت، زمان و ڕەچەڵکی ئێتنیکی کرا بە بنچینەی هاووڵاتیبوون.

ئەمڕۆ زۆربەی وڵاتانی ئەورووپا هۆمۆگێن (هاوزمان و

هاوکولتوور) نین، بۆیە لە بەشێکیاندا یەکسانیی نەتەوەیی نێوان زۆرایەتی و کەمایەتی بە تەواوی دەستەبەر نەکراوە. بەڵام دابینکردنی یەکسانیبوونی هاووڵاتیان و بە کۆمەڵکردنی ئەو وڵاتانە، دەوڵەتیان گۆڕیوە بەو دەزگا سیاسی و قانوونی و حقووقییەی کە گەرەنتی پارێزگاریی ماف و ئارامی و ئاسایشی هاووڵاتیان بکات و دەربڕی ئیرادەی گشتیی ئەوان بێت. سەرئەنجام هەستی ئینتیمای هاوبەش و چارەنووسی هاوبەش بوون بە بنچینەی پێکەوەگرێدانی هاووڵاتیان، ئەمەیش بە دڵنیاییەوە هۆکارێکی گرنگی ئارامی سیاسی و هاریکاریی کۆمەڵایەتی و پێشکەوتنی دیموکراسییە لەو وڵاتانەدا.

بە پێچەوانەیشەوە لە هەموو ئەو وڵاتانەی کە دەوڵەت دەوڵەتی زۆرایەتییە و کولتوور و زمانی زۆرایەتی تاکە سەردار و حکومڕانە، ئەوا مافی هاووڵاتییان بەپێی رەگەز یان ئینتیمای نەتەوەیی و مەزهەبی یان رەنگی پێست دیاری دەکرێت. لەو جۆرە وڵاتانەدا دەوڵەت تەنیا دەربڕی ئیرادەی زۆرایەتییە. شتێک بەناوی پێکەوەهەڵکردن و تەبایی نەتەوەیی نین، لە جیاتیان توندوتیژی و ستەم و بێدادی و تیرۆر ناوەرۆکی دەوڵەت پێک دەهێنن.

لە دوای دەرکەوتنی رۆشنگەری و ناسیۆنالیزم، لە رۆژئاوادا، هزر و کولتوور رەوتێکی جیهانییان بە خۆیان گرت، واتا بە جیهانی بوون، زایەڵەی رۆشنگەری و شۆڕشە

ناسیۆنالیستەکان، بە شێوەی جۆراجۆر، بە هەر گۆشەیەکی دنیادا بڵاو بوونەوە. بەڵام لەهیچ شوێنیکی دی رۆشنگەری و ناسیۆنالیزم، بەو شێوەیەی لە رۆژئاوادا دەرکەوتن، دووبارە نەبوونەوە. هەروا هیچ کام لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی نێوین بزاڤێکی رۆشنگەرانەی ئەوتۆی بە خۆیەوە نەدیت، کە بتوانێت مەسەلەی مافی مرۆڤ و یەکسانیی هاووڵاتییان و ئازادی بکاتە بەشێک لە هۆشیاریی خەڵک و کولتووری ئەو وڵاتانە.

ناسیۆنالیزم لەم وڵاتانەدا وەک پرۆژەیەکی رۆشنگەری و لەسەر بنچینەی بە هاووڵاتیبوون دەرنەکەوت، بەڵکو پێش هەر شتێک کاردانەوەیەک بوو لە بەرامبەر هەرەشەی ناسیۆنالیزمی دراوسێ. لە هەمان کاتدا هەوڵدانێکی توندڕەوانە و شۆڤێنیستانە بوو، بە ئامانجی زاڵکردنی زمان و کولتووری زۆرایەتی، نکوڵیکردن لە مافی گەلانی دی و هەوڵدان بۆ لەناوبردنی کولتوور و زمانیان. بۆیە دەوڵەت لە جیاتی ئەوەی دەربڕی ئیرادەی هاووڵاتییان بێت، تەنیا دەوڵەتی زۆرایەتیی حکومڕان بووە. یان راستییەکەی زۆر جار دەوڵەتی خێڵ و بنەماڵەیەک بووە. لە ماوەی مێژووی هەشتا ساڵەی ئەو دەوڵەتانەشدا هیچ گۆڕانێکی گرنگ بەسەر ناوەرۆک و شێوەی حکومڕانییاندا نەهاتووە. بۆیە ئەمڕۆ، بە پەیوەندیی لەگەڵ پرۆسێسی جیهانگیری و ئاڵوگۆڕەکانی دیکەی دنیادا، رەوایی و توانای

هەولێرنامەی کتێب

بەردەوامبوونی ئەو جۆرە دەوڵەتانە کەوتوونەتە ژێر پرسیارەوە.

ناسیۆنالیزم لە کوردستاندا، بە تایبەتمەندیی خۆیەوە، وەک کاردانەوەیەک لە بەرامبەر هەڕەشە و پەلاماری ناسیۆنالیزمی دراوسێدا (ناسیۆنالیزمی تورک، فارس و عەرەب) دەرکەوتووە. ئەگەرچی وەک ناسیۆنالیزمی نەتەوەیەکی ژێر دەست و وڵاتداگیرکراو ناوەرۆکێکی رزگاریخوازانەی هەیە، بەڵام تا ئێستا، لە هیچ بەشێکی کوردستاندا، نەیتوانیوە هیچ مافێکی نەتەوەیی چەسپاو بۆ کورد بەدەست بهێنێت.

من پێشتر لە چەند کتێب و نووسینی دیکەدا باسم لە ناسیۆنالیزمی کورد کردووە. ئەم کتێبە، کە کۆمەڵێک باسی بە خۆی گرتووە، هەوڵدانێکی دیکەیە لەم بوارەدا. دەخوازێت رووناکی بخاتە سەر هەندێک لایەنی دیکەی ناسیۆنالیزمی کورد، بە تایبەتی بە پەیوەندیی لەگەڵ کولتووری کوردیدا.

رەفیق سابیر
ئۆکتۆبەری 2002

هەواڵنامەی کتێب

بەشی یەکەم

ناسیۆنالیزم و کولتووری کورد

هەواڵنامەی کتێب

هەواڵنامەی کتێب

ناسیۆنالیزم چییە؟ ئایا راستە ناسیۆنالیزم بە گشتیی قبووڵ بکرێت، یان رەت بکرێتەوە؟

ناسیۆنالیزم بە مانا گشتییەکەی، دیاردەیەکی سروشتی و ئاساییە چونکە مرۆڤ، هەر لە کۆنەوە ویستوویەتی و دەیەوێت لەگەڵ ئەو کەسانەدا تێکەڵاوی و پەیوەندیی هاوبەشی هەبێت کە لە زمانیان تێ دەگات، هەست دەکات کە کولتوورێکی هاوبەش، یان مێژوویەکی هاوبەش و کۆمەڵە ئامانجێکی هاوبەشی لەگەڵیاندا هەیە، لە هەمان کاتدا لەوی تر، واتا لە کەسان و خەڵکی بیانی، کە سەر بە کولتوورێکی جیاواز بوون سڵەمیوەتەوە، چونکە لە زمان و کولتووریان نەگەیشتووە. لێیان ترساوە یان بە سووک بۆیانی روانیوە و ویستوویەتی خۆی لێیان بە دوور بگرێت، یان ئەگەر توانیبێتی پەلاماریان بدات و کۆنترۆڵیان بکات. بۆ نموونە گریکەکان خەڵکی دیکەیان بە (بەربەر) ناو دەبرد.

ناسیۆنالیزم، خۆی لە خۆیدا، چەمکێکی بێ لایەنە، یان ناسیۆنالیزم، وەک ئۆیڤیند ئۆستێرود دەڵێ رەنگێکی سیاسیی دیاریکراوی نییە، ئەو رەنگی خۆی لە دەوروبەرەکەی وەردەگرێت. مەرج و حاڵەتە مێژوویی،

جیۆگرافی-سیاسی، دەوڵەتی و کولتوورییەکان فۆرمی تایبەتی بە ناسیۆنالیزم دەدەن[1] بزاڤێکی ناسیۆنالیستی دەشێت لە قۆناغی مێژوویی جیاوازدا سروشتی خۆی بگۆڕێت. بۆ لێکۆڵینەوە لە ناسیۆنالیزم لە هەر وڵاتێکدا، پێویستە رەوش و رێباز و ئەنجامەکانی ناسیۆنالیزم لەبەرچاو بگیرێن، نەک ناسیۆنالیزم وەک چەمکێکی فیکریی رووت. چونکە لێرەدا ناسیۆنالیزم وەک بەشێک، یان لایەنێک لە مێژووی فیکر باس ناکرێت، بەڵکو وەک ئەزموونێکی دیاریکراو باس دەکرێت کە لە هەلومەرجێکی دیاریکراو و لە شوێن و زەمانێکی دیاریکراودا و بەو شێوە تایبەتییەی کە هەیە دەرکەوتووە، بە هەمان شێوە لە شوێنێکی دیکەدا دووبارە نابێتەوە.

هەواڵنامەی کتێب

ناسیۆنالیزم، وەک دیاردەیەکی سیاسی- مێژوویی دەکرێت دوو مانا، یان دوو ناوەرۆکی لێک جیاواز و پێک ناکۆکی هەبێت، کە بە پەیوەندی لەگەڵ دۆخی تایبەتی دەرکەوتنیدا و بە پەیوەندی لەگەڵ ئامانجەکانیدا دیاری دەکرێن:

دەشێت ناسیۆنالیزم هاوتای ئازادی و یەکسانی و هەقخوازی بێت. ئەمەش لەو کاتانەدا دەبێت کە نەتەوەیەکی ژێردەست لە دژی ستەم و داگیرکردن و لە پێناو ئازادیدا خەبات دەکات.

دەشێت ناسیۆنالیزم مانای شۆڤێنیزم و ستەم و

ڕەگەزپەرستی بێت، کاتێک نەتەوەیەکی سەردەست یان داگیرکەر، بۆ درێژەدان بە داگیرکردن، یان چەوساندنەوەی کەمایەتیی نەتەوەیی، یان پەلاماری نەتەوەی دراوسێ، ئایدۆلۆجیای ناسیۆنالیزم بەکار دێنێت.

بە کورتی لە دیدی زانستییەوە ناسیۆنالیزم وشەیەکی بێ لایەنە و دەبێت هەر دیاردەیەکی ناسیۆنالیستی لە چوارچێوەی بارودۆخی سەرهەڵدانیدا و لە ڕێگەی ناوەڕۆک و ئامانجە سیاسییەکانییەوە سەرنج بدرێت، کە دەشێت ناسیۆنالیزمێکی ڕزگارکەر یان ناسیۆنالیزمێکی مەزنخواز و پەلاماردەر بێت. پێشکەوتنخواز یان کۆنەخواز بێت. لیبراڵ، یان سۆسیالیست یاخود فاشیست بێت. بۆیە مەحکومکردنی گشتیی ناسیۆنالیزم، وەک کۆمۆنیست و لیبراڵ و ئیسلامییەکان دەیکەن، حوکمێکی چەوتی ئایدۆلۆجییە. ئەگەر ئەو حوکمە لە دیدی ئایدۆلۆجیی ئەوانەوە بەهانە و ئامانجی سیاسیی خۆی هەبێت، لە ڕووی زانستییەوە هیچ نرخێکی نییە، چونکە پێچەوانەی سروشت و ئەزموونی بزاڤی ناسیۆنالیستییە.

هەواڵنامەی کتێب

ناسیۆنالیزم سیستمێکی فیکرییە لەسەر بنچینەی بارودۆخێکی بابەتی(ئۆبجێکتیڤی)ی بوونی گرووپێکی ئێتنیکی(نەتەوە) کە زمان و کولتوور و مێژوو و هەستی هاوبەشیان هەیە، سەرهەڵدەدات تا نرخ و بەرژەوەندیی نەتەوەکە، لە بەرامبەر نرخ و بەرژەوەندیی نەتەوەیەکی

دیکەدا هاوتا، یان بەرزتر و گرنگتر بگرێت. بەرژەوەندیی بەرزی نەتەوەیی، لە رێگەی سیاسەتێکی نەتەوەیی سەربەخۆوە، دابین بکات. دابینکردنی ئەو سیاسەتەیش دەخوازێت کە ئەو چوارچێوە جیۆگرافییەی نەتەوەکەی تێدا دەژیت کۆنترۆڵ بکرێت، واتا دەوڵەتی نەتەوەیی دابمەزرێندرێت. بۆیە دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی خەون و ئامانجی سەرەکی ناسیۆنالیزم و هەر بزاڤێکی ناسیۆنالیستییە.

ناسیۆنالیزم دووپاتی دەکاتەوە کە یەکبوونی نەتەوەیی پێویستە لە رووی سیاسییەوە سەربەخۆ بێت، دەبێت سنووری نەتەوە و دەوڵەت هاوجووت بن[2] یان دەخوازێت کولتوور و شێوەی دەوڵەت هاوئاهەنگ و تەبا بن، بۆ ئەوەی کولتوورماڵێکی سیاسیی خۆی، لەوەش زیاتر تەنیا تاکە ماڵێکی سیاسیی خۆی پێبدرێت... واتا ناسیۆنالیزم وەک سیستمێکی فیکری و بزاڤێکی سیاسی نەتەوە دروست دەکات[3]. یەکبوونی کولتووری دەبێتە بناغەی یەکبوونی سیاسی. ئەو کەسانەی سەر بە هەمان کولتوورن، هەست بە نزیکی و هاوکولتووری دەکەن. نەتەوە، وەک ویست و کولتوور، بە جۆرێک خۆی دەردەخات کە لەگەڵ سیاسەتدا یەک بێت و نەتەوە، وەک بوونێکی سیاسی، دەشێت سنوورەکەی تا ئەو جێیە بڕوات کە سنووری کولتوورەکەیە. لەناو ئەم سنوورە سیاسییەشدا کولتوورەکە

دەپارێزرێت. لێرەدا کولتوور سەرجەمی ئەو بەرهەمە مادی و رۆحییانە دەگرێتەوە کە خەڵکانێک لە مێژووی خۆیاندا پێکەوە هێناویانەتە بەرهەم. ئەو کولتوورە، وەک پێناسی کۆمەڵ، بنەمایەکی هاوبەش بۆ پێکەوەهەڵکردن و خۆناسینی نەتەوەیی دادەهێنێت. سەرئەنجام سایەیەکی سیاسی و چوارچێوەیەکی دەستووری، واتا پرۆسێسی دروستبوونی نەتەوە دەخوازێت. تا لەورێگەیەوە کولتوورەکە مانایەکی نوێی سیاسی و ئازادییەکی دەستووریی ئەوتۆ دابین بکات، کە دەستەبەری مانەوە و پێشخستنی خۆی (کولتوورەکە) بن.

بەڵام کولتوور لە کۆمەڵە رەگەزێکی جۆر بەجۆر پێک دێت کە هەر کامیان، لە سەردەمێکی دیاریکراودا، دەشێت لایەنی گرنگ و بگرە گرنگترین رەگەزی پێناسەی نەتەوە بێت و تەواوی پرسی نەتەوە و رەوشی بە نەتەوەبوون، بە پلەی یەکەم، لەودا خۆیان دەربخەن. ئەمەش تا رادەیەکی زۆر بە پەیوەندی لەگەڵ ئەو بارودۆخە مێژووییەدا دەبێت کە نەتەوەکەی تێدا دەژی و ئەو هەڕەشانەی پرۆسێسی دروستبوونی نەتەوە رووبەروویان دەبێتەوە. دیارە زمان گرنگترین لایەنی کولتوورە. بەڵام لە هەندێ کاتدا زمان ئەو لایەنە بنچینەییە نییە کە پێناس و ناوەرۆکی کولتوورەکە دەربڕێت، یان نەتەوەکە بە هۆیەوە خۆی پێ لەویدی جیا بکاتەوە، بەڵکو لە جیاتییان دەشێت ئاین، یان تەنانەت مەزهەبێکی ئاینی، ئەو رۆڵە گرنگە بگێڕێت، بە جۆرێک کە

سەرجەمی تایبەتمەندییە کولتوورییەکانی نەتەوە، یان قورسایی پێناس (ئایدێنتێتی) نەتەوەیی و رەگەزی خۆجیاکردنەوەی نەتەوەیەک لە نەتەوەیەکی دیکە لە جیاوازی ئاین، یان مەزهەبدا کۆ ببنەوە.

نەتەوەکان پێش ئەوەی ببنە نەتەوە، واتا شێوەی خۆیان بۆ دەوڵەت بگۆڕن یان دەوڵەتی تایبەتیی خۆیان دابمەزرێنن، مێژوویەکی درێژی خۆیان هەبووە، ئەو مێژووەش لەسەر بنچینەی پرینسیپێکی گشتیی ئەو کۆمەڵە خەڵکە بووە کە بۆتە زەمینەی پێکەوەژیانی هاوبەش : زمانی هاوبەش، کولتووری هاوبەش، مێژوو و خاکی هاوبەش. هەر کۆمەڵە خەڵکێک سیستمێکی کولتووری بۆ خۆی دامەزراندووە، کە لە رێگەی ئەو سیستەمە کولتوورییەوە دەرکی بە دیاردەکان کردووە، تەسەورێکی گشتی و هاوبەشی لەبارەی خۆی پێکهێناوە و توانیویەتی خۆی وەک یەکەیەکی ئێتنیکی – کولتووری لەویدی جیا بکاتەوە. هێگل ئەم قۆناغەی ژیانی نەتەوە، یان ئەو کۆمەڵە خەڵکە، واتا قۆناغی پێش دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی، بە قۆناغی پێش مێژوو ناو دەبات، واتا مێژووی راستەقینەی نەتەوەیەک لەو کاتەوە دەست پێ دەکات کە نەتەوەکە، دەوڵەتی تایبەتیی خۆی دادەمەزرێنێت. بە پێی ئەم بۆچوونەی هێگل نەتەوە وەک یەکەیەک، کە لە سەرووی تاکەکەس(ئیندیڤید)ەوەیە، پێکەوەهەڵکردنێکی ئۆرگانییە بۆ ئەوەی پێش بکەوێت و شوێنێک لە مێژوودا

بگرێت پێویستە شێوەی دەوڵەت بە خۆی بگرێت، یان ڕۆحی نەتەوە لە ڕێگەی دەوڵەتەوە خۆی دەربخات، وەک دواتر باسی دەکەم.

لەساڵی 1882 دا مێژوونووسی فەڕەنسایی ئێرنێست ڕێنان بەم جۆرە نەتەوە پێناسە دەکات : نەتەوە یادەوەرییەکی بە کۆمەڵە، هەروا هۆشیارییەکی هاوبەش و ئیرادەی پێکەوەهەڵکردنە، مەسەلەیەکە لەبارەی هاوکاری و بڕوایەکی هاوبەش، زیاتر لەوەی تایبەتمەندییەکی پێدراو بێت. نەتەوە ڕاگیرییەکی ڕۆژانەی گەلە[4].

ماکس وێبەر لە تیزێکی خۆیدا، لەبارەی دەوڵەت و نەتەوە، ئەو چەمکە سەبجێکتیڤییەی نەتەوە دووپات دەکاتەوە. ئەو دەوڵەت وەک فۆڕمی ڕێکخستن، دەزگا (**Institution**)ی سیاسی و مۆنۆپۆلکردنی دەسەڵات پێناس دەکات (دەناسێنێت)، نەتەوەش وەک بیر، ویستی ئینتیمای هاوبەش و کولتووری هاوبەش دادەنێت. دەوڵەت و نەتەوە دوو دیاردەی لێکدانەبڕاون، بەڵام ئەوان سەلمێنەر و تەواوکەری یەکتری بوون. بە ڕای وێبەر توانای بەردەوامبوونی دەوڵەت، لە ڕێگای هاریکاریی نەتەوەییەوە، بەهێز کرا، لە کاتێکدا نەتەوە توانی پێناسە (هەویە)ی کولتووریی خۆی، لە سایەی دەسەڵاتی دەوڵەتدا ،بپارێزێت. بۆ ئەوەی ئەم خۆتەئکیدکردنە سەبجێکتیڤییە نا سەقامگیریی سیاسیی لێ نەکەوێتەوە پێویستی بە چوارچێوەیەکی

دامودەزگایی چەسپاوتر هەبوو. دەوڵەت ئەم جۆرە چوارچێوەیە بوو[5].

ناسیۆنالیزم بەرهەمی فەلسەفەی رۆشنگەری(ئەلتەنویر)و ئەنجامێکی راستەوخۆی مۆدێرنیزم و شۆڕشی فڕەنسایە. فەلسەفەی رۆشنگەری، لە سەرەتای سەدەی هەژدەیەمدا، وەک تەوژمێکی بەهێزی فەلسەفی، سەرەتا لە بریتانیا و فڕەنسا، دواتریش لە ئەورووپادا، بڵاوبۆوە. ئەم فەلسەفەیە دژی هەر فۆرمێکی دەسەڵات بوو کە عەقڵی مرۆڤ لە چوارچێوەی باوەڕی ئاینی و مێتافیزیکیدا سنووربەند بکات، بە تایبەتی دەسەڵاتی کڵێسا و چینی ئەریستۆکرات. سروشت بەلای رۆشنگەرانەوە، شتێک نەبوو لە سەرووی یان لە دەرەوەی مرۆڤ بێت، بەڵکو مرۆڤ خۆی بەشێکە لە سروشت. بۆیە ئەگەر مرۆڤ زانیاریی تەواوی لەبارەی سروشت هەبێت و بتوانێت خۆی لە بیر و حوکمی پێشوەخت دەرباز بکات و عەقڵی خۆی بەکار بێنێت، ئەوا دەتوانێت لە سروشت تێ بگات. بە لای ئەوانەوە ئاین و فۆرمی دیکەی باوەڕ، رێگرن لە بەردەم مرۆڤدا تا لە رێگەی عەقڵ و زانیاریی ئەزموونکارییەوە، لە سروشت و مرۆڤ و کۆمەڵ بگات. ئامانجی ئەوان پێشکەوتن بوو. هۆکاری گەیشتنیش بە پێشکەوتن رۆشنگەری بوو، کە مەبەست لەوە بوو مرۆڤ توانایەکی سروشتیی هەیە کە خۆی بیر بکاتەوە و خۆی لەو بیر و

حوکمە پێشوەختانە دەرباز بکات، کە لە لایەن دەسەڵاتە نەریتییەکانەوە، کڵێسا و چینی دەسەڵاتداران، بڵاو دەکرێنەوە. لە هەمان کاتدا فەلسەفەی رۆشنگەری، لە رووی سیاسییەوە، داوای کۆمەڵێکی دیموکراتی دەکرد کە پشت بە دەستوور ببەستێت، ئەو دەستوورەش لە لایەن گەلەوە، نەک لە لایەن مەلیکەوە، دابندرێت. چونکە دەوڵەت و دەستوور دەبێت تەنیا دەربڕی ئیرادەی تاکە کەسێک نەبن، بەڵکو دەبێت دەربڕی ئیرادەی بە کۆمەڵ، یان ئیرادەی گشتیی بن[6].

فەلسەفەی رۆشنگەری زەمینەی بۆ شۆڕشی 1789ی فڕەنسا خۆش کرد. سەرئەنجام ئەو بیرانەی سەبارەت بە مافی سیاسیی گەل یان خەڵک و سەروەریی گەل دەرکەوتن، گەلیان گۆڕی بە نەتەوە. چەمکی نەتەوە یەکێک بوو لە چەمکە شۆڕشگێڕەکانی شۆڕشی فڕەنسا کە لە بەرامبەر ئیمتیازاتی ئەریستۆکراتەکاندا بەرزکرایەوە. دەوڵەت دەبوو لەسەر بنچینەیەکی نوێ و لە رێگەی پێکەوەهەڵکردنی نەتەوەییەوە، دابمەزرێندرێت. چینی خاوەن ئیمتیاز دەبوو دەستەبەرداری ئیمتیازەکانی خۆی بێت و هەموو هاووڵاتیان، یان ئەندامانی نەتەوە، بەبێ لەبەرچاوگرتنی پلەو پایە و رەچەڵەکی ئێتنیکی و چینایەتییان، هەمان مافی هاووڵاتیبوونیان هەبێت. ئەم مافەش بە پێی دەستوورێک، کە گەل نەک پادشا بڕیاری لەسەر دەدات، پارێزگاری لێ بکرێت. بەم جۆرە مافی

هاووڵاتیبوون کرا بە بنەمای نوێی کۆمەڵ و گەل گۆڕدرا بە نەتەوە، واتا کەسایەتییەکی سەربەخۆ، یان گەلێکی خاوەن سەروەری. لەسەر ئەم بنچینەیەش یەکەمین سوپای فڕەنسایی، وەک ئەرکێکی نەتەوەیی، دامەزرێندرا و سەربازیکردن کرا بە ئیجباری.

بەڵام ئەم مۆدێلەی دروستکردنی نەتەوە، لەسەر بنچینەی دەسەڵاتی گەل و ئیرادەی گشتی و مافی هاووڵاتیبوون ئەزموونێکی تایبەتی فڕەنسایە. لە بەرامبەر ئەمەدا شەپۆلی بیری رۆشنگەری و ناسیۆنالیزم لە ئەڵمانیا و ئیتاڵیادا ئەنجامی دیکەیان لێ کەوتەوە. لە هەردوو وڵاتدا پێش هەر شتێک زمان، مەسەلەی کولتووری و ئێتنیکی، بە بنەمای پێکهاتنی نەتەوە – دەوڵەت داندران. بیرمەندان و تیئۆریستانی ناسیۆنالیزمی ئەڵمانی، لەوانە ج.گ. هێردێر، فیختێ، شێلینگ و هیگل، هەروا مازینی لە ئیتاڵیا، لە سەرەتاوە مەسەلەی دەوڵەتیان بە مەسەلەی کولتووری – ئێتنیکییەوە بەستەوە. بەو پێیەی هەر گرووپێکی خەڵک خاوەنی کەسایەتی و زمانی خۆیەتی، پێویستە لە هەمان کاتدا خاوەنی دەوڵەتی نەتەوەیی خۆیشی بێت. هێردێر پێی وابوو کە دەوڵەتی باش پێویستە سنووری سروشتی هەبێت، واتا پێویستە سنووری دەوڵەت لەگەڵ ئەو ناوچانەدا هاوجووت بێت کە (نەتەوە)کەی تیادا دەژیت. ئەو لە ساڵی 1785 دا لە کتێبی (چەند بیرێک لەبارەی مێژووی

فەلسەفەی مرۆڤایەتی) دەنووسێت: سروشتیترین دەوڵەت ئەو دەوڵەتەیە کە تەنیا لە تاکە گەلێکی خاوەن یەک کاراکتێری نەتەوەیی پێک هاتبێت... گەل وەک رووەک و خێزان وایە بەڵام پرش و بڵاوترە..... رێکخستنی سروشتی لە هەموو ئەو کۆمۆنانەی ئاوەدانن، هەروا بۆ دەوڵەتیش، باشترین رێکخستنە، رێکخستنێک کە هەر کەسێک ئەو کارە دەکات بۆی دیاری کراوە(7).

فیختی کە یەکێک لە ناودارترین تیۆریستانی ناسیۆنالیزمی ئەڵمانی بوو، پێی وابوو سنووری سروشتیی دەوڵەت دەبێت لەسەر بنچینەی زمان بێت. ئەو بە سوودوەرگرتن لە تیزی ناسراوی کانت، لەبارەی خۆبڕیاردانی مرۆڤ، واتا ئازادیی مرۆڤ تا خۆی بە پشتبەستن بە عەقڵ چارەنووسی خۆی بڕیار بدات، مەسەلەی خۆبڕیاردانی نەتەوەیی هێنایە گۆڕێ. بەڵام لە تیزی فیختیدا باسێک لە مەسەلەی، ئازادی یان سەربەخۆیی تاکەکەس، ناکرێت. بەڵکو تاکەکەس لەناو نەتەوەدا دەتوێتەوە و نەتەوە خۆی، وەک کەسایەتییەک، دەبێتە دەربڕی ویست و ئیرادەی تاکەکەسەکان، فیختی تیزی هێردێری سەبارەت بە ناسیۆنالیزم بە دوو ئاقاردا بەرەو پێش برد:

یەکەم: ناوەرۆکێکی ئایدیالیستی بە زمانی ئەڵمانی بەخشی، چونکە لە زمانانی تری بە رەسەنتر و گرنگتر دانا.

دووەم: بە لای ئەوەوە دەسەڵاتی دەوڵەت و دەزگا

سیاسیە سەربەخۆکان، پێداویستییەکی گرنگ بوون بۆ پاراستنی ناوچەکانی کولتووری ئەڵمانی (یان ناوچەی ئەڵمانزمانان). بەم جۆرە ناسیۆنالیزمی ئەڵمانی دوو مانای بە خۆ گرت: بەڵگەیەکی پایەبڵندیی نەتەوەیی و مەرجێکی قەوارەی سیاسی[8].

ناسیۆنالیزم لە ئەڵمانیا و ئیتالیادا وەک ئایدۆلۆجیایەکی شۆڕشگێڕ و دیموکرات دەرکەوت، تیئۆریستانی ناسیۆنالیزمی ئەڵمان و ئیتالیا، بۆ نموونە فیختێ و هێردێر و ماززینی، کە پایەیەکی بەرزیان بۆ نەتەوەکانی خۆیان دادەنا، بەڵام لەو باوەڕەشدا بوون کە هەر کۆمەڵە خەڵکێک دەبێت ڕێگەی بدرێت تایبەتمەندی نەتەوەیی و کولتووری خۆی پێش بخات و مافی خۆیەتی دەوڵەتی نەتەوەیی دابمەزرێنیت. ئەوان لەژێر کارتێکردنی بیری ڕۆسۆ و فەیلەسوفانی ڕۆشنگەری، پێیان وابوو کە دەوڵەتی نەتەوەیی دەبێت دیموکرات بێت و گەل سەرچاوەی دەسەڵات بێت. ناسیۆنالیستانی ئەڵمانیا و ئیتالیا لە بەرامبەر دوو دەسەڵاتی ناوخۆیی و دەرەکیدا کەوتنە خەبات، دەسەڵاتی پاشایەتی و ئەریستۆکراتەکان و دەسەڵاتی داگیرکەری بێگانە. فیختێ بە وشەی ئاگرین داوای لە نەتەوەی ئەڵمان کرد کە دژی پەلاماری ناپلیۆن بۆ سەر ئەڵمانیا یەکبگرن. ماززینی شەڕی گەلی ئیتالیا دژی دەوڵەتی نەمسا، کە باکووری ئیتالیای داگیرکردبوو بە باشترین چەکی خەباتی نەتەوەیی دەزانی. هەردووکیان لەو

باوەڕەدا بوون کە شەڕی رزگاریخوازیی نەتەوەیی، گەل لە بۆتەی یەکێتیی نەتەوەییدا قاڵ دەکات[9].

ناسیۆنالیزمی ئەڵمانی بە خێرایی شێوەی بزاڤێکی بەهێزی سیاسی و کولتووری بە خۆگرت، یان وەک کارل پۆپەر دەڵێت، وەک ئاینێکی نوێی لێ هات، هەڕەشەیەکی راستەوخۆ بوو لە دەسەڵاتی پاشایەتی. سەرەتا ناسیۆنالیستانی ئەڵمانی داوای ریفۆڕمی دیموکراتانە و ئازادی و یەکسانی و دەستووریکیان دەکرد، کە هەموو هاووڵاتیان لە بەردەمیدا یەکسان بن. بەڵام ئەم داخوازییانە زوو پشتگوێ خران. هیگل، کە لایەنگیری دەسەڵاتی بێ سنووری پاشایەتی بوو، رەخنەی لە زۆر تیزی فیکری و ئایدیۆلۆجیی ناسیۆنالیستانی ئەڵمانی گرت، بەو ئامانجەی ناسیۆنالیزمی ئەڵمانی هەمان رەوشی ناسیۆنالیزمی فرەنسایی نەگرێت.

هیگل لەبارەی یەکسانبوون دەنووسێت: (راستییەکی قووڵ لەوەدا هەیە کە هاووڵاتییان لەبەردەم یاسادا یەکسانن) بەڵام، وەک هەڵگێڕانەوەی ئەم راستییە، دەڵێت: (هاووڵاتییان تەنیا لەو خاڵانەدا لەبەردەم یاسادا یەکسانن، کە لە دەرەوەی یاساشدا تیایدا یەکسان بن، لەوانە مەسەلەی موڵکوماڵ، تەمەن و....تاد). هیگل چەمکی ئازادی بە یاسا و دەستووری دەوڵەتی پاشایەتییەوە دەبەستێتەوە، یان یاسا خۆی دەربڕی ئازادییە. لەو دەوڵەتەشدا پاشا دوا بڕیاردەر و دەسەڵاتی موتڵەقە، یان توخمی بڕیاردەری

موتڵەق لە کوللدا تاکە کەسێکە، ئەویش پاشایە. بەو جۆرە هێگل مەسەلەی دەستوور، کە ناسیۆنالیستەکان داوایان دەکرد، چارەسەر دەکات. پۆپەر، لەبارەی ئەم بۆچوونەی هێگل دەنووسێت: چۆن کەسێک دەتوانێت هێندە بێ ئەقڵ بێت لە وڵاتێکدا داوای(دەستوور) بکات کە ئەو پادشایەتییە موتڵەقە لێهاتووەی هەبێت، کە بەرزترین فۆرمی لە توانادابووی دەستوورە![10].

هێگل لە کاتێکدا دژی بیر و رێبازی لیبرالانەی ناسیۆنالیستان بوو، بەڵام دەوڵەت لای ئەو بایەخێکی گەورەی هەبوو، چونکە بە بەرجەستەبوونی پرینسیپی رۆحی دادەنا. یان وەک دەنووسێت: (دەوڵەتی نەتەوەیی رۆحە لە دیاربوونی راسیۆنالانەی خۆی و واقیعیبوونی راستەوخۆیدا... بۆیە ئەو دەسەڵاتی موتڵەقە لەسەر زەوی... دەوڵەت رۆحی گەل خۆیەتی... هۆشیاری خۆی، لای هەندێک نەتەوە، ئامرازی پێشکەوتنی رۆحی بەکۆمەڵ (کۆلێکتیڤی)یە.. رۆحی زەمان ئیرادەی خۆی لەودا دەچێنێت (**infuse**).. هەستە ناسیۆنالییەکانی دیکە مافیان نییە بەرامبەر ئەم ئیرادەیە بوەستن: نەتەوەکە دەسەڵاتی بەسەر دنیادا بڕوات). ئەو جۆرە نەتەوانە و رۆح و ئیرادەی ئەوانن، کە لەسەر شانۆی مێژوو، خۆ دەنوێنن. مێژوو خەباتی نێوان رۆحی نەتەوە جۆربەجۆرەکانە لە پێناو حکومڕانیکردنی سەردارانەی جیهان. بەڵام ئەو دەوڵەتەی هێگل مەبەستی بوو دەوڵەتی پروسی بوو، نەک دەوڵەتێکی بچووکی

ئەڵمانی، بۆیە ئەو ویستی سوود لە هەستی ناسیۆنالیزم وەربگرێت و ناسیۆنالیزمی ئەڵمانی بگۆڕێت بە ناسیۆنالیزمی پروسی. بە بۆچوونی هێگل ئەو ریفۆرمانەی نوێنەرانی ناسیۆنالیستەکان داوایان دەکرد پێویست نەبوون، چونکە نەتەوە و رۆحی نەتەوە خۆیان رێگا پێشانی ئەکتەرەکان دەدەن (رێنشاندەری ئەکتەرەکانن). لەوەش زیاتر هەر نەتەوەیەک ئەو دەستوورەی هەیە کە لەگەڵی دەگونجێت. پۆپەر لای وایە کە هێگل، بە تێزەکانی لەبارەی نەتەوە، تەنیا بەشێکی نوێی لە مێژووی ناسیۆنالیزمدا دەست پێ نەکرد، بەڵکو ناسیۆنالیزمی بە تیۆرییەکی نوێ چەکدار کرد. ئەو لە جیاتی زمان، کە فیختێ بە بنچینەی ناسیۆنالیزمی دەزانی، تیۆریی مێژووخوازی (مێژوویزم)ی لەبارەی ناسیۆنالیزم دارِشت. نەتەوەی وەک رۆحێکی یەکگرتوو، کە لە مێژوودا کاردەکات، پێناسە کرد. دەوڵەتی ناسیۆنال، بە لای هێگلەوە، وەک ئۆرگانیزمێک بە ئیرادەی گشتی و ئیرادەی کۆمەڵی (کۆلێکتیڤانە) پڕچەک کراوە. بەو شێوەیە خاڵی بنچینەیی مێتۆدی مێژووخوازی (مێژوویزم) دەردەکەوێت، چونکە رێگای زانیاریی لەبارەی دەوڵەت بە ناو ئەو مێژووەدا، یان بەناو ئەو رۆحی مێژووەدا رەت دەبێت. رۆحی نەتەوە چارەنووسی مێژوویی شاردراوەی دەوڵەت بڕیار دەدات. هەر نەتەوەیەک کە حەز بکات بژی پێویستە، لە رێگای هاتنە سەر شانۆی مێژوو، واتا لە رێگای دژایەتیکردنی نەتەوەی دیکە، تاکمەندی

هەواڵنامەی کتێب

(ئیندیڤیدوالیتە)ی خۆی، یان رۆحی خۆی دەربخات، یان ببێتە حوکمڕان و سەرداری جیهان. شەڕیش تاکە ڕێگایە بۆ گەیشتنە ئەم سەرداربوونە. بۆیە مێژووی نەتەوەکان، وەک هێگل دەڵێت (خەباتە لە نێوان رۆحی نەتەوە جۆربەجۆرەکاندا لە پێناو دەسەڵات، لە پێناو بوونە گەورە دەسەڵاتداری جیهان، کە تاکە ئامانج و دوا ئامانجە و تاکە بنچینەی حوکمدانە)[11].

سەرئەنجام ناسیۆنالیزمی ئەڵمانی سروشتێکی تۆتالیتاریی وەرگرت. دەسەڵاتی گەل و ئیرادەی گشتی و یەکسانبوونی هاووڵاتییان لەبەردەم یاسادا، بەو شێوەی لە فڕەنسادا رووی دا، تێکەڵ بە پرۆسێسی ناسیۆنالیزم و دروستکردنی نەتەوە نەبوون. لە جیاتییان مەسەلەی کولتووری و ئێتنیکی، بە تایبەتی مەسەلەی زمان و مێژووی هاوبەش، کرانە بنەمای ناسیۆنالیزم و دروستکردنی نەتەوە. دەسەڵاتی دەوڵەتی پاشایەتی، لە سەروویەوە پاشا خۆی، وەک بنچینەی هەق و سەرچاوە و بڕیاردەری دەستوور مایەوە. بۆیە ناسیۆنالیزمی ئەڵمانی وەک هەراسانبوون و یاخیبوونێک بوو لە عەقڵانییەت و لیبرالیزم، یان وەک کارل پۆپەر دەڵێت، ناسیۆنالیزمێکی تۆتالیتاری بوو.... کە تەنیا وەک کاردانەوە(رەد الفعل)ی خۆپاراستن دژی داگیرکردنی بەرلین لە لایەن لەشکری ناپۆلیۆنەوە، دەرنەکەوت.... بەڵکو لە هەمان کاتدا تەعبیرێک

بوو لە هەستی خۆبەکمزانینی ئەڵمان بەرامبەر بە ئینگلتەرا[12].

ئەگەرچی ئەڵمانیا، لە دوای شەڕی دووەمی جیهانەوە، خۆی وەک دەوڵەتێک دەناسێنێ کە لەسەر بنەمای دیموکراتیی هاووڵاتیبوون دامەزراوە. کەچی قانوونی هاووڵاتیبوون پشت بە رەگەز دەبەستێت. کەسێکی بە رەگەز ئەڵمان، لە هەر شوێنێکی دنیادا بژی و هاووڵاتی هەر دەوڵەتێک بێت دەتوانێت، ئەگەر خۆی بیەوێت، بە جۆرێکی ئۆتۆماتیکی ببێتە هاووڵاتی ئەڵمانی، تەنانەت ئەگەر زمانی ئەڵمانیشی بیر چووبێتەوە، کەچی کەسێکی بە رەگەز نائەڵمان، ئەگەر لە ئەڵمانیاش گەورە بووبێت و جگە لە زمانی ئەڵمانی هیچ زمانێکی دیش نەزانێت، مەرج نییە بە جۆرێکی ئۆتۆماتیکی ببێتە هاووڵاتی ئەڵمانی.

مێژووی ناسیۆنالیزم و دەوڵەتی نەتەوەیی لە ئەورووپادا دوو مۆدێل، یان دوو ئەزموونی سەرەکی لێ کەوتۆتەوە:

یەکەم: ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی، کە بە پێی ئەو مۆدێلە ناسیۆنالیزم، وەک سیستمێکی فیکری و براڤێکی سیاسی، نەتەوە لە کۆمەڵە گرووپێکی ئێتنیکی و کولتووریی جیاواز و لەسەر بنەمای هاووڵاتیبوون و یەکسانبوونیان لەبەردەم یاسادا دروست کرد، نموونەی فەرەنسا.

دووەم: ناسیۆنالیزمی ئێتنۆکولتووری، کە نەتەوە لەسەر بنەمای یەکبوونی ئێتنیکی – کولتووریی و پاشخانی

مێژوویی دروست کرا، بەبێ ئەوەی عەقڵانییەت و بنەماکانی فەلسەفەی رۆشنگەری بکرێنە بنەمای دەوڵەت، نموونەی ئەڵمانیا.

دواتر لەو دوو ئەزموونەوە دوو چەمکی سەرەکی سەبارەت بە نەتەوە دەرکەوتن: چەمکی نەتەوەی سەبجێکتیڤی و چەمکی نەتەوەی ئۆبجێکتیڤی، یان نەتەوەی سیاسی و نەتەوەی کولتووری، کە یەکەمیان رەگەکانی بۆ شۆڕشی فڕەنسا و دووەمیشیان رەگەکانی بۆ ئەزموونی ئەڵمانیا دەگەڕێتەوە.

مێژوونووسی ئەڵمان فێردریش مێینێکێس، لەساڵی 1908دا باس لە دوو جۆرە نەتەوە دەکات: نەتەوەی سیاسی (یان دەوڵەتی) و نەتەوەی کولتووری. بە بۆچوونی ئەو نەتەوە دەکرێت یان پێکەوەهەڵکردن و کۆبوونەوە لە دەورەی رێسای گەمە سیاسییەکان و دەزگاکان بێت، یان لەسەر بنچینەی شێوە لێکچوونی کولتووری بێت.

نەتەوەی سیاسی (یان نەتەوەی دەوڵەتی) یەکەیەکی چالاک و خۆبەڕێوەبەرە، نیشانەکەی لە هاووڵاتیبوون و هۆشیاریی ئینتیمابووندا دەردەکەوێت. کەچی نەتەوەی کولتووری پێکەوەهەڵکردنێکی کولتووریی پاسیڤە، کە مەرج نییە لەگەڵ قەوارەی دەوڵەتی یان مەرجی سیاسیی سەربەخۆبوون هاوکات (هاوزەمان) بن. دەوڵەت تەنیا چوارچێوەیەکی پێویست نییە بە دەوری نەتەوەی سیاسیدا،

بەڵکو نەتەوەی سیاسی دەوڵەتەکە دەکاتە دەوڵەتێکی شەرعی، لەگەڵ کۆبوونەوە لە دەوری دەزگاکان (ئینستیتوسیۆن)، شێوەی بەڕێوەبردن و ڕیسای بڕیاردان. لە فۆرمێکی سادەدا: دەوڵەت پێش نەتەوە دەکەوێت.

لە حاڵەتی نەتەوەی کولتووریدا، بە رای مێینێکێس، دەشێت حەزکردن بە دەوڵەتی هاوبەش هەبێت، بەڵام یەکبوونی سیاسی، لەم چەمکەی نەتەوەدا، مەرج نییە. یەکبوونەکە لە میراتی کولتووری و زمان، لە ئینتیما بۆ خاکێکی هاوبەش دایە، لە ئاین، ئەفسانە، فۆلکلۆر و داب ونەریتی مێژوویی دایە، ئەم شێوە یەکبوونە، لای ئەو نەتەوە کولتوورییانە، دەبێتە خاڵی دەستپێکی سەربەخۆیی و مەرجی خۆسەلماندنی سیاسی. لە فۆرمێکی سادەدا: نەتەوە پێش دەوڵەت دەکەوێت[13].

هەواڵنامەی کتێب

ناسیۆنالیزم یەکێکە لەو دیاردانەی کە زۆر را و تیئۆریی جۆربەجۆری لەبارەوە هەیە، چونکە خۆی دیاردەیەکی جۆربەجۆر و فرە شێوە و ناوەرۆکە، فرە ئامانج و ئەنجامە. بەڵام ئەو بیرمەند و کۆمەڵناس و مێژوونووسانەی لە ناسیۆنالیزمیان کۆڵیوەتەوە و ویستوویانە چوارچێوەیەکی تیئۆری بۆ ناسیۆنالیزم دیاری بکەن، لەسەر ئەوە ڕێکن کە دەرکەوتنی دیاردەی ناسیۆنالیزم پەیوەندییەکی راستەوخۆی بەو گۆڕان و پێشکەوتنە ئابووری و کولتووری و کۆمەڵایەتییانەوە هەیە،

کە لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەیەمدا، لە ئەورووپا روویان دا. واتا ناسیۆنالیزم ئەنجامێکی راستەوخۆی رۆشنگەری و مۆدێرنیزمە. بەڵام سەبارەت بە گرنگیی فاکتەری مێژوویی، ئێتنیکی – کولتووری، ئابووری و سیاسی، رای جیاواز و تیئۆریی جیاواز هەیە.

وەک زانراوە مارکسیزم دیاردەی ناسیۆنالیزم، بە ئەنجامێکی راستەوخۆی پێشکەوتنی ئابووری و دەرکەوتن و گەشەکردنی پەیوەندیی بەرهەمهێنانی سەرمایەدارییەوە دەبەستێتەوە، بە دیاردەیەکی بۆرجوازی دادەنێت کە دەیەوێت، هەرێمە فیۆداڵییە لێکدابڕاوەکان، یەک بخات و بازاڕێکی یەکگرتووی ناوخۆیی دابمەزرێنێت. هەروا ئایدۆلۆجیای ناسیۆنالیزم بە بەرهەمی هۆشیارییەکی ساختە و دیاردەیەکی کاتی دەزانێت، کە لەگەڵ کۆتاییهێنانی موڵکایەتیی تایبەتیی بەرهەمهێنانی سەرمایەدارییدا نامێنێت، چونکە دەسەڵات و کولتووری بۆرجوازی لەناو دەچن و دەسەڵات و کولتووری پرۆلیتاریا زاڵ دەبن. سەرئەنجام ئینتەرناسیۆنالیزمی پرۆلیتاری و برایەتیی نێوان گەلان جێگای ناسیۆنالیزم دەگرنەوە.

لەو خاڵەدا کە مارکس ناسیۆنالیزم وەک بەرهەمێکی پێشکەوتنی ئابووری دادەنێت، راستییەک هەیە، کە دواتر زۆربەی کۆمەڵناسان، بە شێوەی جۆراوجۆر دووپاتییان کردۆتەوە، کاتێک ناسیۆنالیزم بە مۆدێرنیزم و بە سنعەتکردنی کۆمەڵ و ئەنجامە ئابووری، کۆمەڵایەتی و

کولتوورییەکانی وەک سیستمی خوێندن، چاپەمەنی و میدیاوە...تاد دەبەستنەوە. هەندێکیان کۆمەڵە فاکتەرێکی دیکەی وەک مەسەلەی دەوڵەت و مەترسیی دەسەڵاتی نەتەوەی دراوسێ و کۆلۆنیالیزم بە هاندەری دەرکەوتنی ناسیۆنالیزم دادەنێن، لێرەدا دەرفەتی ئەوە نییە باس لەو را و تیۆرییانە بکرێت، بۆیە تەنیا بە کورتی ئاماژە بۆ یەکێکیان دەکەم، کە بۆچوونی ئەنتۆنی سمیسە. چونکە، بە پێی ئاگاداری من، بۆچوونی ئەو، لەبارەی ناسیۆنالیزم، پوختەیەکی گرنگی زۆربەی ئەو را و تیئۆرییانەیە. هەروا لە زۆر رووەوە، لە تیۆرییەکانی دی زیاتر، لەگەڵ ئەزموونی ناسیۆنالیزم بە گشتی و ناسیۆنالیزمی جیهانی سێیەمدا بە تایبەتی، دەگونجێت.

ئەنتۆنی سمیس لەو باوەڕەدایە کە ناسیۆنالیزم لە رێگای بە سیاسەتکردنی گرووپە ئێتنیکییەکانەوە دەردەکەوێت. ناسیۆنالیزم، یان پێکەوەهەڵکردنی نەتەوەیی، خەسڵەتێکی گرنگی سەبجێکتیڤی هەیە. ئەوان لەو رێگەیەوە دەردەکەون کە سیمبول و ئەفسانەی پێناسبەخش دێننە گۆڕێ، ئێستا و داهاتوو لە رێگای سەر لەنوێ دارشتنەوەی توخمی رابردووڕا، مانا وەردەگرن. بەڵام بە رای سمیس ناسیۆنالیستان ناتوانن بە ویست و ئارەزووی خۆیان ئەفسانەی نەتەوەیی دارێژن. یان مانا بە هەر نەریتێک بدەن. پێویستە نەریتە نەتەوەییەکان، حیکایەتە میللییەکان، مێژوو و سیمبولەکان، لە شتێکەوە بێن کە خەڵک بیان

ناسنەوە و بڕوایان پێ بکەن. سمیس ئەمە بە ڕەچەڵەک، یان ئەسڵی ئێتنیکی نەتەوە دادەنێ[14].

ناسیۆنالیزم، لای سمیس، پرۆگرامێکە لەبارەی سەربەخۆیی سیاسی و یەکبوونی تێریتۆرالی. لە هەمان کاتدا نەتەوە لە ڕێگەی دوو پرۆسێسی سەرەکییەوە دروست دەکرێت:

لە مۆدێلی یەکەمیاندا ئێلیتێک هەیە کە پەیامهەڵگری دەوڵەت و نوێنەرایەتیی خەڵکێکی سەردار دەکات. ئەو خەڵکە سەردارە شوێن و پێگەی خۆی لەو ڕێگەیەوە دادەمەزرێنێت، کە بەهۆی ئامرازی عەسکەری، ئیدارە، ئابووری و یاساییەوە، نەتەوە دروست بکات. ئەو خەڵکە سەردارە، لەڕێگەی تواندنەوە (ئەسیمیلەکردن)ی گرووپی تر و بەهۆی کۆنترۆڵەوە، مۆرکی یان ڕەنگی کولتووریی خۆی لە تەواوی ئەو دەوڵەتە نەتەوەییە دەدات. لایەنگریی کەمە نەتەوەیی و ناوچەکان، لە ڕێگەی هاووڵاتیبوون، سیستمی خوێندن و هاوئاهەنگی (ئینتیگرەسیۆن)ی ئابوورییەوە، دابین دەکرێن.

لە مۆدێلی دووەمیاندا بزاڤێکی بەرهەڵستکاری لەو گرووپە کولتوورییە-ئێتنیکییانەوە دەست پێ دەکات کە بندەستن، یان ملکەچی دەسەڵاتی زۆرایەتیی حکومڕان کراون. لێرەدا ئامانج ئەوەیە کە ئەوان، بەهۆی جیاوازیی ناوچەیی و دامەزراندنی دەوڵەتی تایبەتیی خۆیانەوە،

بەکۆمەڵ پاریزگاریی خۆیان بکەن. بەم جۆرە نەتەوە ئیتنیکییەکان دەردەکەون.

لە مۆدێلی یەکەمیاندا پێناسە (هەویە)ی نەتەوەیی، بە شوێنی جیۆگرافی، یاسا هاوبەشەکان، دەزگاکان و هاوولاتیبوون.... پەیوەند دەبێت. لە مۆدێلی دووەمیاندا پێناسەی نەتەوەیی پەیوەندی بە بۆچوونێکی هاوبەشەوە دەبێت لەبارەی رەچەڵەک و کولتوور و زمانی هاوبەش. سمیس باوەڕی بەوە هەیە کە ناسیۆنالیزم دیاردەیەکە لە ریگای مۆدێرنیزم و پرۆسەی گۆڕانی کۆمەڵایەتییەوە دەردەکەوێت. بەڵام لە هەمان کاتدا پێ دادەگرێت کە جیاوازیی ریشە مێژوویی/ ئیتنیکییەکان کاری خۆیان لە کاراکتێری ناسیۆنالیزم و شێوەی دەرکەوتنیان دەکەن[15].

ناسیۆنالیزم، وەک پێشتر باس کرا، دیاردەیەکی سیاسی/-کولتوورییە کە لە ئەنجامی هۆکاری جۆراوجۆر، لە کات و شوێنی جۆراوجۆردا دەردەکەوێت و شێوە و ناوەرۆک و ئامانجی جیاواز بە خۆی دەگرێت. بۆیە هێشتا ناکرێت بوترێت کە تاکە تیۆرییەک، چەند زانستانە بێت، دەتوانێت دیاردەی ناسیۆنالیزم لێک بداتەوە. بە هەمان شێوە پرۆسێسی دروستکردنی نەتەوە، بە هەموو مەودا سیاسی، کولتووری و کۆمەڵایەتییەکانی و ئەو ئەنجامانەی لێی کەوتوونەتەوە و لێی دەکەونەوە، پرۆسێسێکی ئاڵۆز و فرە شێوەیە. بۆیە زەحمەتە ئەویش،وەک دیاردەیەک، لەناو چوارچێوەیەکی دیاریکراوی تیئۆریدا بەند بکرێت. ئەزموونی

ناسیۆنالیزم و دروستکردنی نەتەوە، تەنانەت لە ئەورووپاشدا، ئەو راستییە دەسەلمێنن کە کۆمەڵێک هۆکاری ئێتنیکی، کولتووری، ئاینی و مەزهەبی، هەروا مۆدێرنکردنی کۆمەڵ، مەترسیی دەسەڵاتی سیاسی و شاڵاوی کولتووری نەتەوەی دراوسێ... تاد پێکەوە، یان هەندێکیان، هاندەر و رێخۆشکەری ناسیۆنالیزمن. هەروا مێژووی ناسیۆنالیزم دەری دەخات کە هەردوو لایەنی سەبجێکتیڤی و ئۆبجێکتیڤی، نەتەوەی سیاسی و نەتەوەی کولتووری، لە خاڵێکی هاوبەشدا یەک دەگرنەوە کە خاڵی کولتوور، بە تایبەتی زمانە. واتا ناسیۆنالیزم پێش هەر شتێک پشت بە زمان و میراتێکی کولتووریی دیاریکراو دەبەستێت. دەشێت زمانەکە سەرەتا، لە کاتی دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەییدا، زمانی ئێلیت (نوخبە)یەکی رووناکبیر بێت، یان دیالێکتێکی زمانەکە بووبێت و تەنیا بەشێکی زۆر کەمی هاووڵاتیان توانیبێتیان قسەی پێ بکەن[16]. بەڵام دواتر بەهۆی دەسەڵاتی دەوڵەتەوە، لە رێگای مۆدێرنکردنی کۆمەڵ و دەزگاکانی خوێندن و راگەیاندن و چاپەمەنی... تاد زمانەکە، کە لە سنوورێکی تەنگەبەردا بەکارهاتووە، کراوەتە زمانی تەواوی نەتەوە، یان بەسەر تەواوی هاووڵاتیاندا، کە لەناو سنووری دەسەڵاتی دەوڵەتەکەدا ژیاون، سەپێندراوە، هەرچەندە بەشێک لەو هاووڵاتییانە سەر بە گرووپی ئێتنیکی جیاواز و زمان و لەهجەی جیاوازیش بوون. تەنانەت لەو وڵاتانەی کە نەتەوە، لەسەر بنچینەی مەرجی

هاووڵاتیبوون و یەکسانیبوون لە بەردەم دەستووردا دامەزرێندران (بۆ نموونە فرەنسا) دواتر قبووڵکردنی زمان و کولتووری فرەنسایی کران بە یەکێک لە مەرجەکانی هاووڵاتیبوون. ئەو زمان و کولتوورە، لە تەواوی سنووری دەسەڵاتی دەوڵەتی فرەنسادا، زاڵ کران و سەپێندران. لە ڕێگای ئەو زمانە ستانداردەوە کولتووری نوێی نەتەوە، بە هەموو ڕەگەزە نوێیەکانییەوە، کە دەوڵەتی نەتەوەیی بناغەکانی داڕشتبوون، کرایە کولتووری تەواوی نەتەوە.

هەروا سەرەتای ناسیۆنالیزم لە وڵاتانی ناوەڕاستی ئەورووپادا، پێش هەر شتێک، گەڕانەوە بوو بۆ زمانی خەڵک و کولتووری میللی، لە بەرامبەر زمانی لاتین کە زمانی دیوانی (ڕەسمی)ی چینی حکومڕان و ئەریستۆکراتەکان بوو و زۆربەی خەڵکی ئاسایی و نەخوێندەوار لەو زمانە نەدەگەیشتن. بێنێدیکت ئەندێرسۆن پێی وایە کە لە ئەورووپادا، بەهۆی گەڕانەوە بۆ زمانی خەڵک و گۆڕینی ئەو زمانە بۆ زمانی ئەدەبی (واتا زمانی نووسین و بڵاوکردنەوە) لە جیاتی زمانی لاتین، کە زمانی دەستە و چینی حکومڕان و ئەریستۆکرات بوو، هۆشیاریی نەتەوەیی لەناو گەلانی ئەورووپادا دروست بوو(17).

بە کورتی نەتەوە، لە هەردوو چەمکەکەیدا، چەمکی سەبجێکتیڤی و ئۆبجێکتیڤی، یان نەتەوەی سیاسی و نەتەوەی کولتووری، پێش هەر شتێک یەکەیەکی

کولتوورییە، کە سەرئەنجام فۆرمێکی سیاسیی تایبەت بەخۆی هەڵدەبژێرێت تا لەو فۆرمە سیاسییەدا، لە ڕێگای دەزگا جۆربەجۆرەکانی دەوڵەتەوە، بوونی چالاکانەی خۆی دەربخات.

دوای شۆڕشی فڕەنسا ناسیۆنالیزم و بیری ڕۆشنگەری بە خێرایی بە وڵاتانی ئەورووپادا بڵاو بوونەوە و زەمینەیان بۆ بزاڤی نوێی فیکری و ناسیۆنالیستی، لەو وڵاتانەدا، خۆش کرد. لە هەمان کاتدا کۆماری نوێی فڕەنسا و دەسەڵاتی ناپلیۆن هەڕەشەیەک بوون، کە کاردانەوەی نوێیان دروست کرد. دەرکەوتنی ناسیۆنالیزمی ئەڵمانی ئەنجامێکی ڕاستەوخۆی ئەو کاردانەوەیە بوو. چونکە کاتێک ناسیۆنالیزم لە ئەڵمانیادا دەرکەوت، پرۆسێسی بەسنعەتکردن و مۆدێرنیزم لەوێ بە تەواوی دەستیان پێ نەکردبوو، یان لەوە لاوازتر بوون کە بتوانن ئەنجامی گەورەی کولتووری، کۆمەڵایەتی و سیاسییان لێ بکەوێتەوە. لەهەمان کاتدا ناسیۆنالیزمی ئەڵمانی، بە نۆرەی خۆی، کاردانەوە و تەئسیری ڕاستەوخۆی لە وڵاتانی ناوەڕاستی ئەورووپا، بە تایبەتی وڵاتانی سەر بە ڕەگەزی سلاڤی، دانا.

بە پێی تێزی فێختە و ناسیۆنالیستانی ئەڵمان، دەبوو سنووری دەوڵەتی ئەڵمان تا ئەو جێیە بڕوات کە ئەڵمانیزمان هەن. کەچی بەشێک لە ئەڵمانەکان لەو ناوچانە

دەژیان کە، لە رووی مێژووییەوە، بە خاکی سلاڤیەکان دادەندران. کاتێک زمانی ئەڵمانی، لە جێگەی زمانی لاتین، کرایە زمانی رەسمیی دەوڵەتی پرۆسی، مەترسیی سەرداربوونی زمان و کولتووری ئەڵمانی لە هەنگاریا (مەجەرستان) و وڵاتانی دی، بوو بە هەڕەشەیەک. شۆڕشی ناسیۆنالیستی ساڵی 1848ی هەنگاریا کاردانەوەیەک بوو بەرامبەر بە مەترسیی سەرداربوونی کولتوور و زمانی ئەڵمانی[18].

کاردانەوە بەرامبەر، یان ترسان لە دەسەڵاتی ناسیۆنالیزمی دراوسێ لە زۆر وڵاتی ئەورووپادا ناسیۆنالیزمیان هێنایە بەرهەم، بێ ئەوەی زەمینەی ئابووری و کۆمەڵایەتی، لەو وڵاتانەدا، رەخسابن. هەروا کاتێک ناسیۆنالیزم و بزاڤی رزگاریخوازی لە یۆنان و بەڵکان و وڵاتانی دیکەی ژێردەستی عوسمانیدا دەرکەوتن، ئەو وڵاتانە نە پرۆسێسی بەسنعەتکردن و نە بەمۆدێرنکردنیان بە خۆیانەوە نەدیتبوو. دیارە بیری رۆشنگەری و شۆڕشی فەڕەنسا زەمینەیەکی فیکری، کولتووری و سیاسییان، لەو وڵاتانەدا، بۆ دەرکەوتنی ناسیۆنالیزم ئامادە کردبوو، بەڵام دەشێت ناسیۆنالیزمی ئەو وڵاتانە وەک ئەنجامێکی راستەوخۆی داگیرکردن، یان وەک بەرهەمی ناکۆکیی نێوان دەسەڵاتی کولتوورێکی زاڵی بێگانە و نێوان کولتوورێکی ژێردەستی خۆماڵی سەیر بکرێن، نەک وەک ئەنجامێکی راستەوخۆی مۆدێرنێتە و بە سنعەتکردن. ئەو مۆدێلەی

ناسیۆنالیزم دواتر بە شێوەی جۆربەجۆر لە وڵاتە کۆلۆنیالکراو و داگیرکراوەکاندا دووبارە بۆوە.

پێش کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم، بیری رۆشنگەری و بیری شۆڕشی فڕەنسا لەناو رووناکبیرانی ئیمپراتۆریای عوسمانی و ئێرانیدا، بڵاو بووبوونەوە. هەروا نفووزی ئابووری، سیاسی و کولتووریی وڵاتانی سەرمایەداریی ئەوروپایی، لەو دوو وڵاتەدا، بەهێز بووبوون. هەردوو وڵات بە بازاڕی سەرمایەداریی جیهانییەوە بەسترابوونەوە. سەرەتاکانی پەیوەندیی ئابووریی سەرمایەداری/-بازرگانی، بە تایبەتی لە ئیمپراتۆریای عوسمانیدا، روویان لە زیادبوون کردبوو. رووناکبیرانی تورک و گەلانی دیکەی ناو دەوڵەتی عوسمانی، بزاڤێکی فراوانی سیاسی و کولتوورییان دژی دەسەڵاتی ئیستیبدادیی سوڵتان و، لە پێناوی ژیانێکی نوێی دەستووریدا، دەست پێ کردبوو. بەشێک لەو رووناکبیرانە، لەبەر ستەمی دەوڵەتی سوڵتان، ئاوارەی وڵاتانی ئەوروپایی بوو بوون. لەوێ، لە گەرمەی چالاکیی سیاسییاندا، راستەوخۆ کەوتبوونە ژێر کارتێکردنی بیری رۆشنگەرییەوە. ئەو هۆکارانە سەرەتای بزاڤێکی سیاسیی نوێیان، لە ناو ئیمپراتۆریادا، دروست کردبوو، کە دواتر بە ناوی ئیتیحاد و تەرەقی ناسرا. بەڵام ئەو بزاڤە سیاسییە، کە رووناکبیرانی تورک پێشەنگی بوون، هەر زوو بۆ بزاڤێکی ناسیۆنالیستیی توندڕەوانە گۆڕدرا. ناسیۆنالیزمی تورک،

پڕۆژەی ڕیفۆرمیستانەی خۆی گۆڕی بە پرۆژەیەکی پانتۆرانیستی، کە ئامانجەکەی ئەوەبوو گەلانی تورکزمان، بە تورکەکانی بولگارستان و قەفقاس و ئاسیای ناوەڕاست و چینیشەوە، لە ناو دەولەتێکدا یەک بخات. ئەو وەرچەرخانەی ناسیۆنالیزمی تورک شێوە کاردانەوە (ڕەدفیعل)ێک بوو بەرامبەر بە مەترسیی بزاڤی پانسلاڤیزم، کە ڕووسەکان لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا بانگێشەیان بۆ دەکرد، هەر بەو بەهانەیەشەوە پشتگیری خەباتی گەلانی سلاڤییان کرد و ڕاستەوخۆ لە ڕزگاربوونی بولگارستان لە دەسەلاتی عوسمانی بەشدار بوون. ڕەنگە ئەو بۆچوونە چاولێکەری ناسیۆنالیستانی ئەلمان بووبێت، کە دەیانەویست دەولەتی ناسیۆنالی ئەلمان، هەموو ئەو ناوچانەی ئەلمانەکان تیایدا دەژیان، بگرێتەوە. واتا دەولەتەکە، لە سنووری خۆیدا، هەموو ئەلمانیزمان کۆ بکاتەوە. هەروا دەشێت ئەو پرۆژەیەی ناسیۆنالیستانی تورک، ئەنجامی هەستی خۆبەکەمزانینی تورکەکان بووبێت لە بەرامبەر ڕووسەکان و ئەورووپاییەکاندا، کە ڕۆژبەڕۆژ دەسەلاتییان لە ناو ئیمپراتۆریای عوسمانیدا زیاتر دەبوو.

بەلام ناسیۆنالیزمی تورک، بەو کارەی نەتەوەکانی نێو ئیپراتۆریای عوسمانی بێدار کردەوە. ڕووناکبیرانی ئەو نەتەوانە، لەوانە عەرەب و کورد، تا ئەو کاتە تەنیا داوای گۆڕینی دەستووری و ڕیفۆرمی سیاسی و هەندێ مافی ئیداریی ناوچەییان دەکرد. هێشتا لە ناو ئەو نەتەوانەدا

ناسیۆنالیزم، وەک بزاڤێک کە ئامانجی سەربەخۆبوون و جیابوونەوە لە دەوڵەتی عوسمانی و دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی بێت، دەرنەکەوتبوو. بۆیە دەکرێت بە هەمان شێوە ناسیۆنالیزمی عەرەب و کورد وەک کاردانەوە بەرامبەر دەسەڵاتی ناسیۆنالیزمی دراوسێ، واتا ناسیۆنالیزمی تورک، کە بە خێرایی بۆ ناسیۆنالیزمێکی عەسکەری-تۆتالیتاری گۆڕدرا، سەیر بکرێت.

بەڵام ناسیۆنالیزمی فارس، لە پاڵ هەموو ئەو هۆکارانەی بوونە هۆی دەرکەوتنی، بێزاربوونێک بوو بەرامبەر بە دەسەڵاتی روسیا و بریتانیا لە ئێران، هەروا لە کاردانەوە بەرامبەر ناسیۆنالیزمی توركی و هەستی خۆبەکەمزانین لە بەرامبەر ناسیۆنالیزمی تورک بە دوور نەبوو. ئێران لە دامەزراندنی دەوڵەتی شیعەمەزهەبیی سەفەوییەوە، لە سەرەتای سەدەی شازدەیەمدا، بەردەوام لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا کێشەی توندی هەبوو. رەزا خان، کە بە کۆمەکی بریتانیا دەوڵەتی ناسیۆنالی ئێرانی دامەزراند، لە گەلێک رووەوە دەیەویست لاسایی ئەتاتورک و شێوە مۆدێلی دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک بکاتەوە. بۆ نموونە هەوڵدان بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی ناسیۆنالیستیی عەسکەری، بەمۆدێرنکردنی دەوڵەت و دەزگاکانی، سەپاندنی زمانی فارسی وەک تاکە زمانی رەسمی و پەلاماردانی زمان و کولتووری گەلانی دیکەی ئێران...تاد.

بەڵام ناسیۆنالیزمی فارس، لە ناوەرۆکدا مەحکوومی کولتووری ئاینی و دەسەڵاتی ئاین و دەزگا ئاینییەکان کرا. ئەوەش بەرهەمێکی راستەوخۆی مێژووی ئێران و کولتووری سیاسی/ ئاینیی ئێران بوو، وەک وڵاتێک کە هەمیشە ئاین، لە مێژووی کۆن و نوێیدا (سەردەمی ساسانی و سەردەمی سەفەوی و دواتریش) ئایدۆلۆجیای دەوڵەت بووە. لەبەر ئەو هۆکارانە و هی تر[19] ناسیۆنالیزمی فارس نەک هەر نەیتوانی سەرەتای پرینسیپی عەقڵانیەت و لیبرالیزم لە کۆمەڵی ئێراندا بچەسپێنێت و سنوورێک بۆ فیکر و دەسەڵاتی ئاین و دەزگا ئاینییەکان دابنێت، بەڵکو گۆڕدرا بە ناسیۆنالیزمێکی تۆتالیتاری. تەنانەت قانوونی وڵات لە زۆر رووەوە، ملکەچی کۆمەڵە پرینسیپێکی دەستوور و شەریعەتی ئیسلام کرا و خرایە ژێر کۆنترۆڵی دەزگای ئاینی.

بەڵام ناسیۆنالیزمی عەرەب، کە سەرتا لە وڵاتانی عەرەبیی ژێر دەسەڵاتی عوسمانیدا دەرکەوت، کاردانەوەیەک بوو بەرامبەر بە دەسەڵاتی ناسیۆنالیزمی تورک و پرۆژەی پانتۆرانیزم. ناسیۆنالیستانی عەرەب، لە بەرامبەر دەسەڵاتی موتڵەقی سوڵتاندا، پەنایان بۆ بیری رۆشنگەری و شۆڕشی فەرەنسا برد. ئەوان سەرەتا، لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا، داوای ریفۆرم و دەستوورێکی نوێیان کرد. هێشتا مەسەلەی سەربەخۆیی

هەواڵنامەی کتێب

گەلی عەرەب و دابینکردنی ماڵێکی سیاسیی سەربەخۆ بۆ کولتووری عەرەب، لە ئارادا نەبوون. ناسیۆنالیزمی عەرەب لەوە لاوازتر بوو بتوانێت بە کۆشش و خەباتی خۆی، لە ناوچەیەک یان چەند ناوچەیەکی وڵاتی عەرەبدا، دەوڵەتی نەتەوەیی دابمەزرێنێت و سنووره جیۆگرافییەکەی دیاری و کۆنترۆل بکات، یان هەنگاوێک بەرەو یەکخستنی نەتەوەی عەرەب بنێت.

پرۆژەی رۆشنگەری و ناسیۆنالیزمی عەرەب، کە سەرەتا لە میسر و لوبنان و سوریا دەرکەوت، هەوڵدانێک بوو بۆ جێکردنەوەی بیری رۆشنگەری و شۆڕشی فڕەنسا لە کۆمەڵی عەرەبدا، یان گونجاندنی ئەو بیرانە لەگەڵ بیر و کولتووری زاڵی کۆمەڵی عەرەب، کە لە ناوەرۆکدا بیر و کولتوورێکی ئیسلامی و کۆنخوازانە بوو. بۆیە شانبەشانی خەباتی رۆشنگەری و داخوازیی ریفۆرم و دەستوور، مەسەلەی گەڕانەوە بۆ ئیسلام، وەک بنەمایەکی فیکری و کولتووری، وەک سەرچاوەیەکی گرنگی دەستووری، بوون بە خولیایەکی دیکەی رۆشنگەران و ناسیۆنالیستانی عەرەب. ئەوان ویستیان لە متووربەکردنی دوو بیر و کولتووری تەواو لێک جیاواز و بگرە تا رادەیەکی زۆر پێک ناکۆک، ئایدۆلۆجیای سیاسی و پرۆژەی ناسیۆنالیستی خۆیان دابرێژن:

یەکەم: بیری رۆشنگەری کە، لە جیاتی ئاین و

هەواڵنامەی کێژ

دەسەڵاتی ئاین، پشت بە عەقڵ و دەسەڵاتی عەقڵ دەبەستێت، دەسەڵاتی ئاین و هەر جۆرە بیر و وەهم و خورافاتێک، کە عەقڵ و توانای عەقڵیی مرۆڤ سنوور بەند بکات، رەت دەکاتەوە.

دووەم: بیر و کولتووری ئیسلامی کە پشت بە دەسەڵاتێکی غەیبی و بنچینەیێکی نەگۆڕی شەرعی و سیستمێکی داڕێژراوی فیکری/-دەستووری بۆ گیروگرفتەکانی مرۆڤ و کۆمەڵ و تێگەیشتنی جیهان دەبەستێت.

رەنگە ئەم سازشکردنە فیکرییە، یان هەوڵدانە تەوفیقییە بۆ پێکەوە گونجاندنی دەسەڵاتی عەقڵ لەگەڵ دەسەڵاتی ئاین، یان پیکەوەگرێدانی ناسیۆنالیزم و ئاین، ناوەرۆکی دیلێما (تەنگژە)ی پرۆژەی رۆشنگەریی عەرەب و ناسیۆنالیزمی عەرەب بووبێت. چونکە هەوڵدان بۆ گونجاندنی فەلسەفەی رۆشنگەری و عەقڵانیەت لەگەڵ ئاین و میراتی ئاینی ئیسلامدا، کارێکی مەحاڵە. بۆیە ناسیۆنالیزمی عەرەب دەبوو لە سەرچاوەی دیکەی فەلسەفی و فیکری، لە ئەزموونی دیکەدا کۆمەڵە بنەمایەکی گوڵبژێرکراو بۆ پرۆژەکەی خۆی بدۆزێتەوە. ئەو سەرچاوە فیکری و ئایدۆلۆجییەش تەنیا فەلسەفەی مێژووخوازیی هێگل و فەلسەفەی ناسیۆنالیزمی ئەڵمانی بوو. بە واتایەکی تر ناسیۆنالیزمی عەرەب لە جیاتی عەقڵانییەت غەیبییەت، لە جیاتی رزگاربوون لە فیکر و دەسەڵاتی ئاینی تەسلیمبوون

بەو فیکـر و دەسـەڵاتە و لە جیـاتی پرینسـیپی لیبراڵـی و دیمـوکرات و مـافی هـاووڵاتیبوون پرینسـیپی تۆتالیتـاریزمی هەڵبژارد. سەرئەنجام ئەو پڕۆژەیە ناوەرۆکە فەلسەفییەکەی وەک پرۆژەیەکـی نـاعەقڵانی و ئایدیالیسـتی-میتـافیزیکی مایەوە. ناوەرۆکە سیاسییەکەیشی لە پرۆژەیەکی ناسیۆنالی تۆتـاڵیتێری و ڕێبـازێکی تونـدڕەو و شۆڤێنیسـتانە و کودێتیاچییانە زیاتری لێ نەهاتە بەرهەم. بە رای من بەعس درەوشاوەترین نموونەی ئەم پرۆژەیە بووە.

هەندێک لە ناسیۆنالیستانی عەرەب، بۆ نموونە ساتیع ئەلحوسەری (ساطع الحصری) و میشێل عەفلەق، هەوڵیان دا، لە چوارچێـوەی گونجانـدنی ناسـیۆنالیزم و ئاینـدا، ئایـدۆلۆجیایەکی گـوڵبژێرکراوی ئایدیالیسـتی، بـۆ ناسـیۆنالیزمی عەرەب دابێـنن. ئەوان لە ڕێـگەی گەڕانەوەیەکی عاتیفییانە بۆ ئیسلام، وەک رۆحی مێژوویی عەرەب و گواستنەوەی هەندێک تێزی فێختە و هیگل، کە زمـان و هۆکـاری رۆحـی بە بنچینـەی نەتەوە دەزانـن، ویسـتیان بنەماکـانی ئایـدۆلۆجیای بزاڤـی ناسیۆنالیسـتی عەرەب و زەمینەی فیکریی یەکێتیی عەرەب، دابڕێژن. یان ئەو دیلێمایە چارەسەر بکەن کە لە سەرەتاوە رۆشنگەرانی عەرەب رووبەرووی بوو بوونەوە. لای ساتیع ئەلحوسەری، هەر کەسێک بە عەرەبی بپەیڤێت عەرەبە، سنووری وڵاتی عەرەبـیش تەواوی وڵاتـانی عەرەب و ئەو ناوچـانە

دەگرێتەوە کە بە عەرەبی دەدوێن (کۆپیکردنی تێزی فیختێ، کە پێشتر ئاماژەی پێ درا).

عەفلەق دەڵێت: ناسیۆنالیزم جەستەیە رۆحەکەی ئیسلامە. ئەو بە بڕوابەخۆبوونێکی دەگمەنەوە دەنووسێت: (لە ئیسلامدا لایەنێکی ناسیۆنالیستی هەیە کە جێگایەکی سامناکی لە دروستبوونی مێژووی عەرەب و ناسیۆنالیزمی عەرەبدا هەیە. بەعس یەکەمین بزاڤێک بوو کە ئەو پەیوەندییەی روونکردەوە و فۆرمێکی تەواوی پێ بەخشی، بەم کارەش قەیرانێکی لە مێژینەی چارەسەر کرد)[20].

تێکهەڵکێشکردنی بیری رۆشنگەری و رۆژئاوایی لەگەڵ ئاینی ئیسلام، وەک بنەمای یەکبوونی رۆحی و مێژوویی عەرەب، هەروا هەستی هاوبەشی عەرەبایەتی و زمانی هاوبەش و خاکی هاوبەش و مێژووی هاوبەش، نەیانتوانی بنەمای دیموکراتی و عەقلانییەت لە وڵاتانی عەرەب، یان لە چەند وڵاتێکی عەرەبیدا، بچەسپێنن و زەمینەیەکی گونجاو بۆ یەکبوونی نەتەوەیی، یان لێکنزیکبوونەوەی راستەقینەی سیاسی، ئابووری و کولتووری لە نێوان وڵاتانی عەرەبدا (یان بە لای کەمەوە لە نێوان چەند وڵاتێکی عەرەبدا) دروست بکەن. یان تەنانەت دوو وڵاتی عەرەبی وەک سوریا و عێراق، کە یەک حیزبی ناسیۆنالیستی، بەعس، حوکمڕان بووە، یەک بخەن.

سروشت و رەوشی ناسیۆنالیزمی تورک، عەرەب و

فارس، لە لایەکەوە بە مێژووی سیاسی، کۆمەڵایەتی و کولتووریی ئەو نەتەوانەوە بەستراونەتەوە، لە لایەکی دیکەوە، ناسیۆنالیزم لەو وڵاتانەدا، لە بنەڕەتدا بەرهەمی کاردانەوە و مەترسیی سەرداربوونی دەسەڵاتی ناسیۆنالیزمی هاوسێ بووە. ئەوان بە کۆمەکی وڵاتە سەرکەوتووەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی دەوڵەتی ناسیۆنالیستیی خۆیان دامەزراند، هەر بە کۆمەکی ئەوانیش سنووری ئەو دەوڵەتانەیان چەسپاند. بۆیە ڕەوشی ئابووری، کولتووری و سیاسیی ئەو وڵاتانە، بە پرۆژەی ناسیۆنالیزمیشەوە، تا ڕادەیەکی زۆر مەحکوومی قورسایی کولتووری و مێژوویی و ئەو فاکتەرە دەرەکییانە کران کە لە پشت دروستبوون و بەردەوامبوونی ئەو دەوڵەتانە بوو.

ناسیۆنالیزمی تورک، عەرەب و فارس، بە درێژایی نزیکەی سەدەیەک، سەلماندیان کە ئەوان لە جیاتی ئەوەی پرۆژەیەکی ڕزگاریخوازی، ڕۆشنگەری و عەقڵانی بن، بزاڤێکی شۆڤێنیستی، تۆتالیتاری و عەسکەرین، کە پێش هەر شتێک، لەسەر بنچینەی خولیای سەپاندنی کولتوور و زمان و ئیرادەی نەتەوەکەیان، بەسەر (ئەویدی) و ڕقبوونە لە ئەویدی دروست بوون. ئەویدیش لای ئەوان، لە ئاستی ناوچەییدا، لە دوو وێنەدا خۆی دەنوێنێت:

یەکەم: نەتەوە و کەمایەتیی نەتەوەیی، ئایینی و مەزهەبیی نێو وڵاتەکانیان.

دووەم: دەوڵەت و نەتەوە دراوسێکانیان، کە بەردەوام

گرژی و زەمینەی شەڕ لەگەڵ یەکتریدا لە ئارادایە.

بەکورتی بیر و ئایدیۆلۆجیای ئەوان، بە گشتی شۆڤێنیستانە و تا ئەندازەیەکیش رەگەزپەرستانەن. چونکە بۆ نموونە، دان بە بوون و مافی چارەنووسی کورد و کەمە نەتەوەکانی ئەو وڵاتانەدا نانین، بۆیە هەموویان هەڵوێستێکی دژانەی وەک یەکیان هەیە بەرامبەر بە کورد. ناسیۆنالیستانی عەرەب، تورک و فارس هەوڵ دەدەن، لە رێی نەهێشتنی ئەو نەتەوە و کەمایەتییانەوە کە لە سنووری دەوڵەتەکانیاندا دەژین، وڵاتەکانیان یەکڕەنگ و یەکزمان و یەککولتوور بکەن.

هەندێک لەو نەتەوە و کەمایەتییانەی، کە پێش شەڕی یەکەمی جیهانی، لە نێو سنووری دەوڵەتی عوسمانی و قاجاریدا، وەک ئەرمەن و ئاسووری، لە کاتی شەڕەکە و دواتریش، لە نێوبران. یان بە تەواوی لاواز کران. کەچی نەتەوەی کورد لەناو نەبردرا و توانی خۆی بپارێزێت. لەبەر ئەوە مەسەلەی یەک رەنگکردنی ئەو وڵاتانە، لە پلەی یەکەمدا بووە بە مەسەلەی لەنێوبردن و تواندنەوەی کورد، کە ئەمەش بە گەلێک شێوازی جیاواز ئەنجام دراوە)[21].

ناسیۆنالیزمی کورد(*)

ناسیۆنالیزمی کورد، لە سەرەتای سەدەی بیستەم و لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا، وەک کاردانەوە بەرامبەر مەترسیی دەسەڵاتی ناسیۆنالیزمی تورک، دەرکەوت. واتا ئەمیش، وەک ناسیۆنالیزمی نەتەوەکانی دیکەی ناو دەوڵەتی عوسمانی، بەرهەمی بە سنعەتکردن و بەمۆدێرنکردن نەبوو. بەڵام ناسیۆنالیزمی کورد، بە پێچەوانەی ناسیۆنالیزمی تورک، فارس و عەرەب، دوای شەڕی یەکەمی جیهانی، دەرفەتی بۆ نەڕەخسا، پرۆژەی ناسیۆنالیستیی خۆی، لە بیر و ئایدیاوە، بگۆڕێت بۆ واقیع و راستی. لە جیاتی ئەوە دەوڵەتە ئیمپریالییە سەرکەوتووەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی، وڵاتەکەیان دابەش کرد. دوای ئەوە ناسیۆنالیزمی کورد، بەر پەلاماریکی گەورەی دەوڵەتی ناسیۆنالی نەتەوە سەردەستەکانی کوردستان کەوت. ئیدی وەک ناسیۆنالیزمێکی راونراو و پەلاماردراو، کە نوێنەری کولتوورێکی داپلۆسێندراو و یاساخکراوە، لە حاڵەتی داکۆکی لە خۆکردندا مایەوە. واتا تا ئێستا شەڕی

ناسیۆنالیزمی کورد، پێش هەر شتێک، شەڕی مانەوە و خۆپاراستن بووە.

ناسیۆنالیزمی کورد، لە هەر بەشێکی کوردستاندا، نوێنەری کولتوورێکی تایبەتە. هەروا کۆمەڵێک ئامانجی هاوبەش و رواڵەتی لێکچووی هەیە. لە هەمان کاتدا، لە هەر بەشێکی کوردستاندا، بە جۆرێک رەوش و تایبەتمەندیی خۆی وەرگرتووە، کە ناتواندرێت بە بەشێک یان تەواوکەری بزاڤی بەشێکی دیکە دابندرێت.

بۆ ئەوەی باشتر لە ناسیۆنالیزمی کورد و تایبەتمەندییەکانی تێبگەین، بە رای من، دەبێت بە لای کەمەوە لە بەردەم سێ مەسەلەدا بوەستین:

یەکەم: رەوشی کولتووری کورد، بەو پێیەی ناسیۆنالیزمی کورد بەرهەم و میراتگر و نوێنەری ئەو کولتوورەیە.

دووەم: سروشتی کۆمەڵایەت/ سیاسیی کوردستان و دەسەڵاتی میرنشینی، کە تاکە مۆدێلی دەسەڵاتی سیاسیی کورد بووە.

سێیەم: تایبەتمەندی و سروشتی ناوچەگەریی ناسیۆنالیزمی کورد.

یەکەم

لێکدابڕانی کولتووریی کورد

لێرەدا مەبەستم لە کولتوور سەرجەمی ئەو بەرهەم و ئەنجامە مێژووییانەیە، کە کۆمەڵێکی دیاریکراو لە مێژووی خۆیدا ،هێناویەتە بەرهەم، لەوانە زمان، بیر، ئەدەب، هونەر، ئەفسانە، میراتی فۆلکلۆری، بابەتە تیۆری و زانستییەکان و دابونەریت...تاد. بۆیە کولتوور چوارچێوەیەکی فیکری و تێڕوانینە بۆ جیهان و ژیان و کۆمەڵ. یان سیستمی نەریت و جیهانبینی و تێڕوانینی کۆمەڵە. بۆیە هەر کۆمەڵێک کولتوورێکی تایبەت بەخۆو جیاواز، یان سیستمی کولتووریی خۆی دێنێتە بەرهەم، کە بە هۆیەوە کەسایەتیی و تایبەتمەندیی خۆی دەردەخات. سەرئەنجام کەسایەتیی مرۆڤەکان بەو کولتوورەوە دەبەسترێنەوە. هەر بەهۆی ئەو سیستمە کولتوورییە و بە بەراورد لەگەڵ ئەودا مرۆڤ هەوڵ دەدات لە دەوروبەر و هەقیقەتی ژیان تێ بگات. بۆیە هەر دیاردەیەک، لە رێگەی سیستمێکی کولتوورییەوە دەرکی پێدەکرێت.

کولتوور بەشێکە لە کەسایەتی و پێناسەیەک، کە کۆمەڵ بە گشتی و مرۆڤەکانی بە تایبەتی خۆیانی پێ لە خەڵکی دی (ئەوانیدی) جیا دەکەنەوە. کەواتە کولتوور چەند هۆکاری

خۆناسینە، دەشێت هێندەیش هۆکاری خۆجیاکردنەوە بێت لە ئەویدی یان ئەوانیدی. ئەوە سیستمی کولتووری و پێوانە کولتوورییەکانن، کە جیاوازیی نێوان (من) و ئەویدی، دیاری دەکەن و سەرئەنجام خەتێکییان بە نێواندا دەکێشن. بۆیە کولتوور دەشێت سەرچاوەی گومان و سڵکردنەوە و ناکۆکییش بێت. لێرەدا ناوەرۆکی گومان و ناکۆکییەکەش، لە سیستمە کولتووری و پێوانە کولتوورییەکانەوە سەرچاوە دەگرن. (من) یان ئەویدی، پێش هەر شتێک مەسەلەیەکی کولتوورییە. واتا مەسەلەی بەراوردکردنە بە پێوانەیەکی کولتووری و لەسەر بنچینەی سیستمێکی کولتووری، مەسەلەی بە پیرۆزکردنی کولتوورێک و سەرئەنجام هەوڵدان بۆ سەپاندنی پێوانەکانی ئەو کولتوورە و بەکەمگرتن و هەوڵدان بۆ بەزاندنی پێوانەکانی کولتوورێکی دیکەیە. بۆیە کێشە و ناکۆکییەکان هەر ناوەرۆک و هۆکارێکی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتییان هەبێت، لە ناکۆکیی کولتووری بەدوور نین. بگرە گەلێک لەو کێشە و ناکۆکییانە، بۆ نموونە کێشە نەتەوەیی، ئێتنیکی، ئاینی و مەزهەبییەکان، لە ناوەرۆکدا کێشەیەکی کولتوورین، یان زەمینەیەکی کولتوورییان هەیە.

کورد بەهۆی کولتوورەکەیەوە توانیویەتی بوونی خۆی، وەک گرووپێکی ئێتنیکی جیاواز لە تورک و عەرەب و فارس، بپارێزێت. واتا بوونی کورد، پێش هەر شتێک،

بوونێکی کولتوورییە. بۆیە دابەشبوونی کوردستان و لێکدابڕانی کورد تەنیا دابەشبوون و لێکدابڕانێکی سیاسی و جیۆگرافیایی نییە، بەڵکوکولتوورییشە.

زمانی کوردی، لەناو ڕەگەزەکانی کولتووری کوردیدا، لایەنی هەرە گرنگە، هەروا هۆکاری سەرەکیی مانەوەی کوردە. ڕەنگە لەبەرئەمە بێت کە دابەشبوونی کولتووری و جیۆگرافیایی کوردستان، پێش هەر شتێک بە زمانی کوردییەوە دیار بێت. زمانی کوردی نەبێت ئێمە جیاوازییەکی ئاینی، یان یان بایەلۆجی، ڕەنگی پێست و جیاوازیی دیکەی فیزیکیمان لەگەڵ تورک و عەرەب و گەلانی ئێران نییە. تایبەتمەندییە کولتوورییەکانی کورد، بەهۆی زمانی کوردییەوە، یان دروستتر بڵێم بەهۆی دیالێکتکانی زمانی کوردییەوە، پارێزراون.

بەڵام ئێمە تا چ ئەندازەیەک دەتوانین قسە لە یەکبوونی کولتووری کوردی، یان لە کولتوورێکی نەتەوەیی کوردی بکەین، لە کاتێکدا کوردستان تا ئێستا کۆمەڵێکی دابەشکراو و لێکدابڕاوی فرە ئاین، فرە مەزهەب، فرە دیالێکت و فرە خێڵە. هێشتا کورد نە ناوەندێکی یەکگرتووی سیاسی و کولتووری و نە زمانێکی ئەدەبیی یەکگرتووی هەیە. هەروا کولتووری کوردی بەرهەمی کۆمەڵە دیالێکتێکی کوردییە و لە چەند ناوچەیەکی جۆراوجۆر و لێکدابڕاوی کوردستاندا هاتۆتە بەرهەم. لە هەر بەشێکی کوردستاندا بە قووڵی

کەوتۆتە بەر کارتێکردنی کولتووری نەتەوەی سەردەستی عەرەب، تورک و فارس. ئەمەش تایبەتمەندییەکی دیکەی داوە بە کولتووری هەر بەشێکی کوردستان. لەبەرئەوەی ئەو نەتەوە سەردەستانەی کوردستان، لە رووی سیستمی سیاسی، ئایدۆلۆجی، زمان و کولتوورەوە، لە یەکتری جیاوازن، ئەوا کولتووری کوردی لە هەر بەشێکدا چەند کەوتبێتە ژێر کاریگەریی کولتووری هەر یەکێک لەو نەتەوانە، دەشێت بە هەمان ئەندازە لە کولتووری کورد، لە بەشەکانی دیکەی کوردستان، دوور کەوتبێتەوە. ئاخۆ ئەم دابەشبوونە سیاسی، جیۆگرافیی، ئابووری و کولتوورییەی دەیان، یان سەدان ساڵە، کۆمەڵی کوردستان تووشی هاتووە، دەرفەتی ئەوەی هێشتۆتەوە کە کولتووری کورد، وەک سیستمێکی تایبەت و وەک کولتوورێکی یەکگرتوو هەبێت، تا بتوانێت کار لە کۆمەڵی کوردی و دروستبوونی کەسایەتیی مرۆڤی کورد بکات؟ لە هەمان کاتدا ئەم کولتوورە، وەک پێداویستی مانەوە و گەشەکردنی ئازادانەی خۆی، توانای ئەوەی هەبێت سایەیەکی سیاسی بخوازێت. پێشتر وتم کە کولتووری کورد پێش هەر شتێک زمانە. زمانی کوردی (کە لە بەشێکی دیکەدا فراوانتر باسی دەکەین) بە هەموو تایبەتمەندی و تواناکانی دەربڕین و خۆبەرجەستەکردنی، لە بوارە جۆربەجۆرەکانی ئەدەب و بیر و زانیندا، توانیویەتی ستروکتووری کولتووری کوردی دابڕێژێت و ئەو کولتوورە بکاتە سیستمێکی تایبەتی کە

تێڕوانین و ئەندێشەی مرۆڤی کورد بە خۆی بگرێت، ببێتە پێناسە (ئایدێنتیتی)ی نەتەوەیی و هۆکاری خۆناسین و خۆجیاکردنەوە لەوی تر. واتا لەگەڵ ئەو جیاوازی و لێکدابڕانەی کولتووری کورد تووشی هاتووە، بەڵام ئەو کولتوورە بنچینەیەکی هاوبەشی خۆی هەیە، کە زمانی کوردی و هەندێک تایبەتمەندیی دیکەی کولتووری، ئەو بنچینەیە پێک دەهێنن. هەر ئەمەیش بنەمای هەستی ئینتیمای هاوبەش و هاوچارەنووسی، دروست کردووە. مرۆڤی کورد لە هەر بەشێکی کوردستان بێت و بە هەر دیالێکتێک بپەیڤێت، خۆی بە کورد دەزانێت، ئەویدیش(عەرەب، تورک، فارس....تاد) ئەو بە کورد دادەنێن.

کولتووری کورد بەهۆی زمانی کوردییەوە توانیویەتی خۆی، وەک بوونێکی جیاواز لە کولتووری عەرەب و تورک و فارس، دەرببڕێت. بوونی بەجیاهەڵکەوتووی خۆی، لە بەرامبەر کولتووری ئەویدی، یان بە جۆرێکی تەریبی (موازی) لەگەڵ کولتووری ئەویدیدا بسەلمێنێت. هەوڵ بدات لە شتێک لە خۆیدا، وەک کانت دەڵێت، ببێتە شتێک بۆ خۆی. ئەم پرۆسێسەیش، سەرەتادا لە رێگەی شیعرەوە دەستی پێکردووە. شیعر بە درێژایی چەند سەدەیەک تاکە چاوگەی سەرەکی کولتوور و فیکری کورد بووە. زمانی کوردی بەهۆی شیعرەوە، لە زمانی پەیڤینەوە، بۆتە زمانی نووسین و بیرکردنەوە و رامان و دەرخستنی هەستی مرۆڤ و

سەلماندنی تایبەتمەندیی کولتووری و خۆجیاکردنەوە لە ئەویدی. مرۆڤی کورد لە ڕێگەی شیعرەوە تەنیا جیهانی ناوەوەی خۆی، هەست و ترس و خەون و بیری خۆی، بەرامبەر بە ژیان و بوون و خودا و سروشت دەرنەبڕیوە، بەڵکو لە هەمان کاتدا تایبەتمەندییەکانی خۆی، وەک بوونێکی کولتووریی جیاواز لە ئەویدی، دەرخستووە.

شاعیران بەشێک بوون لە دەستەی خوێندەواری کورد، کە لە مزگەوت و ناوەندە ئاینییەکاندا پێگەیشتبوون. ئەو دەستە خوێندەوارە، تا کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم بابەتەکانی وەک فەلسەفە، مێژوو زانستی زمان و هی تریان بە عەرەبی یان فارسی نووسیوە، کەچی لە سەدەی شازدەیەمەوە، واتا لە سەردەمی مەلای جزیریدا 1570–1640 (دیارە ئەگەر بەسەر باباتاهیری هەمەدانیدا باز بدەین) شیعر بە کوردی نووسراوە. مێژووی هزر و کولتووری عەرەب و فارس ناوی دەیان نووسەر و زانای کوردیان ، کە بە زمانانی عەرەبی و فارسی نووسیویانە، کەچی شاعیرێکی گەورەی ئەو سەردەمانەی عەرەب یان فارس ناناسم کە کورد بوو بێت، هۆکارەکە دەشێت ئەوە بێت کە شیعر زمانی هەستە و وەک ئێلیۆت دەڵێت: "بیرکردنەوە بە زمانێکی بیانی لە هەستکردن بەو زمانە ئاسانترە" [22].

زۆر نەتەوەی دیکەش یەکەمین جار هەر لە ڕێگەی شیعرەوە خۆیان، وەک بوونێکی جیاوازی ئێتنیکی و کولتووری، دەرخستووە. بۆ نموونە: دوای ئەوەی عەرەبەکان، لە سەدەی حەوتەمدا، ئیمپراتۆریای ساسانییان روخاند، زمانی کۆنی ئێرانی بە تەواوی جێگەی بۆ زمانی عەرەبی چۆڵ کرد. نزیکەی چوار سەدەیەک دواتر ئێرانییەکان بوونی بەجیاهەڵکەوتووی کولتووریی خۆیان لە ڕێگەی شیعرەوە دەرخستەوە. لە ئەورووپادا زمانی لاتین، تا چەند سەد ساڵ دوای سەدەکانی ناوەڕاست، زمانی نووسینی بابەتی فەلسەفی و ئایینناسی و فەلەکناسی و زانست بوو. سەرەتا گەلانی ئەورووپا لە ڕێگەی شیعرەوە زمانی تایبەتیی خۆیان بەکارهێنا و تایبەتمەندیی کولتووریی خۆیان دەرخست. ئەمەش دواتر زەمینەی بۆ خۆناسین و هۆشیاریی نەتەوەیی ڕەخساند.

جێگای سەرنجە کە کورد، لە سەدەی شازدەیەمەوە تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەم، لە سێ بەشی کوردستاندا و بە سێ دیالێکت (لەهجە)ی جیاواز ئەو هەوڵەی داوە، بێ ئەوەی هیچ کام لەو هەوڵانە بتوانن لە سنووری ناوچەکەیان دەربچن و زۆربەی ناوچەکانی کوردستان بتەنەوە. لە سەدەی شازدەیەمدا، لە سایەی میرنشینی بۆتاندا، دیالێکتی کرمانجی وەک سەرەتای زمانی ئەدەبیات دەرکەوت، مەلای جزیری و دواتر عەلی هەریری و خانی

هەواڵنامەی کتێب

بەو زمـــانە ئەدەبیـــیە شـــیعریان نووســـیوە. کاتێـــک عوسـمانییەکان دەسـەڵاتی خۆیـان بەسـەر ئەو بەشـەی کوردسـتاندا سـەپاندۆتەوە ڕێگەی گەشـەکردنی ئەو زمـانە ئەدەبییـیە گیـراوە و نەیتوانیـوە بە ناوچەکـانی دیـکەی کوردسـتاندا بڵاوببێـتەوە. زمـانە ئەدەبییـیەکە تـا کۆتـایی سەدەی نۆزدەیەم دەرنەکەوتۆتەوە.

دوای ئەوە، لە سەدەی حەڤدەیەم و سـەرەتای سـەدەی هەژدەیەمدا، زمـانی ئەدەبیی کـوردی، دیـالێکتی گـۆران، لە نـاوچەیەکی دیکەی کوردسـتان، ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتان، لە سـایەی دەسـەڵاتی ئەردەڵانەکانـدا لە ڕێـگەی شـیعرەوە دەرکەوت. شاعیران مەولەوی، بێسارانی و خانای قوبادی.... تـاد بەو زمـانە ئەدەبییە شیعرەکانیان نووسـیووە. بەڵام لە سـەرەتای سـەدەی نـۆزدەیەمەوە ئەو زمـانە ئەدەبیـیە، لە نووسیندا، لاواز بووە. لە جیاتیان زمانێکی دیکەی ئەدەبی، لە باشووری کوردستاندا و لە سایەی دەسەڵاتی بابانەکان لە سـلێمانیدا، دیسـان بەهـۆی شـیعرەوە، دەرکەوتـووە. سـەرەتا شـاعیران نـالی و کـوردی و سـالم شـیعریان پـێ نووسیوە. دواتر، وەک زمانی ئەدەبی، لە ناوچەی موکریان، سنە، سۆران و گەرمیاندا بڵاو بۆتەوە و ئەمڕۆ بۆتە ئەو زمـانە ئەدەبییەی کە لە باشـوور و ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتاندا زمانی نووسینە[23].

ئەو دیاردانە چەند بەشێکی لێکدابڕاو و تەواونەکراوی

پرۆسێسێکن، پرۆسێسی هەوڵدانی کورد بۆ خۆجیاکردنەوە لە عەرەب و فارس و تورک. پرۆسێسی گۆڕانی کولتووری کورد لە شتێک لە خۆیدا بۆ شتێک بۆ خۆی، کە لە ماوەی چەند سەدەیەکدا، چەندان جار و لە چەند ناوچەیەکی جیاوازی کوردستاندا، سەری هەڵداوە. ئەو هەوڵانە لەو سەردەمانەدا بوون کە کورد، لە جیۆگرافیایەکی تەنگەبەردا، ئازادییەکی کاتیی بۆ رەخساوە و توانیویەتی وەک بوونێکی ئێتنیکی-کولتووریی جیاواز لە تورک و فارس و عەرەب، خۆی دەربخات. ئەو دیاردانە پەیوەندییان بە یەکترییەوە نەبووە. هەر یەکەیان، وەک دیاردەیەکی کولتووری، لە شوێن و کاتێکی تایبەت، بە جیا و دابڕاو لە ئەوانی تر سەری هەڵداوە و تەنیا ناوچەیەکی کوردستانی گرتۆتەوە. هەر کامیان پێش ئەوەی بتوانێت شێوەزمانێکی ئەدەبیی یەکگرتوو، وەک بەهێزترین بنەمای کولتووری، لە کوردستاندا بچەسپێنێت، یان هۆشیاریی نەتەوەیی بەهێز بکات، تێک شکێندراوە. بەو جۆرە لێکدابڕانی فیکری و کولتووریی کورد، وەک بەرهەمی لێکدابڕانی سیاسی و جیۆگرافیی کوردستان بەردەوام بووە و خۆی بووە بە هۆکار یان رواڵەتێکی دیکەی بەردەوامبوونی لێکدابڕانی نەتەوەیی. واتا ئەو کولتوورە، ئەگەرچی پێناسێکی ئێتنیکی بووە، کەچی نەیتوانیوە بناغەی لێکنزیکبوونەوەی نەتەوەیی و زەمینەی هەست و هۆشیاریی ئینتیمای هاوبەشی ئێتنیکی-نەتەوەیی، لە ناو خەڵکی کورددا، دروست بکات، بە

جۆرێک کە ئەوان لە هەر ناوچەیەکی کوردستان بن و سەر بە هەر هۆز و تیرە و ئاین و مەزهەبێک بن، لەسەر بنچینەی کولتوورێکی هاوبەش، هەست بە هاوچارەنووسی بکەن، سەرئەنجام هەوڵ بدەن زەمینەیەک بۆ هاریکاری و یەکبوونی سیاسیی پێک بێنن.

دوای سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزم لە کوردستاندا ئەو دیاردەیە، وەک خۆی مایەوە، بگرە دۆخی سیاسی و کولتووریی کورد، بەهۆی دابەشکردنی کوردستانەوە، سەختتر بوو. کورد پێشتر بەسەر دوو ناوەندی سیاسی و کولتووریدا، ناوەندی عوسمانی و ئێرانی، دابەش بوو بوو. کەچی دوای شەڕی یەکەمی جیهانی بەسەر چوار دەوڵەتی ناسیۆنالدا، کە سێ زمان و کولتووری جیاوازیان هەیە، دابەش کرا. بەم جۆرە کوردستان کرایە کۆلۆنیایەکی ناوخۆی تورکیا، ئێران، عێراق و سوریا و تا ئێستا ڕێگەی گەشەکردنی ئابووری، سیاسی، کۆمەڵایەتی و کولتووریی لێ گیراوە.

دەوڵەتی ناسیۆنالی تورک و فارس و عەرەبی عێراق و سوریا بە پێی ئایدۆلۆجیایەکی ناسیۆنالیستی و شۆڤێنی، کەوتنە پەلاماری کورد و لەناوبردنی کولتوورەکەی، تا لەو ڕێگایەوە پێناسە و یەکبوونی نەتەوەیی وڵاتەکانیان بچەسپێنن. بە درێژایی ئەو ماوەیە، زمان و کولتووری کورد، بەر پەلاماری فراوان کەوتووە. زمانی کوردی، وەک

زمانی خوێندن و نووسین، جگە لە چەند ناوچەیەکی باشووری کوردستان (ناوچەی سلێمانی و هەولێر و هەندێک ناوچەی کەرکووک) هەمیشە یاساغ کراوە[24]. بەڵام زەبری گەورە، لە باکووری کوردستاندا، بەر زمان و کولتووری کوردی کەوتووە. چونکە دەوڵەتی کەمالیستی تورک، لە پاڵ کولتوورسایدا (لەناوبردنی کولتووری) شێوە نووسینی تیپی لاتینی/ تورکیشی بەسەر کورددا سەپاندووە، بەم کارەش توانیویەتی گەلی باکووری کوردستان، لە تەواوی ئەو میراتە ئەدەبی و کولتووری و مێژووییە دابـبڕێت، کە کورد بە درێژایی مێژووی خۆی و تا ئەمڕۆ بەرهەمی هێناوە. یان گەلی باکووری کوردستان بە مێژووی ئەدەبی و فیکری و کولتووریی خۆی نامۆ بکات. ئەو کارە لە زۆر رووەوە لە سەپاندنی حەرفی کیریلی دەچێت بەسەر هەندێ گەلانی یەکێتیی سۆڤیەتی هەڵوەشاوەدا، لەوانە گەلانی تاجیک، کازاخ و تورکزمانان و...تاد. جێگای سەرنجە زۆربەی ئەو گەلانە، هەرچەندە بە درێژایی سەردەمی دەسەڵاتی سۆڤیەت، زمانەکەیان وەک زمانی خوێندن و نووسین ئازاد بوو، لە هەر بوارێکی زانستی و فەلسەفی و فیکری و ئەدەبیدا زۆر شاکاریان هێناوەتە بەرهەم، کەچی دوای هەڵوەشانەوەی یەکێتیی سۆڤیەت، بە دوای ریشەی خۆیاندا چوون و دەستبەرداری ئەلفوبێی کیریلی بوون.

ئەو دۆخە نوێیەی کورد، لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانییەوە، تیایدا دەژی، دژواریی نوێی بۆ کولتووری کورد رەخساندووە و دیوارێکی گەورەی کولتوورییی لە نێوان بەشەکانی کوردستاندا، بە تایبەتی لە نێوان باکوور و نێوان باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستاندا، دروست کردووە. هەروا کوردستان بە تەواوی لە جیهانی دەرەوە، ئەورووپا و رۆژئاوا، دابڕێندراوە و دەرفەتی ئەوەی نەبووە و نییە کە راستەوخۆ پەیوەندی بە بیر و کولتووری رۆژئاوا و جیهانەوە هەبێت. بۆیە کولتووری کورد، بە پێچەوانەی بۆ نموونە کولتووری عەرەب و فارس، مەترسیی پەلاماری کولتووری دەرەکی، لە کولتووری وڵاتانی کۆلۆنیالیی ئەورووپاییەوە بۆ نەهاتووە، بەڵکو کولتووری دەوڵەتی ناسیۆنالی عەرەب، تورک و فارس، بوونەتە سەرچاوەی هەڕەشە و پەلاماردان. ئەمە تایبەتمەندییەکی گرنگە کە ناکرێت فەرامۆش بکرێت.

هەواڵنامەی کتێب

کولتووری کوردی، لە بەرامبەر ئەو هێرشەی کراوەتە سەری، هەمیشە لە حاڵەتی داکۆکی لەخۆکردن و خۆپاراستن و نیمچە گۆشەگیریدا بووە. یان ویستوویەتی، بە شێوەیەکی پاسیڤ خۆی لەگەڵ کولتووری زاڵدا بگونجێنێت، لە پەراوێزی ئەودا پەنایەک بۆ خۆی دابین بکات. لە هەمان کاتدا بە گومانەوە بۆ ئەو دیاردە کولتوورییانەی روانیوە کە لە دەرەوەی خۆیەوە هاتوون،

چونکە ئەوان بە جۆرێکی سروشتی و ئاسایی نەهاتوون، بەڵکو هاوشانی پەلامار و لەناوبردنی فیزیکی و کولتووری بوون. میکانیزمی داکۆکی لەخۆکردن و غەریزەی مانەوە ئەوەی خواستووە کە خەڵک، نەک هەر تەنیا داکۆکی لە زید و ژیانی خۆیان بکەن، بەڵکو داکۆکی لەو کولتوور و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییانەش بکەن کە لە سایەی چارەنووسێکی هاوبەشدا کۆی کردوونەتەوە. یان ئەوان تەنیا لەناو قەڵا و کێوی ناوچەکەیاندا خۆیان قایم نەکەن، بەڵکو لەناو قەڵای کولتووریی دێرین و کولتووری ناوچەیی و عەشیرەتیشدا پارێزگاریی خۆیان بکەن. بۆیە پاراستنی قەڵای رابردووی مێژوویی و کولتووریی دێرین و گەڕانەوە بۆیان، لە بەرامبەر هەڕەشەی کولتووریی ئەویدی، بەشێک بووە لە میکانیزمی خۆپاراستن و مانەوە و داکۆکی لەخۆکردن[25]. بەو جۆرە کورد پێش هەر شتێک بەهۆی کولتووری ناوچەیی و زمان/ دیالێکتی ناوچەییەوە، نەک لە رێگەی دەوڵەت و دەسەڵاتێکی ناوەندییەوە، بوونی خۆی، وەک دیاردەیەکی سەربەخۆی ئێتنیکی-کولتووری، پاراستووە. ئەمەیش هێزێکی دیکەی بە سیستم و کولتووری خێڵایەتی داوە، گیانی ناوچەگەری و دیالێکتپەروەری بەهێز کردووە. چونکە پاراستنی ئەو کولتوورە بەشێک بووە لە پێداویستیی بابەتیی مانەوە و خۆپاراستن، لە بەرامبەر هێرشی بیانیدا. هەڵبەت رەوشێکی لەو جۆرە زەمینەی چەقین لە ناو کولتووری رابردوودا

خۆش دەکات، لە هەمان کاتدا دەرفەتی گۆڕانکاری و کارلێکردنی پۆزێتیڤانەی کولتووری و وەرگرتنی شتی نوێ کەم دەکاتەوە. رابردوو وەک شتێک لە خۆیدا و دابڕاو لە ئێستا، یان وەک مۆزەخانەیەکی کولتووری و ئێتنۆگرافی، ناتوانێت ببێتە سەرەتا و بنەمای ئێستا و تیایدا بتوێتەوە. سەرئەنجام دەشێت ناکۆکییەک لە نێوان رابردوو و ئێستادا دروست ببێت، رابردوو وەک میراتێکی گرنگی کەڵەکەبوو، کە پێناسی تایبەتیی کۆمەڵە خەڵکێکە و لە ناوچەیەکی دیاریکراودا، پرینسیپ و دەستووری ژیانی کۆمەڵایەتیی ئەوانی رێکخستووە، ئێستا وەک حاڵەتێکی پڕ لە گۆڕان و هێنانی شت و دیاردەی نوێ، کە هەرچەندە بەردەوام پێشکەوتنی کۆمەڵ دەیخوازێت، بەڵام گومان و ترسی لە دەستچوونی میراتی دێرین و خۆسەپاندنی بیانی، دەنێتەوە.

لایەنێکی دیکەی لێکدابڕانی کولتووریی کورد ئەوەیە کە ئەو کولتوورە نەیتوانیوە بەردەوامبوونێک لە زەمانی ئیپستیمۆلۆجی (زانین/ المعرفی) و فیکریی کورددا دروست بکات. یان زەمانێکی هاوبەش و پێکەوە گرێدراو بۆ ئیپستیمۆلۆجیا و بیری کورد دابنێت، کە بتوانن لە دەرەوەی شوێن و کاتی سەردەمی خۆیاندا، کات و شوێنی نوێ بدۆزنەوە و لەوێ خۆیان بە جۆرێک بێننەوە بەرهەم کە ئێستا بەردەوامبوونێکی ئۆرگانێکی دوێنێ بێت، هەردووکیشیان پێکەوە کار لە رەوشی داهاتووی فیکری و

ئیپستیمۆلۆجیی کورد بکەن. بۆیە ئێستای کورد هەمیشە ئێستایەکی بێ رابردووی فیکری و ئیپستیمۆلۆجییە، بێ مێژوو و ریشەیە. ئێستایەکە وەک ئەوەی کە بە ئیرادە و رەنجی کۆمەڵە کەسێک و بە دابڕان لە هەر جۆرە رابردوویەک دروست کرابێت. هەر دیاردەیەکی نوێی سیاسی، فیکری و کولتووری، خۆی بە سەرەتای سەرەتایان دەزانێت. رەوایی بوون و دەرکەوتنی خۆی بە شکست و پوکانەوەی دیاردەکانی پێش خۆی دەبەستێتەوە. هەمیشە حەز دەکات خۆی وەک سەرەتای سەرەتایان، وەک دیاردەیەکی نوێی جیاواز و تەواو دابڕاو لە مێژووی فیکری، کولتووری یان سیاسیی کورد، پیشان بدات، نەک وەک بەردەوامبوونێکی سروشتیی دیاردەیەک یان دیاردەکانی دیکەی پێش خۆی. بۆیە هەمیشە ئەوان و میراتە کولتووری و سیاسییەکانیان رەت دەکاتەوە، ناتوانێت لە تەنیشت خۆیەوە دیاردەی دیکەی هاورەنگی خۆی، وەک بەشێک لە سروشت و لۆجیکی ژیان و پێداویستیی کۆمەڵ و جیاوازیی نێوان مرۆڤەکان، قبووڵ بکات. پێی وایە مێژوو لە خۆیەوە دەست پێ دەکات. هەر پارتێکی نوێی سیاسیی دروست دەبێت، بەهانەی دەرکەوتنی خۆی بە تێشکانی پڕۆژە سیاسییەکانی دیکەوە دەبەستێتەوە. نایەوێت خۆی وەک پڕۆژەیەکی سیاسیی جیاواز، کە شانبەشانی پڕۆژەکانی دی بۆ پێشکەوتن و خۆشگوزەرانیی کۆمەڵ کاردەکات، بخاتە روو، بەڵکو وەک تاکە راستی و

ئەلتەرناتیف "بەدیل" خۆی دەناسێنێ، بۆیە دەتوانێت بە ئاسانی خەتێکی راست و چەپ بەسەر دیاردەکانی دیکەی وەک خۆیدا بنێت. ئیتر مێژوو لەمەوە، لە بیر و ڕێبازە سیاسییەکەیەوە، دەست پێ دەکات. دیارە لێرەدا قسە لەوە نییە کە ئەو دیاردە سیاسییە نوێییە بیر و پڕۆژەیەکی جیاواز و نوێی نییە، بەڵکو قسە لە عەقڵییەت و میکانیزمێکە کە ریشەکەی بۆ کولتوور و مێژوویەک دەگەڕێتەوە.

هەر بە هەمان عەقڵییەت و میکانیزم هەر بزاڤێکی نوێی ئەدەبی، کولتووریی و هونەری دەردەکەوێت، خۆی وەک بەردەوامبوون یان تەواوکەری هیچ دیاردەیەکی دیکەی پێش خۆی نازانێت. پشت بە هیچ میراتێکی ئێستاتیکی، فیکری یان زانینی (ئێپستیمۆلۆجی)ی کۆمەڵی کورد نابەستێت. خۆی بە نموونەیەکی تاقانە و بێ وێنە دادەنێت. سەرەتا بە نەفیکردنی هەموو شتێکی پێش خۆی دەست پێ دەکات. هەر بەم شێوەیە پێوانە و مۆدێلە فیکری، ئێستاتیکی و زانینییەکانی خۆی دەکاتە تاکە پێوانەی فیکر و هونەر و جوانی. ئەوانەی دەرەوەی ئەو مۆدێلە بە دیاردەی سروشتیی کۆمەڵگا و ئەنجامی فرەرەنگی و فرەزەوقی دانانێت، بەڵکو وەک شتی کۆن، ریگر، کۆنەپەرست، سەلەفی، مردوو و بێ نرخ باس دەکرێن. دیارە هەر بە هەمان شێوە نوێنەرانی دیاردەکانی پێشوو، کە رۆژێک لە رۆژان پێیان وابووە مێژوو لە خۆیانەوە دەستی پێکردووە، بە گومان و سووکی تەماشای دیاردە نوێیەکان دەکەن.

نـاتوانن بە ئاسـانی وەک دیاردەی سروشـتی و بەرهەمـی نەوەیەکی نوێی هەڵگری بیر و تێڕوانینـی نـوێ و خـاوەن پێوانەی تایبەتیی هونەری بۆیان بڕوانن و دەسـەڵاتی زانـین و داهێنـان بکەنە تاکە پێوەر. مێژوو کە ڕۆژێـک لە ڕۆژان لەوانەوە دەستی پێکردبوو، دەبێ لەوانیشدا دوایی بێت، بەم جـۆرە و بە پێـی ئەم لـۆجیکە ئـێمە میراتێکـی فیکـری، ئێستاتیکی و زانینیمان نییە کە، لە دەرەوەی زەمانی خۆی درێژە بە ژیانی خۆی بدات، شایانی ئەوە بێت لە ئێسـتا و داهـاتوودا ئیلهـامبەخش بێـت. ئەگەر لێکـدابڕان و یەکتـری سـڕینەوەی دیـاردە جۆربەجۆرەکـانی کۆمەڵگـای کـورد، ئەنجـامی نەبـوونی زەمـانێکی پـێکەوە بەسـتراوی فیکـری، هونەری، زانینی و سیاسی بێت، ئەوا ئەم پرۆسێسە خۆی لێکــــدابڕانی زەمـــــانەکە دێنێـــــتەوە بەرهەم و زیـــــاتر دەیچەســـپێنێت. لە کاتێکـــدا هـــیچ دیـــاردەیەکی فیکـــری، کولتووری و سیاسی لە نەبوونەوە دەرناکەوێت، یان وەک کارل پۆپەر دەڵێت: "مرۆڤ ناتوانێت لە ژوورێکی بەتاڵەوە بێـتە دەرێ و لە نەبـوونەوە جیهـانێکی فیکـری بخولقێنێـت، بەڵکـــو بیـــری ئـــێمە لە بنەڕەتـــدا بەرهەمـــی میراتێکـــی ئینتێلێکتوێلییە"(26).

ڕواڵەتێکی دیکەی لێکدابڕانی کولتووریی کورد ئەوەیە کە ئەو کولتوورە، لە هەر بەشێکی کوردستاندا، تا ڕادەیەکی زۆر دەســتەمۆی کولتـووری نەتەوەی سەردەسـت کـراوە.

وەک کولتووریکی کۆیلە لە پەراوێزی کولتووریکی نامۆی زاڵدا دەژیت، ملکەچی مەرجەکانی ئەوان کراوە. واتا هەوڵی ئەو کولتوورە، هێشتا ئەوەیە کە لە سایەی کولتووریکی هێرشهێنەری نامۆدا، کولتووری زاڵی تورک، عەرەب و فارس، پارێزگاریی خۆی بکات، وەک کولتووری نمرە دوو پەنایەکی هەبێت و بتوانێت بژیت، ئەگەرچی شێوەی ژیانەکەی، ئاستی گەشەکردنەکەی و سنووری خەونەکانی، لە لایەن کولتووری زاڵ و نوێنەرە سیاسییەکەیەوە دیاری کرابن. ئەو کولتوورە، سەرەڕای ئەوەی کە بە درێژایی سەدەی بیستەم هەوڵی داوە کەسایەتیی خۆی بسەلمێنێت، بەڵام هێشتا نەیتوانیوە لە کولتووریکی خۆپارێزەوە بگۆڕدرێت بۆ کولتووریکی خۆرزگارکار، کە وەک کولتووری هەر نەتەوەیەکی دی، بیەوێت ماڵێکی سیاسی یان چوارچێوەیەکی سیاسی بۆ خۆی دابین بکات تا لە ناویدا درێژە بە ژیانی سروشتیی خۆی بدات و گەشە بکات.

بە کورتی ئێمە تەنیا لە حاڵەتی ژێردەستی و دابەشبوونی سیاسی و جیۆگرافیدا ناژین، بەڵکو لە حاڵەتی لێکدابڕان و دابەشبوونی کولتوورییشدا دەژین، وەک ئەنجامێکی ئەمە مرۆڤی کورد پێش هەر شتێک بەرهەمی ئەو کولتوورەیە کە لە ناوچەکەیدا، یان لە بەشە کوردستانەکەیدا، هێنراوەتە بەرهەم و بە سیستمی کولتووریی ناوچەکەیەوە بەستراوەتەوە. بۆیە کولتووری

کورد تەنیا هۆکاری مانەوەمان نییە، بەڵکو زەمینەی فیکری و رۆحــی و سایکۆلۆجییشــی بــۆ لێکـدابڕانی نەتەوەییمــان خۆش کردووە.

ئەگەر دابەشــبوون و لێکــدابڕانی کولتــووریی کــورد ئەنجامی دابەشبوونی سیاسـیی کوردستان بێت (کە مەرج نییە وابێت) ئەوا ئەم دابەشبوون و لێکدابڕانە کولتوورییە، خەریکە خۆی دەبێتە فاکتەرێکی دیکەی بەردەوامبوونی ئەم دابەشــبوونە سیاســییە. پێمــوایە هەر پــڕۆژەیەک کە بە ئامــانجی لێکنزیکبــوونەوە و یەکبــوونی نەتەوەیــی بێــت، پێویســتە ســەرەتا لە کولتــوورەوە، یــان بە سیاســەتێکی کولتووریی، دەست پێ بکات، چونکە یەکبوونی کولتووری دەشــێت بنەمــای یەکبــوونی سیاســی دابڕێژێــت. بــۆیە هەر هەنگاوێــک بــۆ پێشــەوە لە پێنــاو کولتــووردا، وەک ئێــنگلس دەڵێ، هەنگاوێکە بەرەو ئازادی.

هەوارنامەی کتێب

دووەم

میرنشینی- دەسەڵاتێکی ناوچەیی بێ پێناسی کولتووری

سیستمی میرنشینی لە کوردستاندا تەنیا بەشێکی گرنگ نییە لە مێژووی کورد، بەڵکو لە هەمان کاتدا تاکە مۆدێلی حکومڕانیی کورد بووە، کە لە ناوچەیەکی تەسکدا بۆ سەدەرمێکی دیاریکراو، دەرکەوتووە. ئەو دەسەلاتە میرنشینییە، لە قەڵەمڕەوی خۆیدا، بە پێی پرینسیپ و دەستوورێکی نەنووسراو، کە بەرهەمی سیستمی عەشیرەتی بووە، کۆمەڵی ڕێکخستووە و شێوەی پەیوەندی نێوان (هاووڵاتیان) هەروا پەیوەندی نێوان خۆی و ئەوانی دیاری کردووە. میرنشینی ئەنجامی گەورەبوونی دەسەلاتی خێڵێک، یان کۆمەڵە خێڵێک بووە، کە فیدراسیۆنێکی عەشیرەتی پێکەوە گرێی داون. ئەو دەسەلاتە خێڵی لە گرووپێکی پاسیڤەوە، کە سەرقاڵی ژیانی ئاسایی خۆی، کشتوکاڵ و ئاژەڵداری بووە، گۆڕیوە بە گرووپێکی چالاک کە چوارچێوەی ژیانی رۆتینیی خۆی شکاندووە، لەودیو ئەو چوارچێوەیەدا و بە شێواز و هۆکاری تر، مانایەکی دیکەی بە بوونی خۆی داوە. یان ئەو خێڵەی لە یەکەیەکی کۆمەلایەتیی-کولتوورییەوە، کە پشت بە خزمایەتی و نزیکی خوێن دەبەستێت، گۆڕیوە بە یەکەیەکی عەسکەری/-

سیاسی، کە لە سایەی خۆیدا، خەڵکانی دەرەوەی خۆیشی (خێڵ و تیرەی تر) کۆ کردۆتەوە. لە بەرامبەر ئیتاعەتکردن و باجداندا، پارێزگاریی ژیانی کردوون. بەڵام گەورەبوونی قەڵەمڕەوی جیۆگرافیا و زۆربوونی (ئەندامان)ی ئەو خێڵانە نەبۆتە هۆی ئەوەی بنەمای خێڵ، بە تایبەتی گرنگی پەیوەندیی خوێن و خزمایەتی، لەناو بچێت.

دەسەڵاتی میرنشینی، لە پرۆسێسی حکومڕانیدا، کولتووری خۆی بەردەوام هێناوەتە بەرهەم. ئەو کولتوورە، کە دەسەڵاتێکی لە پشتەوە بووە، لە کۆمەڵدا جێگای خۆی کردۆتەوە. دوای خۆیشی کولتوورێکی سیاسیی جێ هێشتۆتەوە، کە ئەمڕۆ لە ئاگایی مرۆڤی کورد و عەقڵی سیاسیی کورددا، ماوەتەوە. ئەو شانازییە بێناوەرۆکەی تا ئەمڕۆ بە مێژووی میرنشینی کوردەوە دەکرێت، نیشانەیەکی بەردەوامبوونی ئەم مێژوو و کولتوورەی میرنشینین. لە هەمان کاتدا راپەڕینەکانی کورد تا کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم، هەوڵدانێک بوون بۆ درێژەدان بە سیستمی میرنشینی و بەرهەمهێنانەوەی مێژووی میرنشینی. سەرکردەکانی ئەو راپەڕینانە خەبات و ئامانجیان ئەوە بووە، کە لە سنوورێکی دیاریکراو و لە جیۆگرافیایەکی تەنگەبەردا دەسەڵاتێکی ناوچەیی، یان میرنشینێک دابمەزرێنن. ئەوان کە زۆربەیان سەرۆک خێڵ بوون، مۆدێلی میرنشینی ئەوپەڕی سنووری ئاوات و

خەونەکانیان و تاکە مۆدێلی لەتوانادابووی دەسەڵات بووە. ئەوانیش، بە هەمان شێوەی میرەکانی پێش خۆیان، ویستویانە دەسەڵاتێکی پەراوێزی، کە سەربەخۆییەکی نیسبیی لە دەسەڵاتی ناوەندیی عوسمانی یان ئێرانی هەبێت، دابمەزرێننەوە. ئەو راپەڕینانە، کە بە دڵنیاییەوە ئەنجامێکی ستەم وەحشیگەری لەشکری عوسمانی و ئێرانی بوون، دەکرێت جۆرێک لە نۆستالگیا، یان خەونی هەندێک میر و سەرۆکهۆزی کورد بووبن، کە ویستوویانە وەک میرێک سەربەخۆییەکی نیسبییان هەبێت. یان خۆیان، لە جیاتی کاربەدەستانی تورک و عەجەم، حکومڕانی ناوچەکانیان بکەن. بۆیە ناکرێت ئەو راپەڕینانە، وەک کۆششی ناسیۆنالیزمی کورد بۆ سەربەخۆیی کوردستان، یان بۆ دابینکردنی ماڵێکی سیاسیی بۆ کولتووری کورد دابندرێن. چونکە راستە راپەڕینەکان و تەنانەت هەندێک لە راپەڕینەکانی سەدەی بیستەم، کە بە رابەری سەرۆک خێڵێک بوون، بۆ نموونە راپەڕینی سمکۆ، هەڵگەڕانەوە بووە لە ستەمی دەسەڵات و دەوڵەتێکی بیانی، بەڵام هیچ پرۆژە و ناوەرۆکێکی رزگاریخوازی و ناسیۆنالیستییان نەبووە. دروست وێنەی میرنشینەکانی پێشوو نە ئایدۆلۆجیایەکی نەتەوەییان هەبووە، نە هیچ جۆرە تێڕوانینێکیان لەبارەی ئایندەی کۆمەڵی کوردی و شێوەی حکومڕانی و پێدانی ناوەرۆکێکی سیاسی بە کولتووری کورد... تاد هەبووە.

میرنشینەکانی کوردستان، دەسەڵاتێکی ناوچەیی و

خێڵەکی بوون هیچ کامیان بنەمایەکی ئایدۆلۆجییان نەبووە، کە بۆ بەردەوامبوونی دەسەڵات زۆر گرنگە. چونکە ئایدۆلۆجیا تەنیا ئامرازێکی دەسەڵات نییە، بەڵکو بەشێکی سەرەکیی ستروکتووری دەسەڵاتە، کە بەردەوام لە ڕێگای دەزگای جۆربەجۆرەوە خۆی دێنێتەوە بەرهەم. ئەو میرنشینانە، لەسەر بنەمای پەیوەندیی خوێن و خزمایەتی و وەلائی هاوبەش، دروست بوون. ئیبنخەلدوون ئەو بنەمایە وەک حاڵەتێکی هاوبەشی ڕۆحی و مەعنەوی ئەندامانی خێڵ بە دەمارگیری (ألعصبیە) ناو دەبات و بە هۆکارێکی دروستبوونی دەوڵەتی دادەنێت(27).

میرنشینی کوردی، لە بنەڕەتدا پەرەگرتنی دەسەڵاتی خێڵێک، یان بنەماڵەیەک بووە، کە لە ئەنجامی بۆشایی دەسەڵات، لە ناوچەیەکی کوردستاندا، گەشەی کردووە. هەرمیرنشینێک سنووری جیۆگرافی خۆی، لەسەر حیسابی خێڵ و تیرەکانی تری دەورووپشتی، یان بە کۆمەکی ئەوان، بەرین کردووە و تا ئەو شوێنە ڕۆیشتووە کە دەسەڵاتێکی تری وەک خۆی رایگرتووە.

ئەو میرنشینانە، ئەنجامی ناکۆکیی ئایدۆلۆجی/ ئاینی یان مەزهەبی نەبوون. پشتیان بە ئایدۆلۆجیایەکی لەو جۆرە نەبەستووە تا لەجێی ئایدۆلۆجیای ڕەسمیی خەلافەتی سوننەمەزهەبی عوسمانی، یان خەلافەتی شیعەمەزهەبی

ئێرانی بیکەنە بناغەیەکی رۆحی و فیکری، یان مۆدیلێکی تر، تـا لە دەرەوەی ناوچەکانیـان فەزای شـوێنی نـوێی بـۆ بدۆزنەوە. تەنانەت ئەو میرنشینانە، بە پێچەوانەی هەموو دەسـەڵاتە گەورە و بچـووکە ناوچەییەکانی ئەو سـەردەمە، کە بەهانەی رۆحی و ئایدۆلۆجیی خۆیان لە ئیسلام، یان مەزهەبێکی ئیسلام وەرگرتووە، هیچ بنەما و ناوەرۆکێکی ئاینییان نەبووە. واتا ئەوان، وەک دەسەڵاتێکی سیاسی، نەک هەر هیچ ئامـانجێکی ئاینییـان نەبـووە، بەڵکـو خولیـای ئەوەشیان نەبووە ، کە بە زەبری دەسـەڵات پرینسـیپ و دەستووری ئیسلام، بەسەر کۆمەڵدا، بسەپێنن. یان ئیسلام بۆ ئەوان ناوەرۆکێکی سیاسیی نەبووە، کەم تا زۆر بەشێک نەبـووە لە ئامـانج و سـەرقاڵییەکانی دەسـەڵات. ئەمەش دیاردەیەکی گرنگە کە بە رای من دواتر لە ناسیۆنالیزمی کـورددا، خـۆی دەردەخـاتەوە[28]. هەروا ئەم میرنشـینانە ئەنجامی گەشەکردنی ئابووری و کولتووری کۆمەڵی کورد نەبوون تا بیانەوێت ماڵێکی سیاسی بۆ کولتوورەکە دابین بکەن، یان مانایەکی سیاسی بە کولتوورەکە بدەن. زمانی کوردی، کە لەو سەردەمانەدا لە زمانی پەیڤینەوە گۆڕدراوە بۆ زمانی نووسین تەنیا لە سنووری شیعردا ماوەتەوە، ئەم میرنشـینانە، لەبەرئەوەی لەسـەر بنچینەیێکـی کولتـووری-سیاسـی دروسـت نەبـوون، هەوڵیـان نەداوە تـا پرۆسێسـی پێشـکەوتنی زمـانی کـوردی درێـژە پـێ بـدەن. واتـا زمـانی کوردی لە زمانی شیعرەوە بگۆڕن بۆ زمـانی فیکـر و زانین

و زانست. تـا لە. ڕێـگەیەوە پرۆسـەی نووسـین بە کـوردی بـکەنە پرینسـیپێکی سیاسـی، کولتـووری و زانسـتی بە هـۆیەوە، زانـین و فیکـری تـایبەتیی خۆیـان بێـنە بەرهەم، خۆیان لە دەسەڵاتەکانی دیکە جیابکەنەوە. ڕەنگە ئەم داوایە بە جۆرێک بێتە بەرچاو کە لە بارودۆخی ئەو سـەردەمەدا، کە هێشـتا ناسیۆنالیزم بە مانا مۆدێرنەکەی لە ڕۆژهەڵاتدا دەرنەکەوتبوو، داوایەکی زۆر بێت لەو میرنشینانە بکرێت، بەڵام گـۆڕینی زمـانی نەتەوەیەک لە زمـانی شـیعرەوە بـۆ زمانی فیکر و زانست تەنیا کاری ناسیۆنالیزم نەبووە، وەک پێشـتر باسـکرا. دەوڵەتـی ئێرانـی و عوسـمانی سـەرەڕای نـاوەرۆکی ئایـدۆلۆجی/ ئاینییـان و گرنگـی زمـانی عەرەبـی وەک زمـانی قورئـان، کەچی لە هەمـوو بوارەکـانی فیکـر و زانستدا، بە زمانی خۆیان هانی نووسینیان دەدا.

سیستمی میرنشینی پشتی بە ئابوورییەکی سروشتی و داخـراو بەسـتووە. توانـای ئەوەی نەبـووە شـار و ناوەنـدی شارستانەتیی دەوروپشتی غەزو بکات، تا دەسـەڵاتی خـۆی بەسـەریاندا بسـەپێنێت، بە دەسـتکەوتی شـەڕ (غەنـیمەت) ئـابووریی خـۆی بەهێـز بکـات و سـەر لە نـوێ هێـز و غەزوکـردن، بەرهەم بێنێتەوە و بیانکـات بە سـەرچاوەیەکی بەردەوامی ئابووری. لە پاڵ ئەمانەدا ئەو میرنشینانە، کە لە نێـوان دوو ناوەنـدی بەهێـزی دەسـەڵاتدا، ئیمپراتۆریـای عوسـمانی و ئێرانـی، دەرکەوتـوون بە دەگـمەن ئـارامی و

سەقامگیریی سیاسییان تێدا بووە، کە دەسەڵات بەبێ ئەو جۆرە ئارامی سەقامگیرییە ناتوانێت پەرە بستێنێت. سەرئەنجام ئەوان لەناو ئەڵقەیەکی داخراودا گیریان خواردووە، لە سنووری خۆیان و بە بەراورد لەگەڵ دەسەڵاتەکانی ناوچەکەدا، وەک بوونێکی پاسیڤ ماونەتەوە و دواتر لەناوچوون.

به کورتی دەکرێت سروشتی میرنشینی کوردی لە چەند خاڵێکی سەرەکیدا کۆ بکەینەوە:

یەکەم: میرنشینی دەسەڵاتێکی ناوچەیی تەنگەبەر بووە، کە ستروکتوورێکی کۆمەڵایەتی کولتووریی خێڵەکی هەبووە. پێش هەر شتێک لە ئەنجامی بۆشایی دەسەڵاتی ناوەندییەوە و لەسەر بنەمای سیستمی خێڵایەتی، یان پەیوەندیی خوێن و خزمایەتی و وەلائی عەشیرەتیی هاوبەش دروست بووە.

دووەم: ئەو دەسەڵاتە هیچ ئایدۆلۆجیایەکی سیاسیی نەبووە، خۆی بە نوێنەری هیچ سیستمێکی زانینی (ئێپستیمی)ی ئاینی یان مەزهەبی یان هی تر نەزانیوە. بۆیە هەوڵی نەداوە ئەو دەزگایانە دابین بکات کە ئایدۆلۆجیا دێننەوە بەرهەم و دەیکەنە بەشێک لە ستروکتووری دەسەڵات. یان بە بەهانە و مۆتیڤی ئایدۆلۆجی (کە ئەو کاتە ئاین، یان مەزهەب بووە) ناوچەی تر داگیر بکات.

سێیەم: ئەو میرنشینانە بۆ ئەوە دروست نەبوون تا ماڵێکی سیاسیی بۆ کولتووری کورد پەیدا بکەن، بۆ ئەوەی ئەو کولتوورە ئازادانە، بە دوور لە دەسەڵاتی سیاسیی هێزێکی نامۆ، گەشە بکات. بۆیە هیچ کام لەو میرنشینانە چاوی لەوە نەبووە سنووری دەسەڵاتەکەی تا ئەو جێیە بچێت کە سنووری کولتوورەکەیە، واتا سنووری هاوزمانانییەتی. هەمیشە عەقڵێکی تەسکی ناوچەگەری لە پشتییەوە بووە. لە هەمان کاتدا هەوڵی نەداوە کولتوور و زانیاریی تایبەت بە خۆی، واتا بە زمانی کوردی، بێنێتە بەرهەم و بیکاتە بنەمای زانینیی خۆی.

چوارەم: هیچ کام لەو میرنشینانە، وەک دەسەڵاتی خێڵێک، یان بنەماڵەیەک، نەک وەک نوێنەری کولتوور و گەلێک. نەیتوانیوە زەمینەیەکی هاوبەشی کولتووری و ئایدۆلۆجی و سیاسیی لەگەڵ دیاردەکانی وەک خۆیدا، واتا میرنشینەکانی ناوچەی دیکەی کوردستان، بدۆزێتەوە بۆیە ئەوان لە جیاتی ئەوەی تەواوکەری یەکتر بن، دژی یەکتر بوون. قەت پێکەوە کۆک و تەبا نەبوون. هەمیشە، بە پشتئەستووربوون بە داگیرکەری بێگانە و لە پێناو دەسەڵاتدا، لەگەڵ یەکتری، یان تەنانەت لە ناوخۆدا، لە شەڕدابوون. زۆر جار، بوون و مانەوەی خۆیان لە نەمانی یەکتریدا دیوە.

پێنجەم : هەڵکەوتی جیۆپۆلیتیکی کوردستان، لە نێوان دوو ئمپراتۆریـــای پێــک ناکۆکــدا، دەرفەتــی نەداوە هــیچ میرنشینێک، چەند بەهێز بووبێت، سنووری دەسەڵاتی خۆی فراوان بکات، یان میرنشینی دی بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی، هەر میرێکی راونراو پەنای بۆ یەکێک لەو ئیمپراتۆریایانە بردبێـت، لەو سـەرەوە، بێشـەرمانە بە لەشـکری بێگـانەوە گەڕاوەتەوە و بۆتەوە بە حکومڕانی ناوچەکەی. بەو جۆرە میرە کوردەکان، بەهۆی پشتئەستوور بوونیان بە کۆمەک و لەشکری یەکێک لەو دەوڵەتانە، یان هەندێ جار بە هاندانی ئەوان، ملیــان بــۆ یەکتــری نەداوە و شــەڕی یەکترییــان کردووە.

شەشەم: میرنشینیی کوردی تەنیا ئەنجامی لێکدابڕانی کوردستان و دابەشبوون و سروشتی خێڵایەتیی کۆمەڵی کورد نەبووە، بەڵکو خۆی بۆتەوە هۆکارێکی دیکەی ئەو لێکدابڕان و دابەشبوونە. رەوشی میرنشینی و ناوەرۆکی دەسـەڵات و کولتـووورە سیاسییەکەی، بە نۆرەی خۆیـان، دابەشبوونی کۆمەڵی کوردییان قووڵتر کردۆتەوە، جیاوازی و ناکۆکیی خێڵایەتی و ناوچەگەرییان فراوانتر کردووە و کولتووری خێڵەکی و عەقڵی ناوچەگەری و خێڵپەروەرییان هێناوەتەوە بەرهەم.

ئەمە دیارترین سروشتی میرنشینی کوردی و سیمای مێژووی کولتووری، کۆمەڵایەتی و سیاسیی ئەو میرنشینانە بوون. کە دەکرێت بە مێژووی کۆمەڵە ناوچە و جیۆگرافیایەکی سیاسی و کولتووری و کۆمەڵە زەمانێکی لێکدابڕاو و داخراویش ناو ببردرێت.

کاتی خۆی لە کتێبی (بەرەو مێژوو-1991) باسی ئەو دیاردەیە کراوە، ئەم لێکدابڕانە شوێن و زەمان، لە مێژووی سیاسی و کولتووری و فیکری کورددا، بە یاریدەدەرێکی دیکەی دابەشکردنەوەی کوردستان داندراوە. لێرەدا، بۆ خۆبواردن لە دووبارەکردنەوە، چەند برگەیەک لەو نووسینە، وەک خۆی دەنووسمەوە:
(مێژووی ئێمە لە زۆر رووەوە وەک کۆمەڵە رووداوێکی لێکدابڕاو نەک پێکەوە گرێدراوە وەک کۆمەڵە ئامانج و ئایدیالێکی لێک جیاواز نەک هاوبەش دێتە پێش چاو. بە واتایەکی تر مێژووی سەرانسەریی نەتەوەکەمان لە زنجیرە رووداو و دیاردەیەکی پێکەوە لکاوی کوردستانی ناچێت، کە هەریەکەیان ئەوی تریانی تەواو کردبێت. یان هەریەکەیان، زەمینەی بابەتیی بۆ سەرهەڵدانی دیاردەی دوای خۆی خۆش کردبێت، تا درێژەپێدەری هەمان پەیامی سیاسی، فیکری و رۆحی بێت. ئەگەر مێژووی گرنگترین سەردەمەکانی هەر بەش و هەرێمێکی کوردستان، بە مێژووی فیکری و کولتووریشەوە بگرین، دەبینین تا

رادەیەکی زۆر لە مێژووی سەردەمەکەی پێش خۆی، یان لە مێژووی هەمان سەردەمی ناوچەیەکی دیکەی کوردستان جیاوازە. هەر سەردەمێکی مێژوویی کاتێک کۆتایی پێهێندراوە لەگەڵ خۆیدا دیاردە فیکری و سیاسی و کولتوورییەکانی خۆی پێچاوەتەوە. ئیتر سەردەمێکی دی، لە بەشێکی دیکەی کوردستان، دەستی پێکردووە بێ ئەوەی پەیوەندییەکی تەواوکارانەی بە ژیانی رۆحی و مادیی سەردەمەکەی پێش خۆیەوە هەبێت. ئەو دیاردە ناسروشتییە بۆتە هۆی ئەوەی هێزی هەر رووداو و دیاردەیەکی مادی و رۆحیی کۆمەڵگای کوردستان زیاتر تا سنوورێکی تەسک و تا کاتێکی دیاریکراو بڕ بکەن و کاری خۆیان لە بەشێکی کەمی نەتەوەکەمان بکەن.... لێرەوە لام وایە دەشێت سەربەخۆ لە زۆر قۆناغی مێژوویی و کولتووریی نەتەوەکەمان بکۆڵینەوە، بێ ئەوەی بە جۆرێکی حەتمی بە قۆناغێکی تریەوە ببەستینەوە.....تاد) (لا. 12،16)

سێیەم

ناسیۆنالیزمی ناوچەگەری

ناسیۆنالیزمی کورد بەرهەم و میراتگری کولتوور و مێژوو و واقعێکی دابەش و لێکدابڕاوە. لە هەر بەشێکی کوردستاندا، بە جیا و دابڕاو لە بەشێکی دیکەی کوردستان، دەرکەوتووە، رەوشی خۆی بڕیوە، رووبەڕووی گرفت و ئەرکەکانی خۆی بۆتەوە. لە لایەن نوێنەری سیاسیی کولتوورێکی جیاوازەوە، کە تایبەتمەندیی تەواو جیاوازی خۆی هەیە، پەلامار دراوە. هەریەکەیان، دیسان بەجیا لە یەکتری، هەوڵی خۆگونجاندنی لەگەڵ کولتووری زاڵدا داوە. لە هەمان کاتدا هیچ پەیوەندییەکی نەتەوەیی، کولتووری، جیۆگرافی و سیاسی، لەگەڵ ناسیۆنالیزمی بەشەکانی دیکەی کوردستاندا نەبووە و نییە. تا ئێستایش هیچ پرۆژەیەکی نەتەوەیی هاوبەش، هیچ سیاسەتێکی کولتووریی هاوبەش و سەرئەنجام هیچ ستراتیجێکی نەتەوەیی هاوبەش، لە نێوان بەشەکانی ناسیۆنالیزمی کورددا دەرنەکەوتووە. بە پێچەوانەوە زۆربەی کات لەناو خۆیاندا ناتەبا و ناکۆکن. بۆیە قسەکردن لە یەک ناسیۆنالیزمی کوردی، قسەیەکی گشتییە، لە رووی

زانستییشەوە پێویستی بە سەلماندن هەیە، مەگەر ئەو قسەکردنە لە سنوورێکی گشتی و باسکردنی کۆمەڵێک ناوەرۆک و سروشتی هاوبەشدا بێت.

ناسیۆنالیزمی کورد هێشتا خاوەنی پرۆژەیەکی لێڵی بەش بەش و لێکدابڕاوی ناوچەگەرییە. هەر لە سەرەتاوە لاواز و پەرتێن، خۆی لە ناو جیۆگرافیایەکی کۆمەڵایەتی و سیاسیی لێکدابڕاو و وێرانەیەکی کولتووریدا دیوەتەوە. ئەو بە پێچەوانەی ناسیۆنالیزمی عەرەب، فارس و تورک، سامانێکی گەورەی فیکری و کولتووریی سیاسیی نەبووە، تا بنچینەیەکی زانیی (ئیپستیمۆلۆجی) و فیکری و ئایدۆلۆجیی بۆ دروست بکات، یارمەتی بدات لە خۆی و ئەویدی و دیاردەکانی دەوروبەری تێ بگات، یان جۆرە قەڵغانێکی فیکری و کولتووریی، لە بەرامبەر پەلاماری کولتووری و سیاسیی ناسیۆنالیزمی نەتەوە سەردەستەکاندا، بۆ دابین بکات. بۆیە ناسیۆنالیزمی کورد، لەبەر ئەو هەلومەرجە مێژووییە و بێتوانایی و پێنەگەیشتنی خۆی، نەیتوانیوە سیستمێکی فیکری/ ئایدۆلۆجی و زانینی (ئێپستیمی)ی تایبەت بە خۆی دابمەزرێنێت، کە بە هۆیەوە و بە پەیوەندی لەگەڵ ئەودا، بەرخود لەگەڵ دیاردە سیاسی، ئایدۆلۆجی و کولتوورییەکاندا بکات. هەوڵ بدات لەگەڵ خۆیدا بیان گونجێنێت. بە پێچەوانەوە، لە هەموو بوارێکدا، چاولەدەستی ناسیۆنالیزمی نەتەوەی سەردەست و

رووناکبیرانی ئەوان بووە. لە سیستمی فیکری/-ئایدۆلۆجیی ئەوانەوە، کە بەرهەمی ئەزموونی کۆمەڵگایەکی دیکە بوون، هەندێک چەمک و توخمی زانینی و فیکری و ئایدۆلۆجیی خواستووە تا بە هۆیانەوە، دەوروبەری خۆی و واقیعی کۆمەڵی کوردستان، بخوێنێتەوە. یان لە چوارچێوەی سیستمی فیکری و ئایدۆلۆجیی هێزەکانی نەتەوەی سەردەستدا، بۆ چارەنووسیی سیاسیی کوردی روانیوە. ئایدۆلۆجیای پێکەوەژیانی نابەرابەری، کورد و ئەو نەتەوانەی قبووڵ کردووە. سەرئەنجام لە هەر بەشێکی کوردستاندا، ئامانجەکانی خۆی، لە سایەی دەسەڵاتێکی بیانیدا و لەناو چوارچێوەی سیاسیی دەوڵەتی شۆڤێنیستیی زۆرایەتیدا، بینیوەتەوە. هێشتا پێی وایە کە لەو رێگایەوە، دەتوانێت مانایەک بە کار و بوونی چالاکانەی خۆی بدات، جێگایەک یان پەنایەک بۆ خۆی دەستەبەر بکات، تا هەندێک لە ئامانجە سیاسی و کولتوورییەکانی خۆی بەدەست بێنێت!

ناسیۆنالیزمی کورد، ناسیۆنالیزمێکی پاسیڤی کولتوورییە، پشت بە کۆمەڵە رەگەزێکی سەرەتایی کولتووریی کوردی دەبەستێت، بە تایبەتی رەگەزی زمان و کۆمەڵێک نەریت و بابەتی دیکەی فۆلکلۆری و کولتووری، کە بەرهەمی کۆمەڵێکی نەریتی و کشتوکاڵین، یان کولتوورێکی میللین. ئەو لایەنە کولتوورییانە وەک سەرەتایەک، یان بنەمایەک بۆ خۆناسین و دروستکردنی

هۆشیاریی نەتەوەیی گرنگن، بەڵام نەتەوەیەک ناوانێت، لە سەردەمی ئەمڕۆدا، تەنیا بەو کولتوورە سادەیە، بنەمای ئایدۆلۆجیایەکی رزگاریخوازی، یان پڕۆژەیەکی نەتەوەیی ئازادیخوازانە و مۆدێرن، دابڕێژێت. ناتوانێت بەو کولتوورە میللییە شوێنێکی تابەت، لە ناو کولتووری ناوچەکەدا، بۆ خۆی بکاتەوە. یان تەنانەت رەنگە نەتوانێت، تەنیا بەهۆی ئەو کولتوورەوە درێژە بە بوونی خۆی بدات.

ناسیۆنالیزمی کورد هێشتا هەوڵی نەداوە پێناسەیەکی سیاسیی بەو کولتوورە بدات، کە خۆی بەرهەم و نوێنەرییەتی، یان کولتوورێکی نوێی تایبەت بە خۆی دابهێنێت، کە سەرەتای هۆشیارییەکی نوێ و بنەمای کەسایەتیی نەتەوەیی کورد دابڕێژێت. لە هەمان کاتدا خەبات بکات تا سنوورێک، وەک فەزای شوێن، بۆ بیر و ئایدیاکانی خۆی دابین بکات و بە هۆیەوە پێداویستییەکانی بەردەوامبوون و پێشکەوتن و بڵاوبوونەوەی کولتوورەکە دەستەبەر بکات. لە جیاتی ئەوە دەیەوێت بەهۆی کولتوورێکی سادە و میللییەوە، کە وزەیەکی بەهێزی سیاسی و فیکری نییە و زیاتر سیمبولێکە، درێژە بە رەوایی خۆی بدات. واتا ناسیۆنالیزمی کورد، لە جیاتی ئەوەی مانایەکی نوێی سیاسی و چوارچێوەیەکی سیاسی بە کولتووری کوردی بدات، خۆی بە کولتوورەکەوە هەڵواسیوە. پڕۆژە و خەونەکانی لەو سنوورەدایە کە، وەک نوێنەری کولتوورێکی ژێردەستە و پابەند، لە سایەی

نوێنەری کولتوورێکی بیانیی زاڵ و سەرداردا (نوێنەرانی کولتووری سەردەستی تورک، عەرەب و فارس) بوونێکی پەراوێزیی هەبێت. یان وەک چۆن کولتووری کورد، لە پرۆسێسی سەدەیەک خۆپاراستندا، وەک کولتوورێکی نمرە دووی پاشکۆ، خۆی لەگەڵ کولتووری سەردەستدا گونجاندووە، ئەمیش، واتا ناسیۆنالیزمی کورد، وەک نوێنەری ئەو کولتووره ژێردەستە، لە جیاتی ئەوەی رزگارکەر بێت، پشتی کردۆتە دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی[٢٩]و دەیەوێت خۆی لەگەڵ نوێنەری سیاسیی کولتووری زاڵدا بگونجێنێت. دیارە ئەو خۆگونجاندنە، لە هەلومەرجی ئەمڕۆی وڵاتە سەردەستەکانی کوردستاندا، کە کەمترین ئاستی دیموکراتی و مافی هاووڵاتیبوون و سەرەتاکانی کۆمەڵی مەدەنییان تێدا دەستەبەر نەکراون، جگە لە پاشکۆیی و مانەوە بە ژێردەستی شتێکی دی نییە. بەڵام ئەمە واقیعێکە ناسیۆنالیزمی کورد دەستەوەستان لە بەردەمیدا وەستاوە. بۆیە هەر هێزێکی ناسیۆنالیستیی کورد، لە هەر بەشێکی کوردستاندا، چارەنووسی خۆی لە چوارچێوەی دەوڵەتی نەتەوەی سەردەستدا دەبینێتەوە. دەیەوێت خۆی لەگەڵ پڕۆژەی نوێنەری، یان نوێنەرانی سیاسیی کولتووری زاڵی وڵاتەکە، دەوڵەت یان ئۆپۆزیسیۆن، بگونجێنێت. خۆی لەوان بە نزیکتر دەزانێت تا لە نوێنەری سیاسیی کورد لە بەشێکی دیکەی کوردستاندا. دەتوانێت بە کەمترین مەرج لەگەڵ ئەواندا پێک بێت، کەچی

ناتوانێت لەگەڵ هێزەکانی دیکەی کورددا هەڵ بکات.

ناسیۆنالیزمی کورد، لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانیەوە تێکشکێندرا، دەستەی یەکەمی ناسیۆنالیستانی کورد لە باکووری کوردستاندا، کە بەشێکی گرنگی دەستەی رووناکبیر و رۆشنگەرانی ناو ئیمپراتۆریای عوسمانی بوون، یان لەناو بران، یان زیندانی و ئاوارەکران. لەو کاتەوە لەناوبردنی زمان و کولتووری کوردی و رێگرتن لە دروستبوونی نەتەوەی کورد هەر بەردەوام بووە. کار و ئامانجی سەرەکی ناسیۆنالیزمی کورد زیاتر خۆپاراستن و داکۆکی و بەرهەمهێنانەوەی داکۆکی بووە. ئەو پرۆسەیە لە سەرەتای سالانی شەستەکانەوە، لە باشووری کوردستاندا، شێوەی خەباتی چەکداری وەرگرت، ئیدی ناسیۆنالیزمی کورد لە بزاڤێکی مەدەنی و شاری و رووناکبیریی سیاسییەوە، گۆڕدرا بۆ بزاڤێکی چەکداریی خێڵەکی و لادێیی. ناوەند لە شارەوە گوێزرایەوە بۆ شاخ و لادێ، یان شار بە هەموو توانا مەدەنی و کولتووری و رووناکبیرییەکانییەوە، کرایە پاشکۆی لادێ و شاخ. لادێ و شاخیش، کە (پایتەختی) سەرکردایەتیی ناسیۆنالیزم و بزاڤی چەکداریی کورد بوون، بە نۆرەی خۆیان کرانە پاشکۆ و ناوچەیەکی کۆنترۆڵکراوی دەوڵەتێکی داگیرکەر[٣٠]. بەو جۆرە ناوەرۆکی شاری و مەدەنی و رووناکبیرانەی ناسیۆنالیزمی کورد، لە بەردەم کولتوور و

عەقڵی شاخ و شێوازی توندوتیژانەی چەکدارییدا، پاشەکشەی کرد.

ناسیۆنالیزمی کورد دابڕاو لە شارستانەتی و بێ پرۆگرامێکی حکومڕانی و پرۆژەی دامەزراندنی کۆمەڵی مەدەنی مایەوە. ئەمەش لەبەرئەوە نییە کە وڵاتی نەبووە تا پرۆگرامی لەم جۆرەی بۆ دابنێت، بەڵکو بە پێچەوانەوە لەبەرئەوەیە کە قەت چاوی لەوە نەبووە وڵاتی هەبێت، تا پرۆژەیەکی نەتەوەیی عەقڵانی و دیموکراتی و مۆدێرن، یان پرۆگرامێکی سیاسی، ئابووری و کولتووری دابڕێژێت و بیکاتە بەشێک لە خەون و ئامانجی مرۆڤی کورد و خەبات بکات تا فەزای شوێنی بۆ دابین بکات. ناسیۆنالیزمی کورد هەموو ئەم مەسەلانەی بۆ دەوڵەتی ناوەندی، یان بۆ ئەو رۆژە جێهێشتووە، کە بە رێکەوتن لەگەڵ دەسەڵاتی نەتەوەی سەردەست و رەزامەندی ئەو پلانیان بۆ دابندرێت[31].

***

ناسیۆنالیزم یەکێکە لەو مەسەلە گرنگانەی دوو سەدەیە دنیای بە خۆیەوە سەرقاڵ کردووە. ئەمەش دووپاتی دەکاتەوە کە ناسیۆنالیزم دیاردەیەکی مێژوویی و ئەنجامی پێداویستییەکی حەتمییە کە کۆمەڵ، لە قۆناغێکی تایبەتیی بوون یان پێشکەوتنیدا، دەیخوازێت. چونکە دەتوانێت ناوەرۆکێکی سیاسی بە کولتوورێک و مانایەکی نوێ بە

بوونی گرووپێکی ئیتنیکی، یان کۆمەڵە خەڵکێک بدات، کە چارەنووسێکی هاوبەشی مێژوویی، پێکەوە کۆی کردوونەتەوە. هەر بۆیە دەتوانێت رۆڵێکی گرنگ لە پێشکەوتنی ژیانی سیاسی، کۆمەڵایەتی و کولتووریی ئەو کۆمەڵە خەڵکەدا ببینێت. مەسەلەکانی وەک دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی و دروستکردنی نەتەوەی مۆدێرن، یان خۆپاراستن لە دەسەڵات و سەرداربوونی خەڵکانی بیانی، یان یەکلاکردنەوەی کێشەی نێوان نەتەوەیەکی ژێردەست و سەردەست، نێوان کولتوورێکی شۆڤێنیستیی زاڵ و کولتوورێکی پەلاماردراو ، بە قازانجی ئازادیی سیاسی و کولتووری نەتەوەی ژێردەست، سەرەتایەکی گرنگن کە حەتمەن، لە قۆناغێکی مێژووییدا، پێشکەوتنی کۆمەڵ دەیان خوازێت.

بیرمەندان، مێژوونووس و کۆمەڵناسان لەسەر ئەوە رێکن کە ناسیۆنالیزم، لە سەرەتاوە، یان لە بنەڕەتدا، ئەنجام یان بەرهەمی مۆدێرنیزمە. بەڵام ئەو بۆچوونە بەو مانایە نییە کە ناسیۆنالیزم، لە هەر کۆمەڵگایەکدا، تەنیا ئەو کاتە دەردەکەوێت کە پرۆسێسی مۆدێرنیزم دەستی پێ کردبێت. ئەزموونی ناسیۆنالیزم تەنانەت لە چەندان وڵاتی ئەوروپادا، چ جای وڵاتانی ئاسیا، ئەمریکای لاتین و ئەفریقادا، سەلماندوویانە کە دەشێت ناسیۆنالیزم، لەبەر چەندان هۆکاری دی، لە کۆمەڵێکدا سەر هەڵبدات، بێ ئەوەی سەرەتاکانی مۆدێرنیزم لەوێ دەرکەوتبن.

هەواڵنامەی کتێب

ئێمە لەم باسەدا ئەم جۆرە هۆکارانەی دەرکەوتنی ناسیۆنالیزممان بە مەسەلەی داگیرکردن، کۆلۆنیالیزم، یان مەسەلەی ترسان و کاردانەوە (ڕەدولفیعل) لە دەسەڵاتی نەتەوەی دراوسێ بەستەوە. بەڵام ئەمە تەنیا لایەنێکی پەیوەندیی نێوان ناسیۆنالیزم و مۆدێرنیزمە. لایەنی دیکەی ئەم پەیوەندییە ئەوەیە کە ناسیۆنالیزم، وەک بیر، ئایدۆلۆجیا و بزاڤی سیاسی، لەبەر هەر هۆکارێک دەربکەوێت، ئەوا حەتمەن ڕووبەڕووی مۆدێرنیزم و ئەرکەکانی مۆدێرنێتە دەبێتەوە، چونکە بەبێ مۆدێرنکردنی کۆمەڵ و بڵاوکردنەوەی کولتوورێکی نوێ، ناشێت نەتەوە و کولتوورەکەی، لە ئاستێکی پێشکەوتنەوە بۆ ئاستێکی دی، لە کۆمەڵ و کولتوورێکی سروشتییەوە بۆ کۆمەڵ و کولتوورێکی ڕێکخراو و دیسپلینکراو بگۆڕدرێن. دامودەزگا دەوڵەتییە جۆراوجۆرەکان، وەک بەشێک لە ئۆرگانی دەسەڵاتی نوێ، دەستوور و پرینسیپ و کولتووری نوێی نەتەوە و سیستمی نوێی خوێندن و زمانی یەکگرتووی نەتەوەیی لە ناو سنووری دەوڵەتدا دەچەسپێنن. گۆڕینی نەتەوەیەک لە نەتەوەیەکی، وەک هێگل دەڵێت پێش مێژوو، بۆ نەتەوەیەک کە شوێنێک لەسەر شانۆی مێژوو بگرێت، دەخوازێت کە نەتەوەکە ڕووەو پرۆسێسی مۆدێرنیزم بڕوات. پێداویستییەکانی پێشکەوتن و گۆڕانی کۆمەڵایەتی، ئابووری و کولتووری دابین بکات. بە کورتی دەکرێت دیالێکتیکی نێوان ناسیۆنالیزم و مۆدێرنیزم بەو جۆرە

کورت بکرێتەوە: لە هەر کۆمەڵێکدا ئەگەر ناسیۆنالیزم و نەتەوە بەرهەمی مۆدێرنیزم نەبن، ئەوا حەتمەن مۆدێرنیزم خۆی بەرهەم و ئەنجامی ناسیۆنالیزم و پرۆسەی بە نەتەوەبوونە.

بەڵام ناسیۆنالیزم، وەک هەر ئایدۆلۆجیایەکی دی، وەک هەر پرۆگرام و دیاردەیەکی سیاسیی تر، وەک هەر دەسەڵاتێکی دی، ناتوانێک بەهەشتێک بۆ مرۆڤ لەسەر زەوی دروست بکات. ئەزموونی مێژوویی نەتەوەکان سەلماندوویانە کە ناسیۆنالیزم دەشێت یان ناسیۆنالیزمێکی رۆشنگەرانە و عەقڵانی بێت، کە بە پێی دەستوور سەرەتاکانی ئازادی و مافی یەکسانبوون بۆ هاووڵاتییان دابین بکات، یان ناسیۆنالیزمێکی تۆتالیتاری و میلیتاری بێت کە زەمینەی دیکتاتۆریا و فاشیزم و شەڕ برەخسێنێت. بەڵام چەند ناسیۆنالیزم بتوانێت مەسەلەی دروستکردنی نەتەوەی مۆدێرن و دیموکراتی پێکەوە گرێ بدات، هێندە دەتوانێت سەرەتاکانی کۆمەڵی مەدەنی دابمەزرێنێت، ئاسۆی نوێ بە رووی پێشکەوتنی نەتەوە و، شوێنی ئەو لە پەیوەندیی ناوچەیی و نێودەوڵەتیدا، بکاتەوە. ئەو مەسەلەیەش بە رێکەوت دروست نابێت، یان تەنیا مەسەلەیەکی ئیرادەوی نییە کە حەز و ئیرادەی کۆمەڵە رووناکبیر و سیاسەتمەدارێک دیاری بکەن، بەڵکو پەیوەندییەکی راستەوخۆی بە کۆمەڵە فاکتەرێکی مێژوویی

ناوخۆیی و فشاری دەرەکییەوە هەیە، کە سەرئەنجام شێوە و کـــاتی دەرکەوتنـــی ناســـیۆنالیزم و چـــارەنووس و ڕەوشەکەی دیاری دەکەن.

ناسیۆنالیزمی کورد بە درێژایی سەدەیەک نەیتوانی لە هـیچ بەشـێکی کوردسـتاندا بە ئامـانجی مێژوویـی خـۆی، دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی، یان دروستکردنی نەتەوەی کـورد، بگـات. یـان هەر نەبێـت، لە چوارچێـوەی دەوڵەتـی زۆرایەتیی حکومڕاندا، یەکسانی و بەرابەری بۆ کورد دابین بکات. تێشکانی ناسیۆنالیزمی کورد، لەم کارەیدا، تووشی قەیرانێکـی فیکـری، سیاسـی، کـۆمەڵایەتی و کولتـووریی کردووە. ئەو قەیرانەش تەنیا لە پرۆگرام و ڕێباز و ئامانجە سیاسییەکانییدا دەرناکەوێت، بەڵکو لەوەشدا دیارە کە هێزە ناسیۆنالیسـتەکانی کـورد، یـان وەک هێزێکـی پاسـیڤ و پەیڕوکار ماونەتەوە، یان توانا و وزەی خۆیان، لە جیاتی دوژمن، ئاراستەی خۆیان کردۆتەوە. ئەگەر ناسیۆنالیزمی کورد بەرهەمی کولتوور و مێژووی کورد بێت، ئەوا ڕەوش و تێکشکان و قەیرانەکانی، ڕەنگدانەوەی ئاستی پێگەیشتنی کـورد خـۆیەتی. کـورد لە ڕووی مێـژووییەوە هەمیشـە بـابەتێکی لاواز و پەرتـێن بـووە. توانـای ئەوەی نەبـووە کە وەک زاتێکی پێگەیشتوو لەگەڵ دیاردەکاندا ڕەفتار بکات و بتوانێت لە شـتێک لە خۆیـدا، ببێـتە شـتێک بـۆ خـۆی. بۆیە کاتێک نەیتوانیوە ببێتە شتێک بۆ خۆی، واتا بۆ بوونی خۆی

هەواڵنامەی کێر

و بۆ ئامانج و بەرژەوەندیی تایبەتیی خۆی بژی و کار بکات، ئەوا وەک بوونێک لە خۆیدا، یان وەک خودێکی پاسیڤ لە خۆیدا ماوەتەوە، یان کراوەتە بابەت و ئامراز بۆ ئەویدی، بیانی، نەتەوەی تر کە، بە پێچەوانەی کورد، توانیویەتی ببێتە شتێک بۆ خۆی. بە پرۆگرام و ئاین و ئایدۆلۆجیای خۆیەوە هاتۆتە کوردستان، توانیویەتی کورد، بکاتە شتێک، بابەتێک یان ئامرازێک بۆ خۆی (واتا بۆ نەتەوەی دی).

ناسیۆنالیزم نەیتوانی کورد لەو حاڵەتە مێژووییە دەرباز بکات و بیگۆڕێ بە نەتەوەیەک بۆ خۆی. هێشتا کورد وەک شتێک لە خۆیدا بە پاسیڤی بۆ خۆی ماوەتەوە، یان زاتێکی لاوازە و ناتوانێت، بە جۆرێکی زیندوو و چالاک، لەسەر بنەمای خۆناسین و بەرژەوەندییەکی تایبەت بە خۆی، هەڵسوکەوت لەگەڵ دیاردە سیاسی و کولتوورییەکاندا بکات. کورد هێشتا ناتوانێت رووداو و دیاردەکان، کە لە دەرەوە و دەوروپشتەوە دێن، بکاتە بەشێک لە خۆی، واتا بۆ بەرژەوەندیی خۆی بەکاریان بێنێت. سەرئەنجام کورد خۆی دەبێتە بەشێک لەوان، خۆی دەبێتە کێڵگە و ئەزموونگای ئەوان، نەک بە پێچەوانەوە.

ناسیۆنالیزمی کورد و رەوشی سیاسی و پرۆژە و مێتۆدی کارکردنی ئەو، لە ماوەی سەدەیەکدا، لێکۆڵینەوەی زۆری زانستییانە و رەنگە لەویش گرنگتر لێکۆڵینەوەی

ڕەخنەگرانەی گەرەک بێت، چونکە بەستنەوەی هەموو شکست و تراجیدیاکان بە هۆکاری دەرەکی و ستەمی کۆلۆنیالیزم و فشار و پەلاماری ناسیۆنالیزمی نەتەوە سەردەستەکانەوە، کە حەتمەن فاکتەری گرنگن، شتێکی نوێ نییە، دەیان ساڵە عەقڵی تەمبەڵی ناسیۆنالیزمی کورد، کە ناتوانێت ڕووبەڕووی هەقیقەتی خۆی و هەڵە وتێکشکانەکانی خۆی ببێتەوە، ئەو جۆرە بەهانە و بۆچوونانە دووپات دەکاتەوە. هەمیشە، دوای هەر شکست و هەرەس و تراجیدیایەک، دەیەوێت خۆی لە خەتا و بەرپرسیاری دەرباز بکات و هۆکارە دەرەکییەکان بکاتە بنچینە. هەڵبەت مرۆڤ ناتوانێت نکوڵی لە ڕۆڵی فاکتەرە دەرەکییەکان بکات بەڵام، بەرای من، بۆ تێگەیشتن لە ڕەوشی ناسیۆنالیزمی کورد و تێشکانەکانی پێویستە، پێش هەر شتێک، بە دوای هۆکار و فاکتەرە ناوخۆییەکاندا بگەڕێین. بە پێچەوانەوە دەشێت هەڵە و نسکۆ و تێکشکان، هیچ پەند و ئەزموونێکی نوێ نەبەخشن و بگرە بەردەوام خۆیان بەرهەم بهێننەوە.

سەرچاوە و پەراوێزەکان

1 - øyvind østerud ،Vad är nationalism ،Översättning: Mon C.Karlsson Universitetsförlag ،Stokholm ،1997 s.30

2 – هەمان سەرچاوە، لا.29

3 - Ernest Gellner ،Stat ،nation ،nationalism، Översättning: Hans Dalén ،Nya Doxa ،Nora 1997 ،s.64

4 - øyvind østerud ،s 17

5 – هەمان سەرچاوە، لا18

6 - Filosofi Lexikonet ،FORUM ،Stockholm ،1988 s. 560-561

7- Karl R Popper ،Det öppna samhället och dess fiender ،Del 2 ،Översättning av Bo Ekström ،Akademilitteratur ،Stockholm ،1981 ،s.58

8 - øyvind østerud ،s.40

9- Reidar Larsson ،Politiska ideologier vår tid ،studentlitteratur ،Lund 1994 ،s. 152

10– کارل پۆپەر، سەرچاوەی پێشوو لا52

11– کارل پۆپەر، سەرچاوەی پێشوو لا 71 (پۆپەر پێی وایە کە هەم مارکس و هەم تیئۆریستانی رەگەزپەرستی (راسیزم) سوودیان لەم بیرەی هێگل وەرگرتووە. لە تیۆری راسیستەکاندا رۆح گۆڕدرا بە

ڕەگەز، یـان خـوێن، ئەوە خـوێنە لەسـەر شـانۆی جیهـان دەردەکەوێت، یان مێژوو خەباتی نێوان ڕەگەزەکانە. بەڵام لای مارکس نەتەوە گۆڕدراوە بە چین، واتا مێژوو لە جیاتی ئەوەی خەبـاتی نێـوان نەتەوەکـان بێـت، خەبـاتی نێـوان چینەکانە.

12- سەرچاوەی پێشوو لا61، 69

13- øyvind østerud ،s. 19-20

14- بۆ زیاتر لەبارەی تێزی ئەنتۆنی سمیس بڕوانە ئەم سەرچاوانە:

-Antony D.Smith ،National Identity. PenguinHar-mondesworth ،1991

-Antony D. Smith ،The Ethnic Origins of Nations ، Oxsford ،1986

-øyvind østerud ،Vad är nationalism?

15- سەرچاوەی پێشوو لا93-95

16- بە پێی ئامارێک، کە لە ساڵی 1790 لە فڕەنسادا کراوە، تەنیا دەیەکی (یان لەدەدا یەکی) هاووڵاتییان بە چاکی بە زمانی فەرەنسی قسەیان کردووە. دواتر لەساڵی 1863 هێشتا زیاتر لە چواریەکی هاووڵاتییانی فڕەنسا زمانی فڕەنسییان نەزانیوە. بڕوانە

øyvid østerud: Vad ár nationalism

17- بێنێدیکت ئەندێرسۆن پێی وایە کە سەرمایەداریی

هەواڵنامەی کتێب

چاپ بوو بەهۆی گۆڕینی زمانە لۆکاڵییەکانی ئەوروپا بۆ زمانی ئەدەبی. ئەمەش بە نۆرەی خۆی بوو بەهۆی دروستکردنی هۆشیاریی نەتەوەیی. ئەو دەنووسێت: پێداویستیی سەرمایەی چاپ و قازانج، وایان کرد کە چاپخانەکان، لە ناوەراستی سەدەی حەڤدەیەمەوە، بە لێشاو کتێبی هەرزان بە زمانی خەڵک چاپ بکەن، کە لە زمانی لاتین نەدەگەیشتن. هەروا بە رای ئەندێرسۆن ئەو کاریگەرییە شۆرشگێرییەی کەپیتالیزم لە پێشخستنی زمانی خەڵکدا هەیبوو لە سێ فاکتەری دەرەکی دیکەشەوە هێزی وەرگرتبوو کە دوو لەو فاکتەرانە راستەوخۆ بوونە هۆی دەرکەوتنی هۆشیاریی نەتەوەیی:

یەکەمیان، کە کەمبایەخترە، ئەو گۆڕانە بوو کە بەسەر خودی سروشتی لاتیندا هات. بە کۆششی هومانیستەکان ئەدەبیاتی بەربڵاوی لاتین، کە پێش سەردەمی مەسیح نووسرابوو، سەر لە نوێ زیندوو کرایەوە و لە رێگای چاپکردنیانەوە، بەناو رووناکبیرانی ئەوروپادا بڵاو کرایەوە، کە لە ئەنجامدا بۆچوونێکی نوێیان سەبارەت بەو ئەدەبیاتە لەلا دروست بوو.

دووەمیان، کاریگەری ریفۆرم، کە لە هەمان کاتدا، بەهۆی سەرمایەداریی چاپەوە توانی سەرکەوتن بە دەست بێنێت. کاتێک مارتین لۆسەر لە ساڵی 1517 دا لە ویتێنبێرگ، بزماری تێزەکانی خۆی لە دەرگای کڵێسا چەقاند، تێزەکانی ئەو وەرگێڕدرانە سەر زمانی ئەڵمانی و

چـــاپکران و لە مـــاوەی پـــانزە ڕۆژدا بە هەمـــوو وڵاتـــدا بڵاوکـــرانەوە. لە مـــاوەی بیســـت ســـاڵی دوای ئەوە، وەک ئەنجـــامێکیی کـــاریگەریی تێکســـتەکانی لۆســـەر، ژمـــارەی چاپکردنی کتێب، بە زمانی ئەڵمانی سێ ئەوەندە زیادی کرد. سێیەمیان، بڵاوبوونەوەی بەکاوەخۆی هەندێک زمانی میللی، بە نـــاوچەی جۆربەجـــۆردا، وەک ئامرازێـــک بـــۆ سێنترالیزەکردنی دەزگاکانی بەڕێوەبردن، کە دەیانەویست هەیبەتی دەسەڵاتی بێ سنووری پاشایەتی پیشان بدەن. بۆ زیاتر بڕوانە :

Benedict Anderson ،Den föreställda gemenskapen (1991) ،

Översättning: Sven-Erik Torlhell ،Daidelos ،Göteborg ،1993 s 48-50

18– تا ســەرەتای ســاڵانی چلەکانی ســەدەی نۆزدەیەم زمـانی لاتـین زمـانی دەوڵەتـی پروسـیی (نەمسـا– هەنگاریی) بوو. شۆڕشی ناسیۆنالیستی، زمانی هەنگاری کردە زمـانی ڕەســـمی و خوێنـــدن و نووســـین. هەرچەنـــدە چەنـــدان کەمەنەتەوەیـی لە هەنگاریـا هەبـوون، بەڵام بڕیـاردرا هەر کەسێک لە سـنووری دەوڵەتـی هەنگاریـدا بـژی، دەبێـت بە هەنگاری قسە بکات. شـاعیری ناسراوی هەنگاری سـاندرۆ پیتـــۆفی (1823–1849) کە یەکێـــک بـــوو لە ڕابەرانـــی شۆڕشـــەکە، کەمەنەتەوەییەکـــانی هەنگاریـــا بە (برینێـــک لە جەستەی نیشتمان) دادەنێت. بڕوانە: بێنێدیکت ئەندێرسۆن،

هەواڵنامەی کتێب

سەرچاوەی پێشوو لا104-105.

19- لە باسێکی دیکەدا ئەو هۆکارانە و هەندێ لایەنی دیکەی ناسیۆنالیزمی فارسی هەروا تورکی و عەرەبی باس کراون. بڕوانە: ڕەفیق سابیر، ئیمپراتۆریای لم، سوید 1998.

20. میشیل عفلق، البعث و التراث، دار الحریە، بغداد 1976، ص 100.

21. جەمال نەبەز، بیری نەتەوەیی کوردی نە بیری(قەومیەت)ی ڕۆژهەڵاتی و نە بیری (ناسیۆنالیزمی)ی ڕۆژئاوایی یە، سوید 1984 لا 145-155 لەم باسە گرنگەدا، دوکتۆر جەمال نەبەز کۆمەڵێک بەراوردکاری نێوان ناسیۆنالیزمی عەرەب و تورک و فارس دەکات. ناوەرۆکی نادیموکراتی و ناعەلمانی و شۆڤێنیستیی ئەوان ڕوون دەکاتەوە.

* لە شوێنێکی دیکەدا (ئیمپراتۆریای لم) هەندێک لایەنی ناسیۆنالیزمی کورد، لە هەر بەشێکی کوردستان باس کراوە. لێرەدا چەند توانیبێتم، هەوڵم داوەخۆم لە دووبارەکردنەوەی ناوەرۆکی باسەکەی پێشوو بپارێزم.

22- T. S. Eliot ‹Om poesi ‹Översättning av Per Erik Wah-Iund ‹Bonniers 1958 ‹s10

23- لە بەشێکی دیکەی ئەم کتێبەدا زیاتر باس لەم مەسەلەیە کراوە. هەروا بۆ زانیاریی زیاتر لەم بارەیەوە

بڕوانە : د. عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، چەند سەرنجێک لەبارەی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، بەغدا 1971 .

24- کاتێک باشووری کوردستان بە عێراقەوە لێکێندرا، یەکێک لە مەرجەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەوە بوو کە زمان و کولتووری کوردی لە عێراقدا ئازاد بێت..تاد. بەڵام دەوڵەتی عێراق لە سەرەتاوە کۆسپی جۆربەجۆری لە بەردەم پێشکەوتنی کولتووری کوردی و زمانی کوردی و گۆڕانی بۆ زمانی خوێندن و زانست دروست کرد. ناسیۆنالیستان و ڕووناکبیرانی عەرەبی عێراقی و ناعێراقی، بەردەوام هانی دەوڵەتی عێراقیان داوە کە ڕێگە لە پێشکەوتنی زمانی کوردی بگرێت. بۆ نموونە کاتێک لە کۆتایی بیستەکانی ڕابردوودا ڕووناکبیران و زمانەوانانی کورد دەستکاری ئەلفوبێی کۆنی کوردییان کرد و هەندێک تیپی بزوێن و تیپی دیکەیان هێنایە ناو نووسینی کوردییەوە، ناسیۆنالیستانی عەرەبی عێراق، لە پێشەوەیان ساطع الحصری، کە بەرپرسی دەزگای خوێندن و پەروەردەی دەوڵەتی عێراق بوو، بە توندی دژی ئەمە وەستان. بەهانەکەیان ئەوە بوو کە ئەم کارە مەسی قورئان دەکات. هەروا بیرکارێکی وەک محەمەد عابد ئەلجابری، کە خۆی بە هەڵگری دیسکۆریسکی نوێی عەقلانی و دیموکرات دەزانێت لە دنیای عەرەبدا، لە ساڵانی هەشتاکان و لە مەغریبەوە داوا دەکات کە نابێت ڕێگەی خوێندن بە زمانی کەمە نەتەوەییەکانی وڵاتانی عەرەب، دیارە لەوانەکوردی،

هەواڵنامەی کتێب

بدرێت. جابری دەنووسێت: گرفتی پلۆرالیزمی کولتووری (التعددیه الثقافیه) بۆ بوونی کەمایەتیی نەتەوەیی، لە وڵاتانی عەرەبدا، دەگەڕێتەوە. فراوانکردنی ئەڵقەی کولتووری نەتەوەیی عەرەبی، بە جۆرێک کە کولتووری ئەو نەتەوانەشی (الاقوام) لە پاڵدا بێت، چارەسەرێکی نەتەوەیی راستەقینە نییە. ئێمە لەو باوەڕەداین کە چارەسەرکردنی سروشتیی مێژوویی ئەم گرفتە دەبێت بە ناو بڵاوکردنەوەی خوێندەواری و بە عەرەبکردنیدا رەت ببێت. زمانی زانست لە وڵاتی عەرەبیدا، لە کەنداوەوە تا ئۆکیانوس، نابێت لە زمانی عەرەبی بەو لاوە هیچ زمانێکی دیکە بێت. چونکە هیچ زمان و دیالێکتێکی دی ناتوانێت ببێتە زمانی زانست و هاوشانی زمانی عەرەبی بێت. پلۆرالیزم لەم بوارەدا خۆی خۆی نەفی دەکاتەوە، زمانی عەرەبی، بە تەنیا خۆی، دەتوانێت پلۆرالیزم بپارێزێت و لێیشی تێبپەڕێت. لە چوارچێوەی ئەم پاراستنی پلورالیزمە و لە پێناوی تێپەڕاند لێی، دەبێت بەرهەمی کولتووریی نەتەوە خۆجێییەکانی وڵاتی عەرەب (الاقوام المحلیه) بڵاوبکرێنەوە، بۆ بڵاوکردنەوەیشیان دەبێت بە عەرەب بکرێن، لە بەعەرەبکردنیاندا تێپەڕاند هەیە، واتا خاسیەتی (قەومی)یان لەناو دەبرێت، ئەو خاسییەتەی کە بە زۆری لە بوونی کەمایەتییەکاندا، بە شتە نێگتیڤەکانەوە بەستراوەتەوە، واتا گیانی چوونەوە ناوخۆ و خۆقایمکردن لە شوێنی تەنگەبەردا (بڕوانە: الدکتور محمد عابد الجابری، إشکالیات الفکر العربی

المعاصر، مركز دراسات الوحده العربيه، ط3 بيروت 1994 ص41،43.

25- میکـــانیزمی داکــۆکی لەخـــۆکردن لە بەرامـــبەر مەترســـیی دەرەکیـــدا، شـــتێکی ناســـراو و زانـــراوە لەو کولتـــوورانەدا کە بەر پەلامـــار کەوتـــوون یـــان ژێردەســـت کـــراون. مـــحەمەد عابـــد جـــابری پێـــی وایە کە (رابـــوون - النهضه)ی نوێی عەرەبی لە سەرەتا و بنەڕەتدا لە دایکبووی لێکدانە لەگەڵ هێزێکی بیانی هەڕەشەکەر، کە هێزی رۆژئاوا و مەزنخوازیی سەرمایەداریی کۆلۆنیالییە. رۆژئاوا ئەوسا و تا ئێستا، وەک جابری دەڵێت، دوو رواڵەتی پێکناکۆکی بۆ پرۆژەی رابوونی عەرەب هەڵگرتـووە: رواڵەتێـک نـوێنەری پەلامـــار و داگیرکردنـــی کۆلۆنیـــالی و مۆنۆپـــۆلی و ســـەرداربوونە، رواڵەتێکـی تـر کە نـوێنەری مـۆدێرنیزم و پێشـکەوتنە. ئەم سروشـتە دوو فـاقییەی هۆکـاری دەرەکـی (رۆژئـــاوا) وای کـــرد کە هەڵوێســـتی رابـــوونی عەرەب لە رابـــردوو و لە داهـــاتوو دووفاقـــانە بێـــت. ئەمەش، بە رای جابری، پرۆبلێماتیکێکی لە نێوان رەسانەیەتی و هـاوچەرخی (الأصاله والمعاصره)دا بۆ رابوونی عەرەب و ناسیۆنالیزمی عەرەب دروســت کـرد. میکـانیزمی داکـۆکی لەخـۆکردن لە بەرامبەر پەلامار یان (غەزو)ی کولتووریی ئەوروپاییدا پاڵی پێوەنـان کە بگەڕێـنەوە بـۆ کولتـووریی رەســـەنی عەرەب (الرجوع الى الاصول) و خۆیان بە کەلەپوورەوە ببەستنەوە،

یـان کەلەپـووری عەرەب لە بەرامـبەر بیـر و کولتـووری هاوچەرخدا رابگرن.... بڕوانە:

الـدكتور محمـد عابـد الجـابري، إشـكاليات الفكـر العربـى المعاصر، مركز دراسات الوحده العربيه، ط3 بيروت 1994 ص 26-29، هەروا: الـدكتور محمـد عابـد الجـابري، المسـألە الثقافيه، مركز دراسات الوحده العربيه، بيروت، ط 1، تشرين الثانى 1994، ص 72-76 .

26- کارل پۆپەر، سەرچاوەی پێشوو. لا65

27 ابـن خلـدون، المقـدمه، ص ١٢٦/١٢٢ دار العـوده، بيروت ١٩٨١

28- ئیسـلام لە ئایـدۆلۆجیای ناسـیۆنالیزمی کـورددا، وەک ڕەگەزێکی گرنگ شوێنێکی تایبەتی و گەورەی نییە. بە رای مـن ئەم مەسـەلەیە یەکێکە لە جیـاوازییە گەورەکـانی نێوان ناسیۆنالیزمی کورد و عەرەب، کە گرنگە باسکار و ڕووناکبیرانی کـورد سـەرنجی بـدەن. هێـزە ئیسـلامییەکانی کوردستان، کە دوای راپەڕین دەرکەوتـن، دیاردەیەکی نـوێ و جیاوازن و ناکرێت وەک بەشێک لە ناسیۆنالیزمی کورد سەیر بکرێن، بەڵام ئەوەیش راستە کە ناسیۆنالیزمی کورد قەت دژی ئاینی ئیسلام نەبووە، نەک لەبەرئەوەی دیموکرات بووە، بەڵکو لەبەرئەوەی ئیسلام، وەک ئایدۆلۆجیا و بزاڤی سیاسی، نە جێگرەوە (ئەلتەرناتیڤ)ی ناسیۆنالیزمی کورد و نە رێگـری بەردەم پـرۆژەکەی بـووە. هەروا ئـاینی ئیسـلام، وەک بـاوەڕ و کولتـوور، ئـاینی زۆریـنەی خەڵکـی کـورد و

بنەمای کولتوور و دابونەریتی کۆمەڵی کوردەوارییە. هەر پرۆژەیەکی ناسیۆنالیستی، یان دیموکرات، چەند سیکۆلار (عەلمانی) بێت، پێویستە ڕێز لەم باوەڕەی خەڵک بگرێت، بێ ئەوەی ئەم ڕێزگرتنە مانای جێکردنەوەی بیری ئیسلامی سیاسی بێت لە ناو ئەو پرۆژەیەدا.

29- د. جەمال نەبەز باسی کۆمەڵێک لەو هۆکارانە دەکات کە بوونە هۆی ئەوەی ڕووناکبیران و بزاڤی کورد واز لە دروشمی دەوڵەتی کوردیی ناسیۆنال بهێنن و دروشمەکە بگۆڕن بە (ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان) لەوانە لاوازی هوردە بۆرجوازی کورد و بێ دەسەڵاتیی خۆی بەرامبەر بە داگیرکەرەکانی کوردستان و لاسایی کردنەوەی مارکسیستە عەرەب و تورک و فارسەکان...تاد. بۆ زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە : دوکتۆر جەمال نەبەز، سەرچاوەی پێشوو لا166-167.

30- هەڵسەنگاندنی خەباتی چەکداری، کە نزیکەی چل ساڵە شێوە خەباتی سەرەکیی ناسیۆنالیزمی کوردی بووە، پێویستی بە لێکۆڵینەوەی زۆر هەیە، چونکە تەواوی ڕەوشی سیاسی، ئابووری، کولتووری و کۆمەلایەتیی ئەم چل ساڵەی باشووری کوردستان، بەو بزاڤە چەکدارییەوە بەستراوەتەوە. ئەو بزاڤە چەکدارییە، سەرەتا یاخیبوونی کۆمەڵە سەرۆکخێلێک بوو لە یاسای چارەسەرکردنی کشتوکاڵیی دەوڵەتی عێراق. ئەو بزاڤە چەکدارییە، کە

درۆیەکی گەورە (کوردستان یان نەمان) دەستی پێ کرد و بە ئاشبەتاڵ دوایی هات، بە پێچەوانەی تەواوی بزاڤی ناسیۆنالیستی دنیا قەت چاوی لە ئازادی کورد و سەربەخۆیی کوردستان نەبوو. دوای چل ساڵ سەپاندنی شێوە خەباتە، وەک نزیکەی تاکە شێوەی خەبات، هێشتا ئەم مەسەلەیە نەکراوەتە بابەتیی لێکۆڵینەوەی جیدی و زانستی. لێرەدا دەبێ ئاماژە بۆ دوو دەستپێشخەریی گرنگ بکەم:

- بورهان یاسین، چەند سەرنجێ لەبارەی خەباتی چەکداریی جوڵانەوەی نەتەوەیی کورد لە کوردستانی باشوور، گۆڤاری یەکگرتن، ژمارە 15 دانمارک 1992 .

- کەمال میراودەلی، لەبارەی خەباتی چەکداری، رۆژنامەی هەنگاو هاوینی 1996 .

31- بۆ نموونە پرۆگرامی هەر کام لە پارتە کوردستانییەکان کۆمەڵێک داخوازیی (نەتەوەیی) لەبارەی خوێندن بە کوردی و زمانی کوردی و چۆنییەتی بەرێوەبردنی هەرێمی کوردستان.. تێدا هاتوون. بەڵام ئەم مەسەلانە وەک بەشێک لە پرۆگرامی ئۆتۆنۆمی و داخوازی لە دەسەڵاتی ناوەندی، باسکراون. دیارە جێبەجێکردنیشیان لە بنەڕەتدا بۆ دەوڵەتی ناوەندی، یان بۆ رازیبوونی ئەو جێ هێڵراوە.

هەواڵنامەی کتێب

هەواڵنامەی کتێب

بەشی دووەم

جیهانگیری،
داهاتووی دەوڵەتی نەتەوەیی و پرسی کورد

هەواڵنامەی کتێب

هەواڵنامەی کتێب

سەرەتا

دەوڵەتی نەتەوەیی (یان دەوڵەتی مۆدێرن) دیاردەیەکی نوێیە و بە یەکێک لە گرنگترین ئەنجامەکانی رۆشنگەری و مۆدێرنیتەی ئەورووپایی دادەنرێت. لە هەمان کاتدا بەرهەمێکی راستەوخۆی ناسیۆنالیزمە، کە لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەمدا، وەک سیستمێکی فیکری، کولتووری و دواجار ئایدۆلۆجیای سیاسی، لە ئەورووپادا دەرکەوت و بە خێرایی بڵاوبۆوە.

بە پێی ناسیۆنالیزم جیهان لە نەتەوەی جۆربەجۆر پێک هاتووە، هەر نەتەوەیەک بۆ ئەوەی بتوانێت خۆی وەک یەکەیەکی سیاسی و کولتووری دەرببڕێت و شوێنێک لە پەیوەندییە جیهانییەکاندا بگرێت، پێویستە پێناسە (هەویە/ئایدێنتیتی)ی نەتەوەیی خۆی هەبێت. پێویستە خۆی چارەنووسی سیاسیی خۆی بڕیار بدات، بەرژەوەندیی خۆی، لە رێگەی سیاسەتێکی نەتەوەیی سەربەخۆوە، دابین بکات. دابینکردنی ئەم سیاسەتەیش بە بێ کۆنترۆڵکردنی ئەو خاکەی نەتەوەکەی تێدا دەژیت، واتا بە بێ بوونی دەوڵەتی نەتەوەیی ناکرێت. بۆیە دامەزراندنی دەوڵەتی

هەواڵنامەی کتێب

نەتەوەیی بوو بە ئامانجی هەر بزاڤێکی ناسیۆنالیستی.

دەوڵەتی نەتەوەیی (دەوڵەتی مۆدێرن) شێوەیەکی نوێی حکومڕانی بوو کە لەسەر بنچینەی پێکەوەهەڵکردنی نەتەوەیی و مافی هاووڵاتیبوون دامەزرێندرا و بوو بە دەربڕی ئیرادەی گەل یان نەتەوە. ئەو ئیرادە نەتەوەییەیش لە کۆمەڵە دەزگایەکی سیاسی، حقووقی و کولتووریدا بەرجەستە بوو. ئەمەیش کۆتایی بە دەسەڵاتی پاشاکان و چینی ئەریستۆکراتی کۆمەڵ و کڵێسا، کە تا ئەو کاتە تاکە بڕیاردەر بوون، هێنا. لە لایەکی دیکەوە دەوڵەتی نەتەوەیی، وەک پێکەوەهەڵکردنێکی نەتەوەیی، ڕەوایی و پێناسەی خۆی، پێش هەر شتێک، لە کولتووری نەتەوەییەوە وەرگرت، بەو پێیەی ئەو کولتوورە، لە ڕەوشی مێژوویی خۆیدا، زەمینەی پێکەوەهەڵکردن و پێکەوەژیانی هاوبەشی ئامادە کردووە، لای خەڵکانی سەر بە کولتوورەکە تەسەورێکی هاوبەشی لەبارەی ژیان و دەوروبەر و دیاردەکان دروست کردووە. ناسیۆنالیزم لە هەر وڵاتێکدا مانا و ناوەرۆکێکی سیاسی بە کولتوورێک بەخشی کە خۆی بەرهەم و نوێنەری بوو. کولتوور، بە تایبەتی زمان کران. بەو فاکتەرە گرنگەی کە بە هۆیەوە گەلانی ئەورووپا، بە وانەیشەوە کە سەدان ساڵ بوو لەناو دەوڵەتێکی فرە نەتەوەییدا دەژیان، هەوڵ بدەن پێناسینێکی نوێی خۆیان بکەن و خۆیان لە ئەویدی جیا بکەنەوە. هەر کۆمەڵە خەڵکێک، بە پشتبەستن بە کولتوور و زمانی هاوبەشیان،

تەسەورێکی هاوبەش لەبارەی خۆیان دروست بکەن و خەتێک (سنوورێک) بە نێوان خۆیان و خەڵکانی دیکەی سەر بە زمان و کولتووری دیکەدا بکێشن. تەنانەت بە زەبری هێز و شەڕ ئەو خەتە (سنووره) تا ئەو شوێنە درێژ و فراوان بکەن کە هاوکولتوور و هاوزمانانی خۆیانی لێ دەژین. بەم جۆرە شەڕی کولتوور و نەتەوەکان بوونە دیارترین شەڕی ئەورووپا. ئەم پرۆسیسە چەندان جار نەخشەی سیاسیی ئەورووپای گۆڕی. راستییەکەی مێژووی سیاسیی ئەورووپا، لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەمەوە تا سەرەتای سەدەی بیستەم، پێش هەر شتێک مێژووی شەڕی ناسیۆنالیزم و دەوڵەتە نەتەوەییەکانە. ئەو شەڕانە لە کاتی شەڕی یەکەمی جیهانییدا، گەیشتنە لوتکە و هەموو دنیای گرتەوە.

ناسیۆنالیزم و دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی لە دەرەوەی ئەورووپایش، لەگەڵ تایبەتمەندییەکانیدا، مێژوویەکی خوێناوی و پڕ لە شەڕی هەیە. بەشێک لەو شەڕانە، شەڕی رزگاریخوازی و دژی کۆلۆنیالیزم و داگیرکەری ئەورووپایی یان ناوچەیی بووە، بەشەکەی دیکەیان، کە سەختتر و خوێناویتر بوون، شەڕی نێوان دەوڵەتە ناسیۆنالەکان بووە. نزیکەی هەموو ئەو شەڕە دەوڵەتییانەیش، هۆکار و مۆتیڤەکانیان هەر چییەک بووبێت، بە ناوی داکۆکی لە سەرداریی نەتەوەیی (السیاده الوطنیه)

هەواڵنامەی کتێب

و پارێزگاریی ئاسایشی نەتەوەییەوە کراون، ئەو ئەرکانەیش، تەنانەت لە دیدی پەیوەندیی سیاسیی ناوچەیی و نێونەتەوەییشەوە، بە گرنگترین ئەرکی دەوڵەتی نەتەوەیی زانراون. هەر دەوڵەتێک نەیتوانیبێت، ئاسایش و سەرداریی نەتەوەیی خۆی بپارێزێت و سنوورەکانی، لە بەرامبەر هەر دزەکردنێکدا، کۆنترۆڵ بکات، ڕەوایی بوونی خۆی خستۆتە ژێر پرسیارەوە. بۆیە بە پێی ڕێسا و دەستووری نەتەوە یەکگرتووەکانیش، هەر کارێکی دەوڵەتی نەتەوەیی کە بەناوی پارێزگاریی سەرداریی نەتەوەیی و ئاسایشی خۆی بووبێت، لە کوشتاری بە کۆمەڵی هاووڵاتییانەوە تا هەڵگیرساندنی شەڕ لەگەڵ وڵاتێکی دراوسێدا، چاوپۆشی لێکراوە، یان بەبێ سزا تێپەڕیوە.

بەڵام لە سەردەمی جیهانگیری (یان بە جیهانیبوون)دا، کە هەموو سنوورەکان و جیۆگرافیاکان کراوەن یان دەبێت بکرێنەوە، وڵاتان و کۆمەڵەکان لە ڕێگای تۆڕێکی پەیوەندیی بەربڵاوی ئابووری، ئاگاداری (ئینفۆرماسیۆن) و تەکنەلۆجییاوە پێکەوە بەستراون، دەوڵەتان دەتوانن چ سنوورێکی پۆڵایین بۆ وڵات و کام سەرداریی نەتەوەیی (لەناو ئەم سنوورانەدا) بۆ نەتەوە دابین بکەن؟ چۆن دەتوانن ڕەوشی ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووریی کۆمەڵەکانیان کۆنترۆڵ بکەن، لە سەردەمێکدا کە تەواوی جیهان بە رووی لافاوی سەرمایە و ئاگاداری و

پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداریدا ئاوەڵا بووە؟

ئەو دیاردانە، بە دڵنیاییەوە کۆمەڵێک عاقیبەتی سیاسی و کۆمەڵایەتیی گەورەیان لێ دەکەویتەوە، یەکێک لەوانە ئەوەیە کە سنووری پۆڵایینی وڵاتە داخراوەکان، درزی بەرینیان تێ دەکەوێت و بەرەو نەمان دەچن. کۆمەڵە داخراوەکان ناچاری کرانەوە دەکرێن و ئەوەی لەو کۆمەڵانەدا روودەدەن هەموو دنیا دەیان بیستێت و ببینێت. ئەوەی لەو وڵاتانەدا بە ئەنجام دەگەیەندرێن، چیدی وەک مەسەلەی ناوخۆیی و تایبەت بەو وڵاتانە داناندرێن، چونکە عاقیبەتەکانیان کار لە وڵاتانی دیکە و نەزمی سیاسی و ئابووریی جیهان دەکەن. لەمەودوا ئاسان نابێت و رەنگە نەتواندرێت پێشێلکردنی مافی مرۆڤ، ستەمی نەتەوەیی و ئاینی و مەزهەبی و لەناوبردنی فیزیکی و کولتووریی کەمایەتی، چاوپۆشییان لێ بکرێن، یان بەناوی گوایا پاراستنی ئاسایش و سەرداریی نەتەوەییەوە پاسا و بدرێن. بەجیهانیکردنی هەموو وڵاتان و کۆمەڵەکان، لە هەمان کاتدا بەجیهانیکردنی پرس و مەسەلە ناوخۆییەکانی هەر وڵات و کۆمەڵێکیش دەبێت.

I

پرۆسێسی جیهانگیری وەک دیاردەیەکی نوێی ئابووری، تەکنەلۆجی، سیاسی و کولتووری، هەموو جیهان لە بەردەم دەروازەی سەردەمێکی نوێی مێژووی مرۆڤایەتیدا راگرتووە. ئەمە پرۆسێسێکی بەربڵاو و فرەلایەنە، سەرەڕای مەسەلە تەکنەلۆجی و ئابوورییەکان، تێکڕای پەیوەندییە کۆمەڵایەتی، سیاسی و کولتوورییەکانیش دەگرێتەوە و کاریگەری خۆی، بە رادەی جۆراوجۆر، لەسەر نەتەوەکان و هەموو دنیا دادەنێت. جیهان بە پێی میکانیزمێکی نوێ، کە لە سەرووی دەسەڵاتی دەوڵەتی نەتەوەیی و دەزگا و ئۆرگانەکانیەوەیە، دەکاتە مەیدانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری و بڵاوکردنەوەی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری. ئەم دیاردەیە تەواوی وڵاتان و ئابووریی جیهان، لە رێگای تۆڕی پەیوەندییەکانەوە، یان بەهۆی سیستمێکی پەیوەندیی بەربڵاوی ئابووری، تەکنەلۆجی و ئاگاداری و زانیارییەوە پێکەوە دەبەستێتەوە، بزاوت و رەوشەکەیان ملکەچی ناوەندێک دەکات و رووەو ئاستێک ئاراستەیان دەکات. بۆیە جیهانگیری مەسەلەیەک نییە کە وڵاتان دەرفەتی لەگەڵ نەبوون یان بەرگری کردنیان هەبێت، رەنگە تاکە دەرفەتێک بۆ هەر وڵاتێک ئەوە بێت کە چۆن بتوانێت لەگەڵیدا

بگونجێیت و سودی لێ وەربگرێت، یان بە کەمترین زیان و هەندێک دەستکەوتەوە تێکەڵی ببێت. جیهانگیری بۆ هەمووان، وەک زیگمونت وایزمان دەڵێت: (چارەنووسی کۆنترۆڵنەکراوی جیهان و پرۆسێسێکی حەتمیی دەگەیەنێت، پرۆسێسێک کە هەموومان بە هەمان شێوە و ئەندازە دەگرێتەوە. ئێمە هەموومان بەرەو (جیهانگیری) بەڕێوەین[1].

جیهانگیری لە کاتێکدا جیهان بەهۆی تۆڕێکی بەربڵاوی پەیوەندییەوە پێکەوە دەبەستێتەوە، لە هەمان کاتدا رەوتێکی جیهانی بە مەسەلە ناوخۆییەکان و سروشتێکی باننەتەوەیی بە دیاردە نەتەوەییەکان دەدات. بۆیە دەرفەتی زۆر بۆ گۆشەگیری و خۆدابڕانی دەوڵەتان ناهێڵێتەوە. لە جیاتییان مەسەلەی هاریکاری و هاوپەیوەستیی وڵاتان و دەوڵەتان، دەکاتە پێداویستییەکی گرنگ. لە رەوشی بەردەوامبوونیدا، کۆمەڵێک ریسا و دەستوور و یاسای جیهانی، یان پرۆتۆکۆلێکی جیهانیی ئەوتۆ دەسەپێنێت کە ریگا بۆ بڵاوبوونەوەی تۆڕی پەیوەندییەکان و بزاوتی کۆنترۆڵنەکراوی سەرمایە و ئازادیی بڵاوبوونەوەی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری خۆش بکەن. لە هەمان کاتدا چەپەرە ناوخۆیی و ناوچەییەکانی بەردەم ئەو دیاردانە لاواز و تەخت دەکەن. ئەو دۆخە نوێیە، لە رووی سیاسییەوە، مەسەلەی کۆمەڵی کراوە، واتا کۆمەڵی ئازاد و دیموکرات، دەکاتە یەکێک لە پێداویستییە گرنگەکانی

جیهانگیری. واتا پرۆسێسی جیهانگیری لە کاتێکدا دەخوازێت لە بواری ئابووری، تەکنەلۆجی و ئاگاداریدا، تەواوی دنیا پێکەوە گرێ بدات و بەرەو ئاقارێکیان بەرێت، ئەوا لە بواری سیاسیشدا گۆڕانکاری دروست دەکات. لە هەر ولاتێکدا شێوە سیستمێکی گونجاوی حکومڕانی دەسەپێنێت، کە ڕێگا بۆ ئەو پرۆسێسە خۆش بکات و لەگەڵ ڕەوشی سیاسیی جیهان (یان سیاسەتی جیهانی) ناکۆک نەبێت.

لە جیهانێکدا کە سەرمایە بە شوێن و ناوچەیەکی دیاریکراوەوە نەبەستراوەتەوە و هەموو شوێن و جیۆگرافیاکان لە بەردەم بزاوتی سەرمایە و شەپۆلی ئاگاداری (ئینفۆرماسیۆن) و تۆڕی پەیوەندییەکاندا کراوەن، دەوڵەتی نەتەوەیی چی دی ناتوانێت شەپۆلی بەربڵاوی دراو و سەرمایە، سەرچاوەکانی ئاگاداری و زانیاری، کە لە شوێن و کەناڵی جۆراوجۆر و بەرەو ناوچە و کەناڵی جۆراوجۆر بەڕێوەن، کۆنترۆڵ بکات. لەسەر شانۆی ناوخۆی سیاسی و ئابووریی هەر ولاتێک، دەسەڵاتێکی باننەتەوەیی نەبینراو، کۆمەڵە ئەکتەرێکی دەرەکی، دەردەکەون کە پێناسەیەکی نەتەوەیی و شوێنێکی جیۆگرافیایی دیاریکراویان نییە، کەچی لە هەر شوێنێکدا هەن. ئەوان چاودێری دەسەڵات و میکانیزمەکانی دەکەن، بێ ئەوەی چاویان لەوە بێت کە ببنە جێگرەوە (ئەلتەرناتیف

/بەدیل)ی دەسەڵاتە ناوخۆییەکە. ئەو ئەکتەرە نوێیانە (بۆ نموونە کۆمەڵە کۆمپانیایەکی گەورەی جیهانی کە سەرمایەکەیان لە سەرمایەی چەندان دەوڵەت زیاترە، سندوقی بانکی جیهانی، رێکخراوە نادەوڵەتییەکان، رێکخراوە ناوچەییە/ جیهانییەکانی کۆمەڵی مەدەنی، رێکخراوە جیهانییەکانی مافی مرۆڤ و ژینگە و ژنان و منداڵان.... تاد) راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ تەئسیر لەسەر رەوشی ناوخۆیی سیاسی، ئابووری و کولتووریی هەر وڵاتێک دادەنێن و بەرەو ئاقارێکی جیهانی ئاراستەیان دەکەن.

پرۆسێسی جیهانگیری سەرەتای کۆمەڵێکی نوێی دروستکردووە، کە مانۆئیل کاستێلس بە کۆمەڵی تۆڕی پەیوەندییەکان (Network Society) ناوی دەبات[2]. لەو کۆمەڵە نوێیەدا، جۆرێکی نوێی رێکخستن و هاوپەیوەستیی دەوڵەتان و دامودەزگا بانەتەوەیی و نێونەتەوەییەکان، لە رێگای تۆڕی پەیوەندییەکانەوە، دروست بووە. دەوڵەتە نەتەوەییەکان بە نۆرەی خۆیان تێکەڵ بە تۆڕی پەیوەندییەکان دەبن، پەیوەندییەکانی خۆیان لەگەڵ یەکتری و جیهاندا، بە جۆرێکی دی، دادەرێژنەوە. دەشێت هەرچەند دەوڵەتێک پێکەوە لەسەر بنچینەی بوار (کایە)ی کولتووری، یان شوێنی جیۆگرافیایی و هاوبەرژەوەندی..تاد یەکێتییەک یان کۆمەڵەیەکی هاوبەشی ناوچەیی دابمەزرێنن و پێکەوە

هەواڵنامەی کێژ

بە پرۆژەی تایبەت بە خۆیانەوە بەشداریی جیهانگیری و ڕووداوەکانی جیهان بکەن. لێرەدا سنووری وڵاتان بە ڕووی یەکتریدا دەکرێنەوە. ناوەڕۆکی سەرداریی نەتەوەیی دەگۆڕدرێت. تەنانەت ئینتیمای نەتەوەیی مانایەکی فراوانتر بەخۆی دەگرێت، ئینتیما بۆ جیهانێک کە وڵاتان و نەتەوەکان پێویستییان بە یەکتری هەیە. ئینتیما بۆ کایەیەکی کولتووری (کە کۆمەڵە کولتوورێکی لێکچوو کۆ دەکاتەوە) دەبنە تەواوکەری ئینتیمای نەتەوەیی. بە واتایەکی دی پێکەوەهەڵکردنی خەڵکەکان تەنیا لەسەر بنەمای هاوکولتووری و هاوزمانی نابێت، بەڵکو لە هەمان کاتدا لەسەر بنەمای نزیکی جیۆگرافیایی و لێکچوونی کولتووری و فاکتەری دیکەیش دەبێت. یەکێتیی وڵاتانی ئەورووپا، وەک شێوە مۆدێلێکی هاریکاری و هاوپەیوەستیی کۆمەڵە وڵاتێک، کە گەیشتۆتە ئاستی نەمانی کۆنترۆڵی سنوور و یەکخستنی دراو، ئەزموونێکی گرنگە بۆ وڵاتانی دی. دەشێت لە داهاتوودا شێوەمۆدێلی لەو جۆرە، لە هەندێک ناوچەی دیکەی جیهان دەربکەون. یەکێتیی ئەورووپا مانایەکی نوێی بە ئینتیمای نەتەوەیی هەر یەکێک لە وڵاتە ئەندامەکانی داوە. سنوور و سەرداریی نەتەوەیی هەر وڵاتێک، بە مانا باوەکەی نەماوە و گۆڕدراوە بە سنوور و سەرداریییەکی بەکۆمەڵ، کە پەیوەندیی بە کیشوەرێکەوە هەیە. دەسەڵاتی دەزگا و ئۆرگانە دیموکراتە ناوخۆییەکانی هەر وڵاتێکیان بەرە بەرە دەگوازرێنەوە بۆ دەزگا و ئۆرگانەکانی یەکێتیی

ئەورووپا، واتا بۆ هەندێک ئەکتەری نوێی باننەتەوەیی، کە دەسەڵاتی خۆیان لەو کۆمەڵانەدا پەیداکردووە. گەلێک بڕیاری سیاسیی گرنگ و یاسای نوێ، لە دەرەوەی پەرلەمانی ناوخۆیی، یان هەندێک جار بە دوور لە ویستی دەسەڵاتی ناوخۆیی ئەم یان ئەو وڵاتی ئەندام، وەردەگیرێن.

پرۆسێسی جیهانگیری لە کاتێکدا شوێن، هەر شوێنێک و هەموو شوێنێک، لە رووی تۆڕی پەیوەندییەکان و تەوژمەکانی خۆیدا دەکاتەوە، ئەوا دەسەڵاتی دەوڵەتی نەتەوەیی بەسەر شوێندا، کە گرنگترین جیۆگرافیای بەرجەستەبوونی دەوڵەتە، لاواز دەکات. شوێن ملکەچی دەسەڵاتێکی باننەتەوەیی دەکات. ئەمەیش گۆڕانێکی گەورە لە ستروکتووری دەسەڵات و وەزیفەکانی دەوڵەت و ناوەڕۆکی سەرداریی نەتەوەیی پێک دێنێت. چونکە دەوڵەت پێش هەر شتێک دیاردەیەکی تێریتۆریالییە، واتا دەسەڵاتێکە لە شوێندا و لە ناو جیۆگرافیا و سنوورێکی دیاریکراودا، کاردەکات، بە پشتئەستووربوون بە زەوتکردنی فەزای شوێن و دامەزراندنی دەزگا جۆربەجۆرەکانی دەسەڵات و کۆنترۆلکردنی سیستمی یاسایی، ئابووری،-کۆمەڵایەتی و کولتووریی تیایدا، بەهانەی بوون و رەوایی بەردەوامبوونی خۆی، وەک یەکەیەکی سیاسیی سەربەخۆ، دەسەلمێنێت. بەپێی یاساکانی خۆی بەکارهێنانی زەبروزەنگ لەگەڵ هاووڵاتییانیدا بە رەوا دەزانێت، یان بە بەهانەی پاراستنی

هەواڵنامەی کورد

ئاسایش و سەردارییی نەتەوەییەوە شەڕ لەگەڵ دراوسێکانیدا هەڵدەگیرسێنێت و ئاشتی رادەگەیەنێت.

دیارە ئەم گۆڕانکارییە بەو مانایە نییە کە دەوڵەتی نەتەوەیی ناتوانێت بەردەوام بێت، یان لەناو دەچێت. راستە دەوڵەتی نەتەوەیی وەک جاران تاکە ناوەندی هەموو جۆرە دەسەڵاتێک نابێت، بەڵکو دەسەڵاتەکان بە جۆرێکی دیکە لە نێوان دەوڵەت و کۆمەڵە ئەکتەرێکی نوێی جیهانی و ناوخۆییدا، دابەش دەکرێنەوە. دەوڵەت توانای کۆنترۆڵی نامێنێت و بەشێک لە دەسەڵات و ئەرکە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی خۆی لەدەست دەدات، بەڵام لەناو ناچێت. ئەوەی لێرەدا لەناو دەچێت سەردارییی نەتەوەییە، بەو مانایەی تا ئێستا لە سیاسەتی نێودەوڵەتیدا ناسراو و دانپێدانراو بووە.

لەگەڵ نەمان یان لاوازبوونی سەردارییی نەتەوەییدا، دەسەڵاتی دەوڵەتی نەتەوەیی، لە هەموو وڵاتانی دنیادا، بەرەو لاوازی و ناناوەندیبوون (دی سێنترالیزەسیۆن) دەچێت و سیستمی فرەناوەندیی دەسەڵات جێگایان دەگرێتەوە. رۆڵاند ئاکستمان دەنووسێت: بەسێنترالکردن و پێکهێنانی هەرەمییانەی دەسەڵات لە سیستێمی جیهانیدا، کە لە رێگای دەوڵەتان و کۆمەکی ئەوانەوە بووە، بە ئاشکرا دەگۆڕدرێن بۆ پلورالیزمی دەسەڵات لە نێوان ئەکتەرە سیاسی، ئابووری، کولتووری و کۆمەڵایەتییەکان، گرووپەکان و پێکەوەهەڵکردنی دەوڵەتان. لە نێوان دەوڵەت

هەواڵنامەی کتێب

و ئەو لایەنانەی بە سنووری دەوڵەتێکەوە بەند نین. ئێمە بەرەو جیهانێکی پلورال دەچین، کە تیایدا دەسەڵات ناڕوون و ناناوەندی دەبێت، جیهانێک کە بە ژمارەی زۆری ناوەندی دەسەڵات و تۆڕی چڕی پەیوەندییەکانی دەسەڵات تایبەتمەند دەبێت[3].

شانۆی سیاسەتی نێونەتەوەیی تا ئێستا، لە لایەن دەوڵەتانی نەتەوەیی جۆراوجۆرەوە، بەڕێوە چووە، یان بە تەواوی لە ژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتە نەتەوەییەکاندا بووە. بەڵام لەمەودوا دەوڵەتان، بە تەنیا ناتوانن شانۆی سیاسەتیی نێودەوڵەتی مۆنۆپۆل و کۆنترۆل بکەن. ئێستا قۆناغی سیاسەتی دوای نێونەتەوەیی (Post International) دەستی پێکردووە.

دەبێ دەوڵەتە نەتەوەییەکان، وەک جەیمس رۆسێناو دەڵێت: شانۆکە و دەسەڵات لەگەڵ ڕێکخراوە نادەوڵەتی و نێونەتەوەییەکان و دەزگا و بزاڤە کۆمەڵایەتی و سیاسییە باننەتەوەییەکان دابەش بکەن [4].

سەردەمی نەتەوەیی، بە پێی رۆسێناو، بە سەردەمی دوای نەتەوەیی (پۆست ناسیۆنالیزم) دەگۆڕدرێت. ئەمەیش بەشێکی بەهۆی گۆڕانی دۆخی ئەو سیستەمە نێونەتەوەییەوە دەبێت. بەشێکی دیکەی لەوەوە دێت، کە ستروکتووری دەسەڵاتی مۆنۆپۆلکراوی دەوڵەتی نەتەوەیی گۆڕدراوە و زیاتریش دەگۆڕدرێت بۆ فرە ناوەندیی

دەسـەڵات، کە تیایدا کـۆمەڵە لایەنێکی بـاننەتەوەیی، لەگەڵ دەوڵەتـی نەتەوەیـی مونافەسـە دەکەن، یـان هاریکـار دەبـن. هیچ کام لەو لایەن و ئەکتەرانەیش، بە تەنیا ناتوانێت تاکە بڕیاردەر بێت.

ئەو گۆڕانکارییە گەورانە، کە لە سـەرووی دەسـەڵات و کۆنترۆڵی هەر دەوڵەتێکەوەن، چاوەڕوان دەکرێت، درەنگ یان زوو هەموو وڵاتان و کۆمەڵەکان بگرنەوە. ئەمەیش بە رادەی جۆراوجـۆر تـرس و نیگەرانـی، لە هەمـوو جیهانـدا، دروسـت کـردووە، تـرس لە داهـاتوو، نیگەرانـی بەرامـبەر لاوازبوونی دەسـەڵات و لەدەسـتدانی سـەرداریی نەتەوەیـی. تـرس لە چـارەنووس و داهـاتووی دەوڵەتـی نەتەوەیـی، کە هێشـتا لای زۆربەی خەڵکی دنیـا وەک پـارێزەری ئـارامیی کۆمەڵایەتی و ئاسایش و سـەرداریی نەتەوەیی و گەرەنتیی پاراسـتنی کولتـوور و بەرژەوەنـدیی کـۆمەڵ و تـاکەکەس دادەنـدرێت. تـرس لە دەسـەڵاتی کـۆنترۆڵنەکراوی کـۆمەڵە کۆمپانیـایەکی جیهـانی، کە دەخـوازن بەپێـی مەرج و بەرژەوەندییەکانی خۆیـان، جیهـان بکەنە مەیدانی چالاکی خۆیـان. تـرس لە سـەرمایەداری، کە وەک سیسـتمێکی ئابووری، بە پێی لۆجیکی قازانج و بازاڕ کاردەکات و ئەگەر کـۆنترۆڵ نەکرێـت، دەشـێت هەمـوو شـتێک بخـاتە ژێـر دەسەڵاتی بازاڕ یان ئایدۆلۆجیای ئوسـولییەتی بـازاڕ، وەک جۆرج سۆرۆن ناوی دەبات، کە دەخوازێت خـۆی بخزێنێتە هەمـوو بوارەکـانی ژیـانی کـۆمەڵەوە و خـۆی رابەرایەتییـان

بکات و یەک شێوە ژیان لە جیهاندا بسەپێنێت. دیارە ئەمەیش (ئەگەر سەربگرێت) ستەمی کۆمەڵایەتی و ناعەدالەتی لە جیهاندا و رووتاندنەوەی وڵاتانی دەرەوەی رۆژئاوا، زیاتر دەکات. کیشوەر و ناوچە و وڵاتە هەژارەکان، کە لەژێر باری قەرزاری و هەژاریدا دەناڵێنن، هەژارتر و وڵاتە دەوڵەمەندەکان دەوڵەمەندتر دەبن. سەرئەنجام جیهانێک دروست دەبێت کە تەنیا بەهێزەکان بتوانن تیایدا بژین.

ئەگەرچی بەشێکی زۆری ئەو ترس و نیگەرانییە بەرامبەر جیهانگیری، لە وڵاتانی رۆژهەڵات و باشوورەوە دێت، بەڵام لە رۆژئاوای ئەوروپایش، کە ئەکتەرێکی چالاکی پرۆسێسی جیهانگیرییە، ترس و نیگەرانییەکی زۆر، سەبارەت بە چارەنووسی جیهان بە گشتی و چارەنووسی کۆمەڵی رۆژئاوا بە تایبەتی، هەیە. بەشێک لە رووناکبیرانی ئەوروپا پێیان وایە کەبە جیهانیبوون، بەو رەوش و ناوەرۆکەی تا ئێستا دیارن، وڵاتە هەژارەکانی دنیا هەژارتر دەکات. ئەگەر بەو جۆرەی ئێستای بەردەوام بێت، دەشێت هەڕەشە لە سیستمی دیموکراتی رۆژئاوا و ئۆرگان و دەزگاکانی بکات، چونکە هێشتا روون نییە، کە لە ئەنجامی ئەو گۆرانکارییە گەورانەدا، چارەنووسی دیموکراتیی ئەو وڵاتانە بە کوێ دەگات و لە داهاتوودا چ جۆرە ناوەرۆک و فۆرمێک بە خۆی دەگرێت. دەسەڵاتی دەزگا و ئۆرگانە هەڵبژێردراوەکانی ئەو وڵاتانە، کە دەگوازرێنەوە بۆ دەزگا و

هەواڵنامەی کتێب

ئۆرگانە باننەتەوەییەکان، چییان بەسەر دێت. هەروا ترسی ئەوە هەیە کە جیهانگیری ئەو سیستەمە سیاسییە-کۆمەڵایەتییەی بەناوی کۆمەڵی خۆشگوزەرانی (رەفاه) دامەزرێندراوە، بخاتە بەر هەڕەشە، چونکە لە کاتێکدا دەسەڵاتی ئابووری و کۆنترۆڵی رەوش و پێشکەوتنی ئابووری لە دەستی دەوڵەتی نەتەوەیی دەردەهێندرێت کەچی مەسەلە کۆمەڵایەتییە ناوخۆییەکانی وەک بێکاری، هەژاری، گرفتی ژینگە و رەوی پەنابەران...تاد بۆ دەوڵەتی نەتەوەیی بەجێ دەهێڵدرێن، کە دەشێت نەتوانێت، بەو دەسەڵات و دەرەتانەی بۆی دەمێنێتەوە، دەرەقەتیان بێت. ئەمەیش، بە نۆرەی خۆی، پەیوەندیی نێوان جیهانگیری و مەسەلەی دیموکراتی و عەدالەتی کۆمەڵایەتی، یان پێدانی ناوەرۆکێکی عەدالەتخوازانە و ئینسانییانە بە پرۆسێسی جیهانگیری، دێنێتەگۆڕێ.

تا ئێستا جیهانگیری زیاتر لە بواری تەکنەلۆجی، ئابووری، زانیاری و ئاگادارییەوە، جیهانی پێکەوە گرێ داوە، کەچی کۆمەڵی جیهان لە رووی پێشکەوتنی ئابووری و سیاسییەوە، هێشتا جیاواز و لێکدابڕاوە. دەزگا و ئۆرگانە جیهانییەکان ئەو توانایەیان پەیدا نەکردووە کە پێش لە شەڕ و پێشێلکردنی مافی مرۆڤ بگرن. بازاڕی دراوی جیهانی و سەرمایەی جیهانی هێشتا، تا رادەیەکی زۆر، لە دەرەوەی کۆنترۆڵی دەزگا دەوڵەتی و نێودەوڵەتییەکانن. جیهان لە

رووی سیاسی، کۆمەڵایەتی و کولتوورییەوە هێشتا لێک دابڕاوە، پڕە لە ستەم و ناعەدالەتی، پڕە لە شەڕ و ناکۆکی. هێشتا ترسان لە ئەویدی، یان هەوڵدانی کۆنترۆڵکردن و رووتاندنەوەی ئەویدی، کە سەر بە کولتوور و ئاینی جیاوازە، سیمایەکی زەقی دنیای ئێمەیە، بۆیە خەبات دژی هەژاری و نایەکسانیی نێوان وڵاتانی باکووری دەوڵەمەند و باشووری هەژار، مەسەلەکانی مافی مرۆڤ، ئازادیی کولتوور و نەتەوەکان، مەودایەکی جیهانییان وەرگرتووە.

II

هەواڵنامەی کتێب

یەکێک لە گرنگترین تایبەتمەندییەکانی دنیای سەردەمی جیهانگیری ئەوەیە کە جیهانی ئەمڕۆ، بە پێچەوانەی پانزە ساڵێک لەمەوبەر، جیهانێکی دوو قوتبی نییە، کە بە پێی ئایدۆلۆجیایەکی باننەتەوەیی بۆ دوو بلۆکی دەسەڵات، دوو سیستەمی سیاسی و عەسکەری، دابەش کرابێت. بەڵکو جیهانێکە کە دەوڵەتان، لەناو سیستەمێکی نوێی جیهانیدا، ناچاری هاوپەیوەستی و هاریکاریی یەکترین. نەمانی ئەو بلۆکبەندییە، بلۆکی رۆژئاوا و رۆژهەڵات، کە دنیای بە شەڕێکەوە (شەڕی سارد) سەرقاڵ کردبوو، بەهانەی بەردەوامبوونی ئەو ناکۆکی و شەڕە ناوچەییانەی نەهێشت کە بەرهەم و رەنگدانەوەی کێشەی نێوان هەردوو بلۆک

بوون، یاخود، ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، شەڕی نێوان بەرژەوەندیی ئەوان بوون و لە جیاتی ئەوان دەکران. ناکۆکی و کێشەی نێوان ئەو دوو بلۆکە بە ئەندازەیەک توند بوون کە هەردوولا، بێ ئەوەی هیچ حیسابێک بۆ پرینسیپ و باوەڕ و بەها ئەخلاقییەکانی خۆیان بکەن، پشتگیریی دیکتاتۆرترین ڕێژیمیان دەکرد. ئەو ڕێژیمانە، هێز و توانای بەردەوامبوونی خۆیان یان لە (جیهانی ئازادە)وە، یان لە (جیهانی سۆسیالیستی)یەوە وەردەگرت. بەلای نوێنەرانی هەردوو بلۆکەوە، ئەوە گرنگ نەبوو کە لە کوێ مافی مرۆڤ پێشێل دەکرێت، لە کوێ ستەم و جینۆساید بەڕێوە دەچێت، بەڵکو ئەوە گرنگ بوو کە کێ ئەو تاوانانە ئەنجام دەدات؟ دۆست، یان دوژمن؟ تاوانی دەوڵەتان تەنیا ئەو کاتە، لای ئەم یان ئەو بلۆک، بە تاوان دادەندرا، ئەگەر تاوانبار دەوڵەتێکی نەیار بووایە، نەک دۆست.

لە جیهانی ئەمڕۆدا، کە جیهانێکی یەک قوتبییە و سەرمایەداری بۆتە تاکە سیستمی زاڵ، هیچ بەهانەیەک بۆ پاساودانی ئەو جۆرە سیاسەت و ڕێبازە نەماوە، سەرداربوونی تاکە هێزێک، ئەمریکا، پێویستە ئەو دەرفەتە بڕەخسێنێت کە کێشە و ناکۆکییەکان بە ڕێگای ئاشتی، نەک شەڕ، چارەسەر بکرێن. ئاسایش و ئارامیی وڵاتان بە کۆمەڵ بپارێزرێن، ئەمەیش بەبێ هاریکاریی نێوان وڵاتان و دەوڵەتان ناکرێت.

ئەم دۆخە جیهانییە نوێیە دەرفەتی ڕەخساندووە کە

سەرمایەداری هەوڵ بدات هەموو جیهان بکاتە مەیدانی چالاکیی خۆی و شوێنی بڵاوکردنەوەی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری. ئەمڕۆ جیهان بە جۆرێک لە بەردەم سەرمایەداریی جیهانی و تەوژمی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداریدا، کراوەتەوە کە پێشتر وێنەی نەبووە. بەردەوامبوونی ئەو دیاردەیە، ئارامی و هاریکاری و هاوپەیوەستیی نێوان دەوڵەتان و وڵاتانی گەرەکە. ئەو دەوڵەت و کۆمەڵە داخراوانەی دەبنە ڕێگری بەردەم ئەو پرۆسێسە داهاتوویان نییە، چونکە ناتوانن لەوە زیاتر، لەناو قەڵایەکی داخراودا، درێژە بە گۆشەگیریی خۆیان بدەن. پرۆسێسی بەجیهانیبوون و نەزمی سیاسیی نوێی جیهان، ئەو وڵاتە داخراوانە ناچار بە کرانەوە دەکەن، ئەو دوورگە گۆشەگیر و دابڕاوانە بە یەکتری و جیهانەوە دەبەستنەوە. ئەو وڵاتە داخراو و گۆشەگیرانەی کە دەسەڵاتێکی دیکتاتۆری بەڕێوەیان دەبات، ناتوانن تا سەر گۆشەگیرانە، لە دەرەوەی کەشوهەوا و نەزمی جیهاندا بژین. گۆڕانکارییەکانیش هێندە خێران، کە زەحمەتە لە توانادا بێت چاوەڕێ بکرێت تا ئەو کاتەی خەڵکی ئەو دوورگە لە جیهان دابڕاو و داخراوانە، لە ڕێگای توانای ناوخۆیانەوە، گۆڕانکاریی ڕیشەییان تێدا ڕوو دەدات و تێکەڵ بە جیهان دەبن. چونکە ئەمەیان پرۆسێسێکی خاو و درێژخایەنە، پێویستی بە ئاستێکی بەمۆدێرنکردن و پێشکەوتنی ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی و کولتووری هەیە. بۆیە لە

هەر وڵاتێکدا (کە بەرژەوەندیی پرۆسێسی جیهانگیری و عاقیبەتەکانی بخوازێت) ئەگەر نەتواندرێت، لە ڕێگای هێزی ناوخۆییەوە، گۆڕانکاریی سیاسی بکرێت ئەوا، بە رای من، دەشێت ئەو جۆرە گۆڕانکارییە، لە دەرەوەڕا بە زەبری هێزی دەرەکی، بە ئەنجام بهێندرێت.

مانەوەی ئەو جۆرە دەوڵەتانە بە داخراوی و گۆشەگیری، تواناکانیان هەرچەندێک بێت، سەرئەنجام کۆسپن لە بەردەم پرۆسێسێکدا، کە جیهانێکی تەخت و ساف دەخوازێت. لە جیهانێکی پێکەوە بەستراودا، کار و ڕەفتارەکانی ئەو دەوڵەتانە تەنیا پەیوەندی بە خۆیان و کۆمەڵە داخراوەکانیانەوە نابێت، بەڵکو دەبنە مەسەلەی وڵاتانی دیکە و جیهان. ڕاستەوخۆ، یان ناراستەوخۆ، کار لە وڵاتانی دیکە و لەو سیستەمی ڕێکخستن و بەلانس و بەڕێوەبردنە دەکەن، کە جیهانگیری دەیخوازێت. دەستدرێژییەکەی سێپتەمبەری ساڵی 2001 بۆ سەر ئەمریکا، دەری خست کە ئەو جۆرە وڵاتانە، چەند لە رووی ئابووری، عەسکەری و تەکنەلۆجیای شەڕەوە کەمتوانا بن، بەڵام دەتوانن ببنە سەرچاوەی تیرۆر، یان لە بازاڕی جیهاندا هەندێ چەکی کۆمەڵکوژ پەیدا بکەن و هەڕەشە لە ئارامی و ئاسایشی وڵاتانی دیکە و جیهان بکەن.

پرۆسێسی جیهانگیری و نەمانی سەرداریی نەتەوەیی ئەگەر ئەم دورگە دابڕاوانە بە جیهانەوە نەبەستێتەوە، ئەگەر خۆی لەم جۆرە هەڕەشانە دەرباز نەکات، ئەگەر ئەم

کۆمەڵە داخراوانە نەکاتەوە و تیایاندا سەرەتاکانی ئازادیی سیاسی و کولتووری و مافی مرۆڤ نەسەپێنێت، ئەوا ئەم پرۆسێسە، بۆ ئەو کۆمەڵانە و تەنانەت بۆ جیهان، مانایەکی ناتەواوی دەبێت.

تا ئێستا وڵاتان و کۆمەڵەکان لە ئەنجامی کۆمەڵە فاکتەرێکی ناوخۆی وەک، پێشکەوتنی ئابووری، کۆمەڵایەتی و سیاسی، بەرەو دیموکراتی چوون و کۆمەڵی مەدەنییان دامەزراندووە. بەڵام لەمەودوا، دەشێت پرۆسێسی دیموکراتی، لە زۆر وڵاتاندا، بە کۆمەکی فاکتەری دەرەکی دەست پێ بکات. ئەو کۆمەڵانەی ناتوانن، بە جۆرێکی سروشتی و بە پشتبەستن بە توانای خۆیان، لە دەسەڵاتێکی دیکتاتۆری و ئیستیبدادی دەرباز بن و سیستمێکی دیموکرات دامەزرێنن، دەشێت بە کۆمەکی هێزی دەرەکی، بتوانن بەرەو دیموکراتی بڕۆن. بە واتایەکی دی پرۆسێسی دیموکراتی و بە دیموکراتیبوون، لە جیاتی ئەوەی بەرهەمی گۆڕانکارییە ناوخۆییە ئابووری، کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان بێت، ئەوا دەشێت ئەنجامی گۆڕانکارییە دەرەکییەکان و پێداویستیی و عاقیبەتەکانی بەجیهانیبوون بێت و بە کۆمەکی هێزی دەرەکی بسەپێندرێت. ئەو پرۆسێسە سەرەتا بە گۆڕانی شێوەی حکومڕانی دەست پێدەکات، دوای ئەوە لە سەرەوەڕا (بەهۆی دەسەڵاتی سیاسییەوە) بەرەو خوارەوە (ناو کۆمەڵ) دەڕوات. بە پێی ئەو بۆچوونەیش،

دیارە ئەگەر وابێت، شێوە مۆدێلێکی نوێی بە دیموکراتیکردنی کۆمەڵ و وڵاتان دەردەکەوێت، لە جیاتی ئەوەی ئاستی پێشکەوتنی ناوخۆی ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی و کولتووری حکومڕانییەکی دیموکرات بهێنێتە بەرهەم، ئەوا بە پێچەوانەوە، سەرەتا حکومڕانییەکی دیموکرات، بە کۆمەک و رەنگە کۆنترۆڵی هێزی دەرەکی، دروست دەکرێت، دوای ئەوە، بەهۆی دەسەڵات و توانای دەزگا جۆراوجۆرەکانی دەوڵەتەوە، گۆڕانکاریی گرنگی ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووریی ئەوتۆ دەکرێن، کە گەرەنتی پاراستنی دیموکراتی بکەن و ئەو کۆمەڵانە، لە کۆمەڵی نەریتییەوە بۆ کۆمەڵی مۆدێرن، لە کۆمەڵی داخراوەوە بۆ کۆمەڵی کراوەو دیموکرات، بگۆڕن. دیارە ئەو شێوە مۆدێلەی حوکمڕانی و بەدیموکراتیکردن، ناکرێت کۆپیکردنەوەی مۆدێلی دیموکراتی و لیبرالیزمی رۆژئاوایی بێت، کە بەرهەمی کات و شوێنێکی دیکە و کۆمەڵ و کولتوورێکی دیکەیە، بەڵام بەلای زۆرەوە شێوە مۆدێلێکی حوکمڕانی دەبێت کە، بە تایبەتمەندیی کولتووریی خۆیەوە، پرینسیپەکانی دیموکراتی رەچاو بکات و کۆمەڵێکی کراوە، لەسەر بنچینەی مافی هاووڵاتیبوون، پێک بهێنێت. دیارە ئەوە ئەزموونێکی نوێیە و لە وڵاتانێکدا دەست پێدەکات، کە بە ئەزموون و کولتووری دیموکراتی نامۆن، بۆیە بە ئاسانی رێگا نابڕێت و پێویستی بە وزە و کاتی زۆر و کۆمەک و چاودێریی دەرەکی دەبێت.

ئاشکرایە ئەو جۆرە گۆڕانکارییانە، پێش هەر شتێک، پرۆسێسی بەجیهانیبوون و بڵاوکردنەوەی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری لە جیهاندا، دەیان خوازن، بۆیە حەتمەن گرفتی تایبەت بە خۆیان دێنن و قوربانییانی خۆیان دەبێت، بەڵام لە دوا ئەنجامدا بە قازانجی پێشکەوتنی سیاسی، کۆمەڵایەتی و کولتووریی ئەو وڵات و کۆمەڵانە دەبن، کە تا ئێستا لە قۆناغی پێش مۆدێرنێتەدا دەژین، گرفتاری دەسەڵاتی دیکتاتۆری و ئیستیبدادی بوون و کەمترین ئاستی رۆشنگەری و بەمۆدێرنبوون و سەرەتاکانی کۆمەڵی مەدەنییان بەخۆیانەوە نەدیوە. چونکە ئەو گۆڕانکارییانە، ئەگەر روو بدەن، ئەو وڵاتانە لە دۆخی گۆشەگیری و پاسیڤبوونەوە، بەرەو تێکەڵبوونی چالاکانەی جیهان دەبەن. ستروکتووری چەقبەستووی ئابووری و کۆمەڵایەتیی ئەو وڵاتانە، کە لەناو بازنەیەکی داخراودا و لە دەرەوەی زەماندا، پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی پێش سەرمایەداری دێننەوە بەرهەم، هەڵدەتەکێنن و پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری، وەک سەرجەمی پەیوەندییە ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکان، لەو کۆمەڵانەدا، بڵاودەکەنەوە. ئەوەیش بە نۆرەی خۆی، مەسەلەی بە مۆدێرنکردنی کۆمەڵ و ئازادی و مافی مرۆڤ و پێکهێنانی کۆمەڵی مەدەنی، واتا بەمەدەنیبوون، دەسەپێنێت. هەروا ئەو گۆڕانکارییانە بە

قازانجی ئەو نەتەوە و کەمایەتییە نەتەوەیی و ئاینییانەیش دەبن، کە لەو وڵاتانەدا، وەک هاووڵاتیی پلە دوو سەیر دەکرێن و لەناوبردنی فیزیکی و کولتووری و ئاینییان، لەوانە جینۆساید و لەناوبردنی کولتووری کورد، بە مەسەلەی ناوخۆی ئەو وڵاتانە دادەندرێن.

گۆڕینی دەسەڵات و ستروکتووری ئەو جۆرە دەوڵەتانە، کە بەشێکی زۆریان لە رۆژهەڵاتی نێوین، دەشێت بۆ یەکەمین جار ئەو کۆمەڵانە، کە هێشتا کۆمەڵی نەریتی (سوننەتی)ن و لە قۆناغی پێش رۆشنگەری و مۆدێرنێتەدا دەژین، بخاتە بەردەم پرۆسێسی بە مۆدێرنبوون و عاقیبەتەکانی. من ئەمە بە مۆدێرنێتەی دووەم ناودەبەم. ئەو کۆمەڵانەی تا ئێستا لەبەر هۆکاری ناوخۆیی، واتا ئاستی پێشکەوتنی ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووری، یان بەهۆی فاکتەری دەرەکی، واتا کۆلۆنیالیزم و داگیرکردن، نەیانتوانیووە بگۆڕدرێن بە کۆمەڵێکی مۆدێرن، دەشێت لە سەردەمی بەجیهانیبووندا، بەهۆی کۆمەڵە فاکتەرێکی دەرەکییەوە، بخرێنە بەردەم پرۆسێسی بە مۆدێنبوون. ئێمە تەنیا بەرەو بەجیهانیبوون بەڕێوە نین بەڵکو، وەک ئەنجامێکی حەتمیی بەجیهانیبوون، بەرەو بەمۆدێرنبوونیش بەڕێوەین.

مۆدێرنێتە، کە چەند سەدەیەکە لە ئەوروپادا دەرکەوتووە، تەنیا هێندە دیاردەیەکی ئەوروپاییە کە

سەرەتا، لە جیۆگرافیایەکی دیاریکراودا، دەستی پێ کردووە. لەوە بترازێت مۆدێرنێتە، سەیرورەیەکە لە زەماندا و هەموو شوێنێک دەگرێتەوە. لە هەر کۆمەڵ و وڵاتێکدا، چوارچێوەیەکی کولتووری و کۆمەڵایەتی بۆ خۆی هەڵدەبژێرێت. دەرەتانی بەکارهێنانی تەکنیکی نوێ و عەقلانییەتی زانستی، بۆ هەر کۆمەڵێک، دەڕەخسێنێت. مۆدێرنێتە بەردەوامییەکە لە زەمان و شوێندا، کە هەموو وڵاتان و کۆمەڵەکان، لە ڕەوشی پێشکەوتنیاندا، درەنگ یان زوو دەبێت، دیارە بە هەندێک تایبەتمەندیی خۆیانەوە، تێکەڵی ببن. هەر کۆمەڵ و وڵاتێک، بەو ئەندازەیەی بە مۆدێرن دەکرێت، واتا بەو رادەیەی تەکنەلۆجیای نوێ بەکاردەهێنێت و عەقلانییەت بواری ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی و کولتووری دەگرێتەوە، دەشێت بە هەمان ئەندازەیش ئازادی و مافی مرۆڤی تێدا بپارێزێت و دەسەڵاتی دەزگا ئاینی و سیمبوولەکانی بەسەر کۆمەڵ و کولتوورەکەیدا، دەسەڵاتی ئاین بەسەر ژیانی تایبەتیی تاکەکەسدا، لاواز ببن.

ئەگەر بشێت مرۆڤ، بە کورتترین شێوە، باسی مۆدێرنێتە، یان بەمۆدێرنکردن بکات، دیارە بە پشتبەستن بە تێز و تیۆرییەکانی، دەتوانێت بڵێت کە بە مۆدێرنکردنن، لە رووی مێژووییەوە، لە دوو پرۆسێس پێک دێت: بەسنعەتکردن و بەدیموکراتیکردن. واتا کۆمەڵی مۆدێرن،

هەوراز مەد کیر

ئەو کۆمەڵەیە کە لە رووی ئابوورییەوە چالاک و بەکار بێت، پشت بە تەکنەلۆجیای نوێ ببەستێت، تیایدا کار بە پێی پێداویستییەکانی بەرهەمهێنان دابەش کرابێت و ئاستێکی بەرزی بەرهەمهێنانی تێدا بەرقەرار بووبێت. تا رادەی مومکین ئابوورییەکی پشتبەخۆبەستووی هەبێت و ئیدارەیەکی بەکار بەڕێوەی ببات. لە رووی حقووقی و سیاسییشەوە، کۆمەڵێکی کراوە و دیموکرات بێت، لەسەر بنچینەی هاووڵاتیبوون دامەزرابێت، واتا هاووڵاتییان لەبەردەم یاسادا یەکسان بن. ئینتیما بۆ کۆمەڵ و دەزگاکانی، لە سەرووی ئینتیما و هاوپەیوەستیی ئاینی، مەزهەبی، ئێتنیکی و عەشیرەتییەوە بێت.

مۆدێرنیزم و فەلسەفەکەی، رۆشنگەری، بەو شێوەیە، هێشتا لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی نێوین، لەوانە وڵاتە داگیرکەرەکانی کوردستان، دەرنەکەوتوون. ئەو وڵاتانە، ئەگەر شێوەیەکی رۆشنگەری و مۆدێرنیزمیان بەخۆیانەوە دیبێت، بە نیوەچڵی و تەنانەت شێواوی بووە. بیر و کولتووری رۆشنگەری و دیموکراتی، نەبوونەتە بەشێک لە کولتوور و نەریتی سیاسیی ئەو وڵاتانە. دیارە هۆکارە دەرەکییەکان، بە تایبەتی کۆلۆنیالیزم و ئیمپریالیزم، رێگرێکی بەردەم پێشکەوتنی سروشتیی ئەو وڵاتانە بوون، بەڵام بە دڵنیاییەوە هۆکاری سەرەکیی دواکەوتوویی و بە مۆدێرننەبوونی ئەو وڵاتانە بۆ کۆمەڵە فاکتەرێکی ناوخۆیی دەگەڕێنەوە، لەوانە شێوەی دروستبوونی ئەو دەوڵەتانە و

ناوەرۆک و ئامانجەکانیان، کاریگەریی میراتی کولتووری سیاسی، پەیوەندیی نێوان کۆمەڵ و ئاین و تێکەڵاوبوونی ئەرک و وەزیفەکانی دەوڵەت و ئاین.. تاد.

مۆدێرنێته له ئەوروپادا بەهۆی دوو دەزگای گرنگەوە رەوشی خۆی بڕی، دەوڵەتی نەتەوەیی و بەرهەمهێنانی سیستماتیکی سەرمایەداری. دەوڵەتی مۆدێرن، دەوڵەتی نەتەوەیی، وەک بەرهەمی ناسیۆنالیزم لە رەوشێکی مێژووییدا و لەسەر بنەمای پێکەوەهەڵکردنی نەتەوەیی و مافی هاووڵاتیبوون دامەزرێندرا و بوو بە دەربڕی ئیرادەی گەل، یان نەتەوە. ئەو ئیرادەیەش لە کۆمەڵە دەزگایەکی هاوبەشی سیاسی، حقووقی و کولتووریدا بەرجەستە بوو. لە ئەنجامدا گرفتی نێوان ئاین و کۆمەڵ چارەسەرکرا، دەسەڵاتی دەوڵەت و ئاین لێکی جیاکرانەوە، دەوڵەت وەک دەسەڵاتێکی سیاسیی دنیایی، ئاینیش وەک دەسەڵاتێکی رۆحیی ئاسمانی، یان پەیوەندییەکی تایبەتیی نێوان خودا و مرۆڤ.

لە هەمان کاتدا، دروستکردنی بازاڕی نەتەوەیی (ناوخۆ) کارێکی هەرە گرنگی دەوڵەتی نەتەوەیی بوو. ئەو بازاڕە و پێداویستییەکانی، دەرەتانی بەردەوامبوونی بەسنعەتکردنیان رەخساند، کە بەرەوپێشچوونی سەرمایەداری بەبێ بەردەوامبوونی بەسنعەتکرن، مومکین نەبوو. دەوڵەتە نەتەوەییەکانی ئەوروپا، لە سەدەی نۆزدەیەمدا، لە رێگای بەسنعەتکردنەوە توانییان خۆیان لە بازاڕی جیهانی، کە ئەو

کاته لە لایەن بریتانیاوە بەڕێوە دەچوو، جیا بکەنەوە.

بەڵام دەوڵەتی نەتەوەیی (مۆدێرن) لە ڕۆژهەڵاتی نێوین و وڵاتـــانی ئیســـلامیدا (لەوانە دەوڵەتە داگیرکەرەکـــانی کوردستان) لە دۆخێکی مێژوویی جیاوازدا دروست بوو. ئەو دەوڵەتانە بە گشتی، بەرهەمی ناسیۆنالیزم و ئەنجامی پێشکەوتنی ئابووری، کۆمەلایەتی، سیاسی و کولتووریی ئەو وڵاتانە نەبوون، بەڵکو زۆربەیان بەهۆی ئەنجامەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی (یان فاکتەری دیکەی دەرەکی)یەوە دروست کران.

دوای تێشکانی ئیمپراتۆریای عوسمانی لەو شەڕەدا، ناوچەکانی ژێردەستی دەوڵەتی عوسمانی کەوتنە بندەستی دەوڵەتە سەرکەوتووەکانی شەڕ (بریتانیا، فەرەنسا و ئیتالیا). میراتی دەوڵەتی عوسمانی، هەر بەو جۆرەی میراتی مردوویەک بەسەر میراتگرانیدا دابەش دەکرێت، لە نێوان ئەو وڵاتانەدا دابەش کرا. دەوڵەتانی ناوچەکە، بە پێی بڕیار و بەرژەوەندیی ئەو دەوڵەتە سەرکەوتووانە دامەزرێندران. سیاسەتمەدار و بیرۆکراتانی ئەو دەوڵەتە کۆلۆنیالییانە، لەسەر کاغەز، کۆمەڵە خەتێکی خواروخێچیان کێشاو ناوی سنووری ئەو وڵاتانەیان لێ نان. بە زەبری هێز و ستەم ئەو خەتانە لەسەر زەوی چەسپێندران، بێ ئەوەی هیچ حیسابێک بۆ جیاوازیی ئێتنیکی-نەتەوەیی، کولتووری و مەزهەبیی خەڵکانی نێو هەر کام لەم وڵاتانە بکەن. یان

گۆڕانکارییەکی گرنگ لە ستروکتووری ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووری ئەو کۆمەڵانەدا پێک بێنن. یاخود بیر لە توانای پێکەوەهەڵکردنی نەتەوەیی خەڵکانی ئەو وڵاتانە، کە مەرجێکی گرنگیی دەوڵەتی مۆدێرنە، بکەنەوە. بەو شێوەیە، قەوارە و سنوور و ئاڵا و دەستوور و هەموو دەزگاکانی ئەو وڵاتانە، لە سیستمی خوێندن و دادوەری و بانک و خەتی ئاسمانی و شەمەندەفەر و دەریاییەوە، تا سوپا و پۆلیس، لە لایەن دەوڵەتە کۆلۆنیالییەکانەوە دروست کران. تەنانەت، لە حاڵەتی عێراقدا، وێڕای ئەوانەی باسکران، بریتانیا، مەلیکیشی لە دەرەوەی عێراق، ئوردون، بۆ ئیستیراد (ئیمپۆرت) کرد.

دەوڵەتانێکی ناسیۆنال، کە بەو شێوازە دروست دەکرێن، حەتمەن دەوڵەتانێکی ناسروشتی و شێواو دەبن. چونکە بەرهەمی گەشەکردنی کۆمەڵ و پێکەوەهەڵکردنی نەتەوەیی هاووڵاتییان نین، ناشتوانن بە جۆرێکی سروشتی کار و ئەرکی دەوڵەت، لە پاراستنی ئارامیی کۆمەڵایەتی و مافی یەکسانیی هاووڵاتیانەوە، تا بەسنعەتکردن و بەمۆدێرنکردنی کۆمەڵ، بەڕێوەبەرن. بۆیە بە وابەستەیی دەمیننەوە. هەروا دەوڵەتانێک دەبن، کە پێش هەر شتێک، سەرقاڵی چاودێری و کۆنترۆڵی کۆمەڵ (بە گرووپە کۆمەڵایەتی و ئێتنیکی و مەزهەبییە جیاوازەکانییەوە) دەبن. بەتەنگ پارێزگاریی خۆیان و سنووری وڵاتەکانیانەوە دەبن. لە جیاتی ئەوەی سەرقاڵی پرۆژەی رۆشنگەری و

بەمۆدێرنکردنی کۆمەڵ بن پارێزگاری ئەو ستروکتووره ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتوورییانە دەکەن، کە گەرەنتی مانەوەیانن. ئەو کارانەیش تەنیا لە ڕێگای دەسەڵاتێکی دیکتاتۆری و عەسکەری و بە زەبری ستەم و ئیستیبداد دەکرێن.

مێــژووی هەشــتا ســاڵەی دەوڵەتــی ناســیۆنال، لە ناوچەکەدا، مێژووی ستەم و ئیستیبداد و پێشێلکردنی مافی مرۆڤە، مێژووی جینۆسایدی خەڵکانی جیاواز بە خۆیانن، ئەو دەوڵەتـــانە، بە رواڵەت دەوڵەتـــی مـــۆدێرنن، بەڵام راستییەکەی تەنیا لە بواری تەکنیکی کۆنترۆڵ و ئیدارە و دەزگای بیرۆکراتی و پۆلیسی و عەسکەریدا سودیان لە بەرهەمەکانی مۆدێرنێتە وەرگرتووە. لە ناوەرۆکدا وەک دەوڵەتی ناسیۆنال خێڵەکی و مەزهەبی ماونەتەوە، پشت بە ئایدۆلۆجیایەکی خۆبەموتڵەقکراوی ناسیۆنالیستی، یان ئاینی و مەزهەبی دەبەستن و ئەو کولتووره سیاسییە دەهێننەوە بەرهەم، کە ئیمپراتۆریا ئیســتیبدادییەکانی رۆژهەڵات، بە درێژایی چەند سەدەیەک، دروستیان کردووە.

لەبەر ئەو هۆکارانە و هی دی، مۆدێرنیزم لەو وڵاتانەدا، لە باشترین حاڵەتدا، تەنیا لە ئاستی سەرەوەی کۆمەڵ، ئێلیت (نوخبە)ی سیاسیی حوکمڕان و ئەڵقەیەکی تەسکی رۆشنبیراندا، ماوەتەوە و نەبۆتە پرۆسێسێک، کە ژیانی ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی و کولتووریی ئەو کۆمەڵانە

بگرێتەوە. بۆیە ئەوەی تا ئێستا لەو وڵاتانەدا رووی داوە شکستی مۆدێرنێتە و رۆشنگەرییە، شکستی دیموکراتییە. لە هەمان کاتیشدا ئیفلاسی فیکری و ئایدۆلۆجی و سیاسیی ئەو دەوڵەتانەیە. ئەمەیش مەسەلەی گۆڕینی ئەو دەوڵەتانە، دەکاتە مەرجێکی سەرەکیی پێشکەوتنی ئەو کۆمەڵانە و بوونیان بە بەشێک لە جیهانێکی پێکەوە گرێدراو. چونکە ئەو دەوڵەتانە، بە رای من، گرنگترین ئەرکی خۆیان، واتا بە مۆدێرنکردنی کۆمەڵ و پاراستنی مافی هاووڵاتییان، بەجێ نەگەیاندووە. بە پێچەوانەوە خۆیان، بۆ پارێزگاریی ستروکتووری دەسەڵاتیان، بوونەتە رێگر لەبەردەم بەمۆدێرنکردن و بەدیموکراتیبوونی ئەو کۆمەڵانە و کرانەوەیان بە رووی جیهاندا.

هەواڵنامەی کتێب

III

هێشتا دەوڵەتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ئیسلامی بە گشتی، راستەوخۆ تێکەڵی پرۆسێسی بەجیهانیبوون نەبوون. زۆربەیان، وەک باسکرا، دژایەتیی ئەو پرۆسێسەیش دەکەن. بەڵام ئەوان ناتوانن تا سەر بەرگری بکەن، یان پێش بەو پرۆسێسە جیهانییە و عاقیبەتەکانی بگرن. ئەو دەوڵەتانە (بە دەوڵەتە سەردەستەکانی کوردستانیشەوە) لە بەردەم ساتێکی چارەنووسسازدا وەستاون کە، بە رای من،

مەسەلەی بوون یان نەبوون، مانەوە یان نەمانەوەیە. چونکە ئەو دەوڵەتانە ناتوانن، بەو شێوەی داخراوەی ئێستایانەوە، خۆیان لە دنیایەک داببڕن، کە بە تۆڕێکی بەربڵاوی پەیوەندیی ئابووری، تەکنەلۆجی، کولتووری و سیاسی، پێکەوە گرێدراوە و زیاتریش گرێ دەدرێت. جیهانگیرییش مەسەلەیەک نییە کە دەرفەتی گوڵبژێرکردن بدات، واتا تەنیا ئەو بەش و لایەنانەی هەڵبژێردرێن کە بۆ ئەم یان ئەو دەوڵەت دەست دەدەن، یان لەگەڵ نەریتی سیاسی و کولتوور و ئاینی زۆرایەتیدا دەگونجێن. جیهانگیری، وەک پرۆسێسێکی فرەلایەن و پێکەوە بەستراو، دابەش ناکرێت. هەموو وڵاتان و کۆمەڵەکان، بیانەوێت یان نەیانەوێت، تێکەڵاوی ئەم پرۆسێسە دەبن، یان دەکرێن. ئەم چارەنووسە حەتمییە دەسەڵاتی دەوڵەتی نەتەوەیی و توانای کۆنترۆلی ئابووریی وڵات لاواز و سەرداریی نەتەوەیی پەرپووت دەکات، لە وڵاتانی فرەنەتەوە و فرە ئاین و مەزهەبیشدا، کە بەهۆی ستەم و تیرۆری دەوڵەت راگیراون، مەسەلەی یەکسانبوون و ئازادیی نەتەوەیی و ئاینی و مەزهەبی دەسەپێنێت. لە لایەکی دیکەوە، ئەو پرۆسێسە دەستکاریی کولتوور و پێوانە و بەها مۆراڵییەکان دەکات و کولتوورێکی نوێی جیهانی، بۆ ئەو وڵاتانە، دەهێنێت. ئەو کولتوورە نوێیە، لە هەر وڵات و کۆمەڵێکدا، تێکەڵ بە کولتووری نەتەوەیی دەبێت، رەنگ و تایبەتمەندیی خۆی وەردەگرێت. لە ئەنجامی ئەو تێکەڵبوون،

یان ئاوێتەبوونەدا، دەشێت کولتوورێکی نوێی متوربەکراو، کولتووری سێیەم، دەربکەوێت.

هەر گۆڕانکارییەک، بەهۆی جیهانگیری و عاقیبەتەکانییەوە، لە کۆمەڵ و دەوڵەتە سەردەستەکانی کوردستاندا رووبدات، راستەوخۆ ئێمەیش دەگرێتەوە. چونکە تا ئێستا چارەنووسی ئێمە، لەناو سنووری ئەو دەوڵەتانەدا، دەستبەسەرە. بەڵام راستییەک هەیە. کە نابێت لە بیر بکرێت، ئەویش ئەوەیە کە هەرچەندە ئێمە و ئەوان (لە هەر وڵاتێکیاندا) وەک (هاووڵاتی)ی دەوڵەتێک (لەوەیش زیاتر وەک مرۆڤ بە گشتی و مرۆڤی رۆژهەڵاتی بە تایبەتی) کۆمەڵێک خەم و خەونی هاوبەش و بەرژەوەندیی هاوبەش لە نێوانماندا هەیە، بەڵام ئەگەر راشکاوانە بدوێین، دەبێ بڵێین کە مەرج نییە لە زۆربەی مەسەلەکاندا هاوخەم و هاوچارەنووس و هاوبەرژەوند بین. چونکە ئێمە و ئەوان لە دوو دۆخ و حاڵەتی تەواو جیاوازدا دەژین، دۆخ و حاڵەتی ئێمەی ژێردەست و حوکمکراو و ئەوانی سەردەست و حوکمڕان، دۆخ و حاڵەتی ئێمەی بێوڵات و ئەوانی خاوەن وڵاتی خۆیان و وڵاتی ئێمەیش! بۆیە بە جیهانیبوون و عاقیبەتەکانی، ئەگەر لە هەندێک رووەوە، بۆ ئێمە و ئەوان ئەنجامی هاوبەشیان هەبێت، ئەوا لە زۆر رووەوە، ئەنجامی جیاوازیان لێ دەکەوێتەوە. جیهانگیری و عاقیبەتەکانی بۆ ئێمە تایبەتمەندیی خۆیان دەبێت، بە رای من زۆر گرنگە کە

ئێمە لە تایبەتمەندیی دۆخی کوردستانەوە، وەک وڵاتێکی ژێردەست و دابەشکراو، بڕوانینە پرۆسێسی بەجیهانیبوون، نەک لە روانگەی ئایدۆلۆجیایەکی دۆگما و باوەڕێکی چەقبەستووەوە، کە لە ناوەرۆکدا دەربڕی بەرژەوەندیی نەتەوە سەردەستەکانی کوردستانن. رەخنەکانی ئێمە لە بەجیهانیبوون و عاقیبەتەکانی، پێش هەر شتێک، بە پەیوەندی لەگەڵ تایبەتمەندیی دۆخی کورد و بەرژەوەندیی خەڵکی کوردستان، مانا و نرخیان دەبێت. کورد دەبێت سەربەخۆیانە، بە دوور لە کارتێکردنی سیاسی و ئایدۆلۆجیی دەوڵەتانی سەردەست و هێزە سیاسییەکانیان، ئازاد لە دەسەڵاتی فیکری و زانینی (ئێپستیمی)رووناکبیرانی ئەوان، بۆ دنیا بڕوانێت. لە دۆخی سیاسیی خۆی و بەرژەوەندیی نەتەوەیی خۆیەوە، دیاردەکان و جیهان بخوێنێتەوە. لەوەیش گرنگتر، گەلی کوردستان (تەنانەت هیچ دەوڵەتێکی ناوچەکەیش) ناتوانێت پێشی جیهانگیری و عاقیبەتەکانی بگرێت. گەوجێتیشە ئەگەر هەوڵ بدرێت کورد راپێچی بەرەی دژی بەجیهانیبوون و رۆژئاوا بکرێت. ئەگەر لە سەردەمی شەڕی ساردا بەهانەی ئایدۆلۆجی و سیاسیی بۆ دژایەتیی رۆژئاوا هەبووبێت، ئەمڕۆ ئەم جۆرە بەهانانە مانایان نییە.

وێناکردنی پرۆسێسی بەجیهانیبوون، بە هەموو ناوەرۆک و مەدلوول و ئەنجامەکانییەوە، وەک شێوەیەکی

نوێی ئیمپریالیزم و گوایا "وەحشیگەریی ڕۆژئاوا" یان حوکمدان لەسەر ڕۆژئاوا وەک "دوژمنی بەها و نرخەکانی مرۆڤایەتی" بۆچوونێکی هەڵە و ساویلکانەیە، کە لە دەمارگیریی ئاینی و ئایدۆلۆجی و بەرچاوتەسکیی کولتوورییەوە سەر هەڵدەدات. لە هەمان کاتدا، بەرهەمهێنانەوەی هەندێک بیرۆکە و تیزی نەزۆکی هێزە ناسیۆنالیست و ئیسلامی و بەشێک لە چەپەکانی عەرەب و فارس و تورکە، کە پێیانوایە تەنیا ڕۆژهەڵات (واتا خۆیانی سەردەست) تاکە نموونەی کۆمەڵی ئینسانی و تاکە پارێزەری بەها و نرخەکانی مرۆڤایەتییە. هەروا ڕۆژئاوا، بە هەموو داهێنانە زانستی و فیکری و فەلسەفی و سیاسییەکانییەوە، لە هەندێک چەمکی ئایدۆلۆجیدا چڕ دەکەنەوە. سەرئەنجام تەنیا مێژووی کۆلۆنیالی و لایەنی ئیمپریالییانەی ڕۆژئاوا دەبینین. بۆیە بەجیهانیبوون و هەر دیاردەیەک، لە ڕۆژئاواوە بێت، بە شالاوێکی نوێی ئیمپریالیزم و هەڕەشە لە کولتوور، ئاین و سەرداریی نەتەوەیی وڵاتانی ڕۆژهەڵات دادەنێن. ئەو جۆرە بۆچوون و تێزانە، بەرهەمی باوەڕێکی خۆبەموتڵەقزان و عەقڵێکی فەندەمێنتالیی داخراو و ناسیۆنالیستین. ڕیشەی ئەو بیرانە، بەشێکی بۆ کێشەی دێرینی نێوان ڕۆژئاوا و ئیمپراتۆریا ئیسلامییەکان (عەرەبی، عوسمانی و ئێرانی) دەگەڕێتەوە، بەشێکی دیکەیشی پەیوەندیی بە ئەنجامەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی و ڕەوشی کۆلۆنیالیزم، لە ڕۆژهەڵات و

گرفتی نێوان عەرەب و ئیسرائیلەوە هەیە. ئەو کێشەیە میراتێکی گەورەی کینە و لێکترسانی، لای هەردوو لایەن جێهێشتووە و زەمینەی بۆ فەندەمێنتالیزمی ئاینی و شۆڤێنیزمی کولتووریی دروست کردووە. لە هەردوو بەرەدا، بەرەی رۆژئاوا و رۆژهەڵات، لەشکرێکی گەورەی فەندەمێنتالیستان، لە سەنگەرەکانی ئیمان و کولتووردا، بەرامبەر بە یەکتری راوەستان. هەر بەرەیان خوا و ئاینەکەی خۆی بە راستتر، شارستانی و کولتوورەکەی خۆی بە باشتر، دەزانێت. بوون و داهاتووی خۆی لە تێکشکان و زەبوونکردن و نەمانی ئەویدیدا دەبینێت.

بەڵام ئێمەی کوردستانی، دەبێت خوێندنەوەیەکی تایبەت بە خۆمان، بۆ بەجیهانیبوون و دۆخی سیاسیی نوێی جیهان هەبێت. لەو خوێندنەوەیەشدا، ئەو ئاڵوگۆڕانە لەبەرچاو بگرین کە لەو ساڵانەی دواییی، بە تایبەتی لە دوای رووداوەکەی 11ی سێپتەمبەری ساڵی 2001دا ، هەم لە دنیا و هەم لە کوردستان دروست بوون و دروست دەبن. ئەو ئاڵوگۆڕانە دەتوانن پرسی کورد، لە مەسەلەیەکی ناوخۆیی وڵاتە سەردەستەکانی کوردستانەوە، بەرەو مەسەلەیەکی سیاسیی ناوچەیی و جیهانی بەرن. واتا چارەسەری پرسی کورد، مەرج نییە تەنیا بە بڕیاری دەوڵەتە سەردەستەکانی کوردستان بێت، بەڵکو وەک هەر مەسەلەیەکی دیکەی سیاسیی ناوچەیی و جیهانی،

دەکرێت، لە ئاستێکی ناوچەیی و جیهانیدا، چارەسەرێکی دروست و عادیلانەی بۆ بدۆزرێتەوە.

من ئەو وەهمەم لا نییە کە بەهۆی پرۆسێسی جیهانگیری و ئەو دۆخە سیاسییە نوێیەی لە جیهاندا دروست بووە، کورد بە ئازادیی خۆی دەگات، بەڵام کورد چی ماوە تا بەجیهانیبوون و رۆژئاوا لێی زەوت بکەن. ئازادیی تاکەکەسی و نەتەوەیی؟ خاک و وڵات و سامان؟ سەرداریی نەتەوەیی؟ باوەڕ ناکەم دەوڵەتە داگیرکەرەکانی کوردستان شتێکیان بۆ کورد هێشتبێتەوە، تا لە پرۆسێسی بە جیهانیبووندا، بیدۆڕێنێت. بەڵام ئەگەر کورد، خوێندنەوەیەکی ورد و تایبەت بەخۆی، بۆ ئەو دۆخە نوێیە جیهانییە هەبێت و بۆ بەرژەوەندیی نەتەوەیی خۆی کاربکات، بە لای زۆرەوە، دەتوانێت بە زیانێکی کەمتر و هەندێک دەستکەوتەوە، تێکەڵ بە رەوشی سیاسیی نوێی جیهان ببێت و جێگایەک لە هاریکاری و هاوپەیوەستیی نێو کۆمەڵ و نەتەوەکاندا بگرێت.

کورد نەتەوەیەکی چل ملیۆنییە، لە ناوچەیەکی گرنگی ستراتیجی و پڕ لە نەوت و سامانی دیکەی سروشتی دەژی. هیچ گرفتی راستەوخۆ و کێشەی سیاسیی لەگەڵ دەوڵەتانی رۆژئاوادا نییە و بەشێکیش نییە لە بەرەی دژ بە رۆژئاوا و ئەمریکا. کێشەی کورد لەگەڵ چەند دەوڵەتێکی

شۆڤێنیستیی ناوچەکەیە، کە لە مێژووی دروستبوونیانەوە تا ئەمڕۆ، سەرچاوە و هۆکاری هەموو تراجیدیاکانی خەڵکی کوردستانن. بۆیە ئەمڕۆ کورد، لەناو نزیکەی هەموو وڵاتان و کۆمەڵانی ئیسلامیدا، رەنگە تاکە نەتەوەیەک بێت، کە گیانی دوژمنایەتیی رۆژئاوا و ئەمریکای لەکن دروست نەبووبێت. لەوەیش زیاتر، لە دوای شەڕی دووەمی کەنداوەوە، فەزای هەستی گشتی و سایکۆلۆجیی خەڵکی کوردستان، بەرامبەر بە رۆژئاوا و ئەمریکا، دۆستانەیە. ئەوەندە دۆستانەیە کە ئەگەر لەشکری ئەمریکا و رۆژئاوا، بۆ شەڕی دەوڵەتی ناوەندی، بۆ نموونە بێنە باشووری کوردستان (بە لای زۆرەوە بەشەکانی دیکەیش) خەڵکی کوردستان وەک رزگارکەر (نەک داگیرکەر) پێشوازییان دەکەن. چونکە پێیان وایە لە ستەم و تیرۆر و رەشەکوژیی دەوڵەتێکی داگیرکەر رزگاریان دەکەن. دەشێت ئەو هەستی دۆستایەتییەی خەڵکی کورد، حاڵەتێکی کاتی یان درێژخایەن بێت، ئەمەیان شتێکی دیکەیە، بەڵام بۆ ئێستا، کە ئەمریکا و رۆژئاوا لە ئاستی جیهاندا شەڕی تیرۆر دەکەن، مەسەلەیەکی گرنگە. چونکە لە دوای 11ی سێپتەمبەرەوە، ئەمریکا و تەنانەت رۆژئاوایش هەست دەکەن، کە لە سەردەمی ئەمڕۆدا، هەر شوێنێکی دنیا، چەند دوور و دابڕاو بێت، دەتوانێت لە رێگای کۆمەکی تیرۆری جیهانی، یان دەستەبەرکردنی چەکی کۆمەڵکوژ بۆ تیرۆرستان، هەڕەشەی راستەوخۆ لە ئاسایشی نەتەوەیی ئەوان بکات.

هەواڵنامەی کتێب

بـــۆیە هەوڵـــدان بـــۆ پاراســـتنی ئاسایشـــی دوورمەودای نەتەوەیی، یەکێکە لە رواڵەتە نوێیەکانی سیاسـەتی دەرەوەی ئەمریکـا. کۆششـی ئەمریکـا بـۆ گـۆڕینی رێژیمـی عێـراق و خۆقایمکردن لە ناوچەکەدا، رەنگە ئەنجامێکی ئەو سیاسـەتە نوێیە بێت.

گەلـی کوردسـتان، لە نـاوچەیەکی گرنگـی رۆژهەڵاتـدا دەژی و پێویستی بە پارێزگاریی ئەمریکا و رۆژئـاوا هەیە. بە رای من، دەتوانێت یەکێک بێت لەو لایەنانەی پارێزگاریی ئاسایشـــی دوورمەودای نەتەوەیـــی و بەرژەوەنـــدییەکانی ئەمریکا و رۆژئاوا بکات. لە هەمان کاتدا، پاراستنی کورد شـەرعییەت دەدات بە هـاتنی ئەمریکـا و هاوپەیمانـانی بـۆ کوردستان و مانەوەیان لەوێدا. ئەوە بۆ کورد دەرفەتێکی دەگـمەنە. لە دوای شـەڕی یەکەمـی جیهـانییەوە تـا ئێسـتا، رەنـگە یەکەمـین جـار بێـت، کە بەرژەوەنـدیی ئەمریکـا و رۆژئـــاوا، لە نـــاوچەکەدا، لەگەڵ بەرژەوەنـــدیی گەلـــی کوردستان پێک دەگەن.

لەو دۆخە سیاســییە نــوێیەدا، دەشــێت پرۆسێســـی جیهـانگیری و ئەنجامەکـانی، لە چەنـد لایەنـێکەوە، دەرفەتـی گۆڕانکـاریی گرنـگ بـۆ پرسـی کـورد و کـۆمەڵی کوردسـتان، هەروا بـۆ زۆر لەو کـۆمەڵانەی هێشـتا گیـرۆدەی سـتەمی نەتەوەیی، ئایینی و مەزهەبین، دروست بکەن:

هەواڵنامەی کێر

یەکەم: ئەو پرۆسیسـه، سـەرداریی نەتەوەیـی دەوڵەتە سەردەسـتەکانی کوردسـتان سـەرەتا لاواز دەکـات و دواتـریش ناهێڵێـت. ئەو دەوڵەتـانە چیـدی نـاتوانن، لەنـاو سـنووری پـۆڵایینی خۆیانـدا و بە نـاوی پارێزگـاریی سەرداریی نەتەوەییەوە، سیاسەتی راگوێزان و جینۆساید و کولتوورسـاید، بەرامـبەر بە کـورد بەڕێـوە ببەن. کـورد لە نەتەوەیەکی نەبینراو و فەرامۆشکراوەوە، کە رووت و تەنیا بـۆ رەحمەتـی هەنـدێک دەوڵەتـی شـۆڤینی و دیکتـاتۆریی رۆژهەڵاتی نێوین جێ هێڵدراوە، بۆتە نەتەوەیەکی بینـراو و لە مەترسـیی لە نـاوچوونی فیزیکـی و کولتـووری دەربـاز بووە. لەوەیش زیاتر (بەهۆی زۆنی باشووری کوردستان و فشـاری ئەورووپـا بـۆ سـەر تورکیـا) چەنـد هەنگاوێـک لە ئازادیی نەتەوەیی و کولتووریی نزیک بۆتەوە. بۆیە بە رای مـن سـەرەتای ئـازادیی سیاسـی و کولتـووریی نەتەوەی کورد، لەگەڵ لاوازبوونی سـەرداریی نەتەوەیی ئەو وڵاتـانە دەسـت پـێ دەکـات. نەمـانی سـەرداریی نەتەوەیـی ئەو دەوڵەتانە، کۆمەڵە ئەکتەرێکی دەرەکی دێنێتە سەر شانۆی سیاسیی ئەو وڵاتانە، کە لە نزیکەوە چاودێری دەسەڵات و ژیانی سیاسی و ئابووری دەکەن و لە زۆر بڕیاری گرنگدا، قسەیان دەبێت.

دووەم: بە جیهـانیبوون ئەو دەوڵەتە سەردەسـتانە و کۆمەڵەکانیـان ناچـاری کـرانەوە دەکـات، واتـا دەیانخـاتە

هەولێرنامەی کتێب

بەردەم سەرەتاکانی پرۆسێسی بەدیموکراتیکردن و ڕێزگرتن لە ماف و ئازادیی خەڵکانی سەر بە نەتەوە و کولتووری جیاواز. هەر کام لەو کۆمەڵانە، ئەگەر لەناوخۆدا توانا و هێزی گۆڕینی ڕێژیم و دەوڵەتەکانیان نەبێت و مانەوەی ڕێژیمەکانیشیان مایەی گرفت و هەڕەشەی ناوچەیی و جیهانی بن، بەلای زۆرەوە، لە ڕێگای فشاری دەرەکی یان پەلاماری عەسکەریی ڕاستەوخۆوە، ئەو دەوڵەتانە دێنە گۆڕین. ڕەنگە شێوەی یەکلابوونەوەی کێشەی ئەمریکا و هاوپەیمانانی لەگەڵ عێراق، کە بە هەموو مەزەندەیەک بە ڕوخاندنی دەسەڵاتی بەعس و گۆڕینی ستروکتووری دەوڵەتی عێراق دوایی دێت، نموونەیەکی ئەو گۆڕانکارییە بێت. ئەگەر ئەو گریمانەیە ڕاست دەرچێت، ئەوا ئێمە لەبەردەم حاڵەتێکی کەموێنە و ڕووداوێکی هێندە گرنگدا دەبین، کە دەشێت ڕەوشی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتیی ناوچەکە (دیارە بە کوردستانیشەوە) بە تەواوی بگۆڕن. ئەمە سەرەتایەک دەبێت کە لە وڵاتانی دیکەیش، دیارە بە تایبەتمەندی خۆیانەوە، دووبارە دەبێتەوە.

سێیەم : کۆمەڵی کوردستان، ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ، تێکەڵی پرۆسێسی بە جیهانیبوون دەبێت. لە کۆمەڵێکی داخراو و شەڕ بەسەردا سەپێندراو و نەریتییەوە، بەرەو کۆمەڵێکی کراوە و ئارام و مۆدێرن دەڕوات. دەیان ساڵە

چارەنووسی سیاسی و رەوشی پێشکەوتنی ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووریی کۆمەڵی کوردستان تەنیا لەناو دەستی دەوڵەتە سەردەستەکاندایە، ئەوان کوردستانیان کردۆتە کۆلۆنیایەکی ناوخۆی خۆیان و گۆڕیویانە بە کۆمەڵی شەڕ و ستەم. لەمەودوا ئەوان بە تەنیا بڕیاردەری چارەنووسی کورد نابن، بەڵکو کۆمەڵە ئەکتەرێکی دەرەکی و کورد خۆیشی، لە مەسەلە گرنگەکانی کوردستان و رەنگە ئەو وڵاتانەیشدا، بڕیاردەر دەبن.

چوارەم: لەو دۆخە سیاسییە نوێیەدا، دەکرێت سەرمایەگوزاریی سیاسیی لەسەر کورد بکرێت. کورد وەک نەتەوەیەکی گرنگی رۆژهەڵاتی نێوین، بەو سامانە بەشەری و ئابووری و شوێنە جیۆگرافیاییە گرنگەی هەیەتی، دەتوانێت بەرژەوەندی و ئاسایشی نەتەوەیی دەوڵەتانی دیکە، لە ناوچەکەدا، بپارێزێت و کۆمەک بە ئارامی و ئاسایشی ناوچەکە و جیهان بکات. کوردستانیش دەکرێت ببێتە شوێنێکی گرنگی وەبەرهەمهێنان (ئیستیسمار)ی جیهانی و مەیدانێکی فراوانی چالاکیی جۆراوجۆری ئابووری و کولتووری، کە لە رێگای هاریکاری و هاوپەیوەستییەکی ناوچەیی و جیهانییەوە، هەم شتێک بە جیهان بدات و هەم شتێک (یان زیاتر) لە جیهان وەربگرێت.

پێنجەم: هەر کام لە دەوڵەتە سەردەستەکانی

هەواڵامەی کێتر

کوردستان، تەنیا دەوڵەتی فرەنەتەوە نییە، بەڵکو دەوڵەتی فرە وڵاتیشە. لە هەر کام لەو وڵاتانەدا، بەشێک لە نیشتمانی کورد هەیە. واتا کورد خاک و جیۆگرافیای تایبەت بەخۆی هەیە و لەسەر خاکی کەس ناژیت. هەر بەشێکی کوردستان درێژبوونەوەیەکی سروشتی و نەتەوەیی هەیە. نەمانی دەسەڵاتی دیکتاتۆری و کۆنترۆڵی عەسکەری و پۆلیسی دەوڵەتی ناوەندیی لە کوردستاندا، دەرفەتی پەیوەندیی ئابووری، کولتووری، کۆمەڵایەتی و سیاسیی لە نێوان بەشەکانی کوردستان دروست دەکەن. ئەو پەیوەندییانەیش، بە نۆرەی خۆیان، زەمینەی هاوئاهەنگیی نەتەوەیی و کاملبوونی کولتووریی بەهێز دەکەن. لەسەر زەوی هاریکاری و جۆرە تێکەڵبوونەوەیەکی نەتەوەیی، کە مەرج نییە فۆرمی قەوارەی سیاسیی وەربگرێت، لە نێوان بەشەکانی کوردستاندا دەردەکەون. هەر بەشێکی کوردستان، دەکرێت ببێتە پەنا و پشتی نەتەوەیی و ئەمنی بۆ بەشێکی دیکەی کوردستان. ئەمە یەکێکە لەو گریمانانەی کە رەنگە لە داهاتوودا لە بەردەم و چارەسەری پرسی کورددا دەربکەون.

بەدیموکراتیکردنی هەر کام لە وڵاتە سەردەستەکانی کوردستان، دەرفەتێکی گرنگ بۆ شێوە چارەسەرێکی دیموکراتانە و عادیلانەی پرسی کورد لەو وڵاتەدا دەڕەخسێنێت. لە چوارچێوەی گشتیدا، مافی هاووڵاتیبوون

بۆ مرۆڤی کورد، دەستەبەر دەکات. مرۆڤی کورد، لە هاووڵاتی پلەدووی ئەو وڵاتانەوە، دەبێتە هاووڵاتییەکی یەکسان لە ماف و ئەرکەکانیدا. گەلی کوردستان، لە باری سیاسییەوە، بە پاسیڤی نامێنێتەوە و دەگۆڕێت بە خەڵکێکی چالاک (ئەکتیڤ) کە لە رەوشی سیاسی و چارەنووسی ئەو وڵاتانەدا بەکار و کاریگەر دەبێت. بەڵام لە دوا ئەنجامدا چارەسەرکردنی پرسی کورد، بە قازانجی ئازادیی خەڵکی کوردستان، تا رادەیەکی زۆر، پەیوەندی بە رۆڵی فاکتەرە ناوخۆییەکانی کوردستانەوە هەیە، واتا رۆڵی هێزە سیاسییەکان، خەڵکی کوردستان و دەزگا و رێکخراوە کۆمەلایەتی و کولتوورییەکان. گۆڕانکارییە چاوەڕوانکراوەکان، بە جۆرێکی ئۆتۆماتیکی پرسی کورد و گرفتەکانی کۆمەڵی کوردستان چارەسەر ناکەن، بەڵکو شێوەی چارەسەرکردنەکان، بە پەیوەندیی لەگەڵ فاکتەرە ناوخۆییەکاندا، کامڵ دەبن.

پرسی کورد کێشەیەکی مێژوویی ئاڵۆزە و لەگەڵ دەوڵەت و وڵاتانێکە، کە مێژوویەکی درێژی پڕ لە ستەم و زەبر وزەنگیان هەیە. ئەو دەوڵەتانە، لە هیچ کات و سەردەمێکدا، رێزیان لە ماف و کولتوور و ئازادیی خەڵکی دیکەی ناو (وڵاتەکانیان) نەگرتووە. بۆیە چارەسەرکردنی پرسی کورد، کات و توانایەکی ناوخۆیی زۆر و کۆمەک و فشاری دەرەکی دەوێت. ئەو هێزە دەرەکییانەی راستەوخۆ، یان ناراستەوخۆ، گۆڕانکاریی لە هەر کام لەو وڵاتانەدا

هەواڵنامەی کتێب

دروست دەکەن، دەتوانن کۆمەکی زۆر بە چارەسەری ئاشتییانەی کێشەی کورد بکەن. دیارە ئەوان، پێش هەر شتێک، بیر لە پاراستنی بەرژەوەندیی خۆیان دەکەنەوە. ئەمەیش لە سیاسەتی جیهانیدا شتێکی نوێ نییە. بۆیە شێوەی چارەسەرکردنی پرسی کورد تا رادەیەکی زۆر دەوەستێتە سەر ئەوەی کورد، وەک هێز و لایەنێکی سیاسی، چەند دەتوانێت لەسەر کۆمەڵێک داخوازیی نەتەوەیی خۆی یەکگرتوو بێت، تا چەند حیسابی بۆ دەکرێت و متمانەی پێ دەکرێت. چونکە ئەو هێزانە، بۆ ئەوەی بتوانن بەرژەوەندییەکانیان لەو وڵاتاندا بپارێزن، دەبێت شەریک و هاوپەیمانی ناوخۆییان هەبێت. جاران تەنیا دەوڵەتەکان، بە پارێزەری بەرژەوەندیی دەوڵەتانی دی دادەندران، زلهێزان وەک شەریک و هاوپەیمان حیسابیان بۆ دەکردن. بەڵام لە جیهانی نوێدا، بەهۆی لاوازبوونی سەرداریی نەتەوەیی دەوڵەتان و تێکەڵبوون و لێکدانی بەرژەوەندییەکان و کۆمەڵێک هۆکاری دیکەوە، دەکرێت هەندێک لە نەتەوە بێدەوڵەتەکانیش بتوانن فاکتەرێکی گرنگی ئارامیی ناوچەیی بن، پارێزەری ئاسایشی نەتەوەیی وڵاتانی دووربن و حیسابیان بۆ بکرێت. بە رای من ئەمە گۆڕانکارییەکی گرنگە لە سیاسەتی جیهانیدا، کە شایەنی باس و لێکۆڵینەوەیە.

IV

دەوڵەتی مۆدێرن لەسەر زەمینەی هاوبەشی کولتووری و مێژووی هاوبەش دروست بووە. توانای خۆی، پێش هەر شتێک، لە هەستی هاوچارەنووسی و توانای پێکەوەهەڵکردن و هاریکاریی نەتەوەیی نێوان خەڵکەی وەردەگرێت. کەچی لە زۆربەی وڵاتانیی فرە نەتەوە و فرە ئاین و مەزهەبدا، کە زەمینەی کولتووریی هاوبەش نییە، هەستی هاوچارەنووسی و هاریکاریی نەتەوەیی و توانای پێکەوەهەڵکردنی خەڵکەکانی لاوازن، یان هەر نین.

دەوڵەتی فرەنەتەوەیی بە گشتی دیاردەیەکی سروشتی نییە، ئەو جۆرە دەوڵەتانە یان پاشماوەی ئیمپراتۆریاکانن، یان یەکگرتنی نێوان دەوڵەتێکی بەهێز و دەوڵەتێک یان چەند دەوڵەتێکی لاوازن، یاخود بەرهەمی ئەو سنوورانەن کە کۆلۆنیالیزم لە کاتی خۆیدا کێشاویانن و پاشتر وەک میراتێک بۆ دەوڵەتی نەتەوەیی ماونەتەوە. بۆیە ئەو جۆرە دەوڵەتانە بە گشتی لە ڕێگای دەسەڵاتێکی ناوەندیی بەهێزەوە، یان بەهۆی ئیستیبداد و حوکمی دیکتاتۆرییەوە ڕاگیراون. هەر کاتێک دەسەڵاتی ناوەندی لاواز ببێت، ئەوا ئەو دەوڵەتانە یان هەڵدەوەشێن، یاخود ئاژاوە و کێشەی ناوخۆییان تێدا دروست دەبێت. چونکە ئەو خەڵکانەی کە لە

لایەن نەتەوەیەکی دیکەوە حوکمڕانی دەکرێن، هەست بە ستەم دەکەن و دەخوازن ئەوانیش پێناسەی تایبەت بە خۆیان هەبێت. لە سەردەمی بەجیهانیبووندا ئەو جۆرە دەوڵەتانە ناتوانن، بە شێوەی خۆیان، وەک دەوڵەتی زۆرایەتی و بە میتۆدی حوکمڕانی خۆیان، ستەم و دیکتاتۆریا، بەردەوام بن. ئەو جۆرە دەوڵەتانە، لەوانە دەوڵەتە سەردەستەکانی کوردستان، یان دەبێت بگۆڕدرێن بە دەوڵەتی دیموکراتی و یەکسانبوونی نەتەوەیی و مەزهەبی، یان بەلای زۆرەوە وەک یەکێتیی سۆڤیەت و یۆگۆسلاڤیا، هەڵدەوەشێنەوە.

عێراق یەکێکە لەو وڵاتە فرەنەتەوەیی و فرەمەزهەبییانەی، کە هەر لە سەرەتای دروستبوونییەوە، گرفت و قەیرانەکانی خۆی هەڵگرتووە، چونکە پێکهاتێکی ناسروشتی و شێواوە، جیۆگرافیایەکی بەزۆر لێکدراو و مۆزایکێکی نەتەوەیی، مەزهەبی و ئاینییە، کە لە کاتی دروستکردنیدا، زەمینەی پێکەوەهەڵکردن و هەستی هاوچارەنووسیی لە نێوان گەلەکانیدا نەبووە. دەوڵەتیش لە جیاتی ئەوەی هەوڵ بدات، لە ڕێگای کۆمەڵە دەزگایەکی حقووقی، سیاسی، کولتووری و ئیدارییەوە، هاریکاریی نەتەوەیی دروست و بەهێز بکات، ماف و یەکسانیی هاووڵاتیان، بە بێ لەبەرچاوگرتنی شوێنی کۆمەڵایەتی و ئینتیمای کولتوور-نەتەوەیی و مەزهەبییان بپارێزێت، خۆی

هەواڵنامەی کورد

بۆتە فاکتەرێکی دیکەی لێکدابڕانی گەلانی عێراق و تیژکردنی کێشە مەزهەبی و نەتەوەییەکانی نێوانیان.

گرفتی عێراق تەنیا ئەوە نییە کە زەمینەی پێکەوەهەڵکردن و هاریکاریی نەتەوەیی لە نێوان کورد و عەرەبدا نەبوون و نین، بەڵکو گرفتەکە لەوەیشدایە کە، تەنانەت لە نێوان عەرەب و عەرەبیشدا، زەمینەی پێکەوە هەڵکردن و هاریکاریی نەتەوەیی نەبوون و نین. خەڵکی عەرەبی عێراق لە زۆرایەتییەکی شیعە و کەمایەتییەکی سونە پێکهاتوون. کێشە و شەڕی خوێناویی نێوان خەڵکانی سەر بەو دوو مەزهەبەی ناوچەکانی باشوور و ناوەڕاستی ئەمڕۆی عێراق مێژوویەکی هەزار و چەند سەدساڵەیان هەیە و بۆ سەردەمی ئومەوییەکان (661-750) و کوشتاری لایەنگرانی ئیمام عەلی و کوڕەکانی، لەو ناوچانەدا، دەگەڕێنەوە. خەڵکی ئەو ناوچانە، بە درێژایی مێژووی مەزهەبی و سیاسی و کولتووریی خۆیان، تا دروستکردنی دەوڵەتی عێراق، نەک هاوچارەنووس و هاوئامانج و هاوکار نەبوون، بەڵکو هەمیشە سەر بە دوو ناوەندی جیاواز و پێکناکۆکی دەسەڵات بوون.

لە سەردەمی خەلافەتی عەرەبی ئیسلامیدا (خەلافەتی ئومەوی و عەباسی) عەرەبە سونەکانی ناوچەکانی عێراقی ئەمڕۆ، سەر بە دەسەڵاتی دەوڵەت و عەرەبە شیعەکانیش دژی دەوڵەت و سەر بە دەسەڵاتی رۆحی و سیاسیی ئۆپۆزسیۆن بوون. دواتریش، کاتێک ئیمپراتۆریای

سونەمەزهەبی عوسمانی و ئیمپراتۆریای شیعەمەزهەبی ئێرانی دەرکەوتن، عەرەبە سونەکانی ئەو ناوچانە، هەمیشە لایەنگری دەوڵەتی عوسمانی و عەرەبە شیعەکانیش لایەنگری دەوڵەتی ئێرانی بوون. مێژووی شەڕ و کێشەی چوارسەد ساڵەی ئەو دوو ئیمپراتۆریا ئیسلامییە، لە هەمان کاتدا مێژووی شەڕ و کێشە و پێکەوەهەڵنەکردنی ئەم دوو بەشە عەرەبییەی خەڵکی ئێستای عێراق بووە. ئەو کوشتارە گەورانەی لە نێوان لایەنگرانی ئەو دوو مەزهەبەدا بووە، لە کوشتاری نێوان موسوڵمانان و غەیرەموسوڵمانان، کەمتر نەبووە. بۆیە بە رای من زەمینەی پێکەوەهەڵکردن و هەستی هاوچارەنووسی و هاریکاریی نەتەوەیی، لە نێوان خەڵکی عەرەبی عێراقدا، نییە و دەوڵەتی عێراقیش نەیتوانیوە دروستی بکات. عەرەبی عێراق، تا ئیمڕۆش قەیرانی پێناسەی نەتەوەیی هەبووە و هەیە. پێناسەی خەڵکی عەرەبی عێراق، پێش هەر شتێک، لە ئینتیمای مەزهەبییەوە، نەک لە ئینتیمای نەتەوەییەوە، سەرچاوە دەگرێت. ئەگەر راشکاوانەتر بدوێم دەبێت بڵێم، کە کێشە و رابردووی خوێناوی نێوان لایەنگرانی ئەو دوو مەزهەبە، عەرەبی عێراقی گۆڕیوە بە دوو گەلی جیاواز، کە هەریەکەیان خاوەنی مێژوو و کولتووری تایبەت بەخۆیەتی. هەریەکەیان سەرچاوە و مەرجەعی رۆحی و وەلائی سیاسیی تایبەت بە خۆی هەیە. بۆیە شتێکی سەیر نییە کە هەریەکەیان، بە جۆرێکی جیاواز بۆ داهاتووی خۆی و

هەوڵنامەی کیژ

چارەنووسی سیاسی و ئاینیی خۆی بڕوانێت. دیارە لێرەدا قسە لە عەرەببوون یان عەرەبنەبوونی هیچ لایەنێکیان نییە، بەڵام لە مەسەلەی خۆناسین و هەستی هاوچارەنووسیدا فاکتەری مەزهەبی، لە عێراقدا، پێش فاکتەری زمان دێت. ئەوەی کە ئاین و مەزهەب و شەڕە مێژووییەکانی نێوان لایەنگرانیان، گەلێکی سەر بە یەک زمان، یان تەنانەت سەر بە یەک ئاین و زمان دەگۆڕێت بە دوو گەل، یان دوو نەتەوەی جیاواز شتێکی، سەیرنییە و لە مێژووی گەلانی سەر بە ئاینی مەسیحی و مەزهەبەکانیدا نموونە زۆرن، بۆ نموونە هەندێک لە گەلانی بەلکان و گەلی ئایرلەندی.

هەواڵنامەی کتێب

لەبەر ئەو هۆکارانە سەیر نییە کە ناسیۆنالیزمی عەرەبی لە عێراقدا، وەک بیر و ئایدۆلۆجیا و ڕێبازی سیاسی، تەنیا لە سەرەتای چلەکانی سەدەی بیستەمدا دەرکەوت، ئەویش لە ڕیگای لوبنان و سوریاوە هاتە عێراق و زیاتر لەناو عەرەبە سونەکاندا بڵاو بۆوە. کەچی ناسیۆنالیزمی عەرەبی لە لوبنان، سوریا و میسردا، نزیکەی نیو سەدەیەک پێشتر، لە ئەنجامی ستەمی عوسمانی و وەک کاردانەوەیەک بەرامبەر ناسیۆنالیزمی تورک دەرکەوت. ئەوەی کە هەندێک ئاگاداری مێژووی سیاسیی نوێی عێراق بێت، دەزانێت کە دەرکەوتنی ناسیۆنالیزمی عەرەبی لە عێراقدا (کە بەعس بە لێهاتووییەوە نوێنەرێتی) وەک کاردانەوەیەک نەبوو لە بەرامبەر دەسەڵاتی ئەو سەردەمەی

کۆلۆنیالی بریتانیا لە عێراقدا، بەڵکو پێش هەر شتێک کاردانەوەیەک بوو لە بەرامبەر تەوژمی حیزبی شیوعی عێراق و ناسیۆنالیزمی کورددا. حیزبی شیوعی عێراق، لە کۆتایی چلەکان و پەنجاکاندا، زۆرترین لایەنگرانی لەناو خەڵکی ستەملێکراوی شیعەدا هەبوو. ناسیۆنالیزمی کوردیش لە سەردەمی شەڕی دووەمی جیهانی و دواتر، لە هەڕەتی چالاکیی خۆیدا بوو (دامەزراندنی حیزبی هیوا و چەند ڕێکخراوێکی وەک رزگاری و شۆڕش.. تاد دامەزراندنی کۆماری دیموکراتی کوردستان لە مهاباد و سەرئەنجام دامەزراندنی پارتی دیموکراتی کوردستان). ناسیۆنالیزمی عەرەبی لە عێراقدا، تەنیا ئەو کاتە دەرکەوت کە شیعەکانی عێراق، لە ڕێگای حیزبی شیوعی عێراقەوە، کورد لە ڕێگای حیزبی نەتەوەیی خۆیەوە (هەروا تا رادەیەک لەناو حیزبی شیوعیشدا) بوونە دوو کۆمەڵە خەڵکی چالاکی سیاسی، کە چاوەڕوان دەکرا، بۆ یەکەمین جار، لە چارەنووسی سیاسیی عێراقدا بڕیاردەر بن. واتە دەکرا ئەوان عێراق لە دەوڵەتێکی عەرەبیی سونەمەزهەبەوە بگۆڕن بە دەوڵەتی گەلانی عێراق، بێ جیاوازیی مەزهەبی و نەتەوەیی. کودێتای تەمووزی ساڵی 1958 سەرەتای ئەو دەرفەتەی رەخساند [5].

کۆکردنەوەی خەڵکانی سەر بەو دوو مەزهەبە، بەو رابردووە مێژووییە پڕ لە شەڕ و ناکۆکیانەی نێوانیانەوە،

بەو جیاوازییە توندە مەزهەبی و کولتوورییەیانەوە، لە ناو قەوارەیەکی سیاسییدا، تەنیا بەرژەوەندیی بریتانیا و فانتازیای کۆلۆنیالیی بریتانیا، کە بە راستی سنووریان بۆ نەبوو، دەیانتوانی تەسەوری بکەن و بە ئەنجامیشی بێنن. کاتێکیش لە ساڵی 1924دا بریتانیا بە زەبری هێز و لەشکری خۆی باشووری کوردستانی بە عێراقەوە لکاند، ئیتر دابینکردنی بەرژەوەندیی بریتانیا و فانتازیای کۆلۆنیالیی بریتانیا سەبارەت بە عێراق بە لوتکەی خۆیان گەیشتن. بەو جۆرە پێکهاتێکی ناتەبا و شێواو، لە کۆمەڵە خەڵکێکی جۆراوجۆر، دروست کرا و ناوی عێراقی لێ نرا. کۆلۆنیالیزمی بریتانیا لەو کارەیدا تەنیا شەرعییەتی لە عەرەبە سوننەکانەوە وەرگرت. راستە کۆلۆنیالیزمی بریتانی (هەروا کۆلۆنیالیزم بە گشتی) لە هیچ شوێنێکی دنیادا، پێویستی بە وەرگرتنی شەرعییەت نەبوو، چونکە خۆی بە ناشەرعی و بە زەبری هێز و توندوتیژی، ناوچەکەی داگیر کردبوو. بەڵام کۆلۆنیالیزم، لە هەر وڵاتێکدا، پێویستی بە شەریک و پۆلیس هەبوو، کە بەرژەوەندییەکانی بپارێزێن. بەشێک لە عەرەبە سوننەکانی عێراق، بوون بەو شەریک و پۆلیسەی بریتانیا پێویستی پێیان بوو. بۆیە هەموو دەزگا گرنگەکانی دەوڵەت و حوکمڕانی، سوپا و پۆلیس و ئەمن و تەنانەت چارەنووسی کورد و شیعەکانی عێراق، بەوان سپێردران[6].

هەواڵنامەی کێرد

عێراق، بەو ستروکتوورەی دەوڵەتی و شێوە حوکمڕانییەوە لە سەرەتاوە هەیبووە و تا ئێستا پارێزراوە، مەرجەکانی دەوڵەتی مۆدێرنی تێدا نییە، توانای بەردەوامبوونیشی نییە، چونکە، بە درێژایی هەشتا ساڵەی مێژووەکەی، بنچینەی پێکەوەهەڵکردن و هەستی ئینتیمای نیشتمانیی هاوبەش و هاریکاریی نەتەوەیی لە نێوان خەڵکەکانیدا دروست نەبووە. دەوڵەت، لە جیاتی ئەوەی جیاوازی و لێکدابڕانی نێوان گەلانی عێراق کەم بکاتەوە، زیاتری کردوون. لە باتی ئەوەی وەک دەوڵەتێکی (مۆدێرن) نوێنەری هەمووان بێت و لە ڕێگای دەستوورەوە، مافی یەکسانبوونی نێوان هەموو لایەنەکان و هاووڵاتییان بپارێزێت، هەمیشە دەوڵەتی کەمایەتیی سونەمەزهەبی عەرەب بووە، کە نزیکەی لە سەدا بیستی عەرەبی عێراق پێک دێنێت.

هەواڵنامەی کتێب

بە ڕای من، قەیرانی دەوڵەتی عێراق لەو ناکۆکییەوە هاتووە کە لە نێوان سروشتی فرەنەتەوەیی و فرەمەزهەبیی کۆمەڵی عێراق و نێوان پێکهاتی دەوڵەت و سیستمی دەسەڵاتدا هەیە. دەسەڵاتی سیاسی، کە هەمیشە بەدەست کەمایەتیی سونەوە بووە، پێش هەر شتێک هەوڵی داوە بە زەبری هێز و ستەم، ئەو ناکۆکییە چارەسەر بکات. خەڵکانی دیکەی لە خۆی جیاواز (کورد و شیعە) کۆنترۆڵ بکات و لە قاڵبیان بدات. بۆیە ئەو دەسەڵاتە سیاسییە بەردەوام لە دوو

ئاستدا کاری کردووە: ئاستی ناسیۆنالیستی دژ بە کورد و ڕێگرتن لە دروستبوونی کەسایەتیی سیاسی و پێناسەی نەتەوەیی کورد، ئاستی مەزهەبیی دژ بە شیعە و ڕێگرتن لە بەشداربوونیان لە ژیانی سیاسیی عێراقدا. بۆیە دەسەڵات، تەنیا لە ڕێگای بەرهەمهێنانەوەی توندوتیژی و دیکتاتۆریاوە، توانیویەتی کارەکانی خۆی بەجێ بهێنێت و بەردەوام بێت. لەبەرئەوەی عێراق، بەهۆی سامانی نەوتەوە، توانایەکی گەورەی ئابووریی هەیە، دەوڵەت توانیویەتی دەسەڵاتێکی سێنترالیی بەهێز و دیکتاتۆری و دەزگای بیرۆکراتیی بەکار و سوپایەکی بەهێزی خەسڵەت فاشییانە دابمەزرێنێت و زۆرترین تەکنەلۆجیای مۆدێرن، بۆ کۆنتڕۆڵ و شەڕ و لەناوبردن، بەدەست بخات. ئەو دەسەڵاتە، لە ڕەوشی چڕبوونەوەی خۆیدا و لە ڕووبەڕووبوونەوەی تەحەدا ناوخۆییەکاندا (تەحەدای کورد و شیعە) گۆڕدراوە بە دەسەڵاتی گرووپێک (ئێلیتێک)ی عەسکەری یان سیاسی، لەوێشەوە بۆ دەسەڵاتی خێڵ و بنەماڵەیەک و لەوێشەوە بۆ دەسەڵاتی موتڵەقی تاکەکەسێک. قەیرانی دەوڵەتی عێراق و زاڵبوونی کولتووری خوێن و داپڵۆسین لە عێراقدا، لەو ناکۆکییەوە سەرچاوەی گرتووە، کە لە نێوان پێکهاتنی فرە نەتەوەیی و فرە مەزهەبیی کۆمەڵی عێراق و نێوان سروشتی دەوڵەت و دەسەڵاتی سیاسیدا هەیە. ئەگەر لە دوای نەمانی دەوڵەتی بەعس، ئەو ناکۆکییە چارەسەر نەکرێت، ئەوا بە دڵنیاییەوە قەیرانی عێراق لە فۆرمێکی

هەواڵنامەی کێتر

دیکەدا بەردەوام دەبێت و هەمان کولتووری خوێن و ستەم و دیکتاتۆریا دێنێتەوە بەرهەم. بۆ چارەسەری ئەو ناکۆکییە، بە رای من، پێویستە پێش هەر شتێک ستروکتووری دەوڵەتی عێراق و شێوەی حوکمڕانی و تەنانەت قەوارەکەی بێنە گۆڕین.

ئەمڕۆ کۆمەڵی عێراق و هێزە سیاسییەکانی ناتوانن رێژیمی عێراق بگۆڕن، ئەگەر بشتوانن بیگۆڕن ئەوا بە دڵنیاییەوە ناتوانن کێشەی عێراق و کوردستان بە جۆرێکی واقیعبینانە و عادیلانە چارەسەر بکەن، گۆڕینی رێژیمی عێراق، لە لایەن ئەمریکا و هاوپەیمانانییەوە، لەو رووەشەوە گرنگییەکی زۆری بۆ کورد هەیە. چونکە چارەنووسی کورد و پرسی کورد ناخرێتە بەردەست هێزە سیاسییە عەرەبەکانی عێراق، کە زۆربەیان تەنانەت ئۆتۆنۆمیش بۆ کورد بە زۆر دەزانن. قبووڵکردنی فیدراڵیزم، وەک داخوازیی ئێستای کورد، لە لایەن ئەمریکا و سەپاندنی بەسەر ئۆپۆزسیۆنی عێراقیدا، سەرەتای تێگەیشتنێکی سیاسیی نوێی ئەمریکا بۆ پرسی کورد دەردەخات، هەروا دەیسەلمێنێت، کە فاکتەری دەرەکی، دەتوانێت رۆڵی یەکلاکەرەوەی لە چارەسەری پرسی کورددا هەبێت.

ئەو تێگەیشتنە نوێیەی ئەمریکا بۆ مەسەلەی نەتەوەیی کورد و نامەکەی وەزیری دەرەوەی ئەمریکا، کۆلین پاول، بۆ پەرلەمانی هەرێمی کوردستان (رۆژی 4ی ئۆکتۆبەری 2002) سەرەتای هەڵوێستێکی سیاسیی نوێی ئەمریکا،

هەواڵنامەی کتێب

بەرامبەر بە کورد و رۆڵی سیاسیی کورد لە ئێستا و داهاتووی عێراقدا، پیشان دەدات. ئەمەیش بە لای زۆرەوە، پەیوەندی بە سیاسەتی نوێی ئەمریکا، لە دوای دەستدرێژییەکەی یازدەی سێپتەمبەرەوە هەیە، ئەگەر ئەو خوێندنەوەیە راست بێت، ئەوا دەشێت کوردستان (لە کاتی ئێستادا قسە لە باشووری کوردستانە) یەکێک بێت لەو ناوچانەی، کە بۆ پاراستنی ئاسایشی دوورمەودای نەتەوەیی ئەمریکا و بەرژەوەندییەکانی لە ناوچەکەدا، حیسابی بۆ کرابێت.

ئاشکرایە گەلی باشووری کوردستان، بەدوور لە خواست و ئیرادەی خۆی، خراوەتە پاڵ عێراق. مێژووی دەوڵەتی عێراقیش، پێش هەر شتێک، مێژووی ستەم و لەناوبردنی فیزیکی و کولتووریی کوردە. دەوڵەتی عێراق، بە تایبەتی لە سەردەمی دەسەڵاتی بەعسدا، روباری خوێنی لە نێوانی خۆی و گەلی کوردستاندا دروست کردووە. ئەمەیش هیچ زەمینەیەکی بۆ پێکەوەهەڵکردنی کوردستان و عێراق (کە ئەسڵەن زۆر لاواز یان هەر نەبووە) نەهێشتۆتەوە. کورد مافی خۆیەتی کە بڕوا و متمانەی سیاسیی بە دەوڵەتی عێراق و خەڵکی عێراق نەبێت و نەیەوێت تێکەڵی عێراق ببێتەوە و لەجیاتیان داوای جیابوونەوە بکات. بۆیە رەوا نییە و هەڵەیەکی سیاسیی گەورەیشە ئەگەر سەرکردایەتیی سیاسیی کورد و

پەرلەمانی کوردستان ڕێگە بدەن، لەگەڵ گۆڕینی ڕژێمی عێراقدا، ئەو بەشە ئازادکراوەی کوردستان، بە جۆرێکی ئۆتۆماتیکی تێکەڵی عێراق بکرێتەوە.

پێویستە لە جیاتیان کار بۆ ئەوە بکرێت کە خەڵکی ناوچە کوردنشینەکانی دیکە، کە ئێستا لە ژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتی عێراقدان، بخرێنەوە سەر ئیدارەی هەرێمی کوردستان. هەروا لە ماوەی دوو- سێ ساڵی دوای ڕوخاندنی ڕژێم، لە ڕێگای ڕاگیریی گشتی (ڕیفراندۆم)ەوە، گەلی باشووری کوردستان، چارەنووسی خۆی بە مانەوە بە شێوەی کۆنفیدرالی یان جیابوونەوە لە عێراق، بڕیار بدات. ئەگەر کورد بکرێت ماوەیەکی زیاتر لەگەڵ عێراقدا بمێنێتەوە، ئەوا پێویستە لە لایەن نەتەوە یەکگرتووەکان، یان ئەمریکا و یەکێتیی ئەوروپاوە، گەرەنتی پێ بدرێت کە چارەنووسی سیاسیی گەلی باشووری کوردستان، لە نزیکترین دەرفەتی لەباردا، لە ڕێگای ڕاگیریی گشتییەوە بڕیار بدرێت.

بەڵام لەو حاڵەتەدا پێویستە ستروکتوور و پێکهاتی دەوڵەتی عێراق بگۆڕدرێت بە دەوڵەتێکی فیدرالی. پەیوەندیی نێوان هەرێمی کوردستان و هەرێمی عەرەبیی عێراق (ئەگەر یەک حکومەتی فیدرالیی نوێنەریی شیعە و سوننە بێت، یان دوو حکومەت) لەسەر بنچینەی فیدرالی بێت. لێرەدا دەوڵەتی ناوەندی (بەو مانایەی بەغدا ناوەند و کوردستان پەراوێز، بەغدا بڕیاردەرە و کورد گوێڕایەڵ)

نامێنێتەوە. دەوڵەتی ناوەندی و دەزگا گرنگەکانی وەک پەرلەمان، حکومەت، سوپا و پۆلیس تاد...... دەبێت لە نوێنەرانی هەردووک هەرێم و لە کۆی حکومەتی دەسەڵاتە فیدرالییەکان و دەزگاکانییان پێک بهێندرێن. بڕیارە گرنگەکانیشیان، بە ڕەزامەندی نوێنەرانی هەردوو هەرێم بدرێن. ئەو شێوە حکومڕانییە هەم ڕێگا لە دەرکەوتنەوەی دیکتاتۆریا دەگرێت، هەم جۆرە یەکسانییەک، لە نێوان گەلانی عێراقدا، دروست دەکات. هیچ لایەنێکیش ناتوانێت بە تەنیا چارەنووسی عێراق بڕیاربدات و ستەمی نەتەوەیی، یان مەزهەبی بەرامبەر لایەنەکانی دی بکات، یان شەڕ لەگەڵ دراوسێکانی هەڵگیرسێنێت.

ئەمڕۆ گەلی باشووری کوردستان هێزێکی گرنگی ناوچەکەیە. لە کاتی گۆڕینی ڕێژیمی عێراق و دواتریش حیسابی بۆ دەکرێت. هەر دەوڵەت و لایەنێکی دەرەکی، ئەگەر بتوانێت کورد لە ستەمی نەتەوەیی دەرباز بکات و بەرژەوەندیی گەلی کوردستان لەبەرچاو بگرێت، ئەوا کورد دەتوانێت بەرژەوەندیی ئەو دەوڵەت و لایەنە، لە ناوچەکەدا، بپارێزێت و ڕەوایی بە هاتن و مانەوەیشی بدات. بە ڕای من ئەمە مەسەلەیەکی گرنگە و شایەنی ئەوەیە باس و لێدوانی لەسەر بکرێت، ڕای گشتی خەڵکی کوردستانی بۆ ئامادە بکرێت. هەروا هێزە سیاسییە سەرەکییەکانی کوردستان، لەو بارەیەوە، نەخشە و پرۆگرامێکی نەتەوەیی هاوبەشیان

هەواڵنامەی کتێب

هەبێت و خۆیان بۆ گریمانەی جۆراوجۆر ئامادە بکەن. لە بەرامبەر دەرەوە و دەوڵەتی داهاتووی عێراقدا، لەسەر کۆمەڵێک پرینسیپ و داخوازیی هاوبەشی نەتەوەیی ڕێک بکەون و پێکەوە کاری بۆ بکەن. لە ناوخۆیشدا، دەزگاکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان بە جۆرێک دروست بکرێنەوە، کە ببنە دەزگای نەتەوەیی هاوبەش، نەک حیزبی. هەروا دەزگا و ڕێکخراوەکانی کۆمەڵی مەدەنی و ئازادیی بیر و ڕێکخستن و چاپەمەنی فراوان و بەهێز بکرێن.

یەکخستنی ویستی نەتەوەیی و ئیرادەی سیاسی و تواناکانی کۆمەڵی کوردستان، گەلی کورد دەکاتە ئەو هێزەی کە، لە ئێستا و داهاتووشدا، سەرمایەگوزاریی سیاسیی لەسەر بکرێت، وەک شەریک و هاوپەیمان شوێنی پێ بدرێت. بە ئەندازەی ئەو ڕۆڵە سیاسییەی دەیبینێت بەرژەوەندییەکانی لەبەر چاو بگیرێن.

چارەنووسی کێشەی عێراق لەگەڵ ئەمریکا و ئەنجامە سیاسییەکانی، تەنیا ئیمتیحانێک نییە بۆ پرۆژە و نەخشەی داهاتووی ئەمریکا لە عێراق و ناوچەکەدا، بەڵکو لە هەمان کاتدا، ئیمتیحانێکیشە بۆ توانای سیاسی و ئاستی پێگەیشتنی نەتەوەیی گەلی باشووری کوردستان.

سەرچاوە و پەراوێزەکان

1- Bauman ‹Zygmunt ‹Clobalisering ‹över. Fredrik Miegel ‹s.

2- Beck ‹Ulrich ‹Vad innebär globaliseringen ‹Över. Joachim
-Retzlaff ‹Daidalos ‹sverige 1998 s ‹16

3- Rojas ‹M. Den postnationella maktens gåta och det globala protokollet ‹Timro 2000 s. 14-15

4- Beck ‹Ulrich ‹s.55

5- دوژمنایەتی سەختی ناسیۆنالیستانی عەرەب لە عێراق و هەندێک وڵاتی عەرەب بەرامبەر بە کودێتای تەمووز، کە سەرئەنجام بە کودێتای بەدناوی شوباتی 1963ی بەعس گەیشت، تەنیا لەبەر ناوەرۆکی سیاسی و کۆمەڵایەتیی کودێتاکە نەبوو، بەڵکو بە رای من هەوڵدانێکیش بوو بۆ کۆتاییهێنان بە رۆڵی سیاسی ئەو دوو توخمە نەشازەی کۆمەڵی عێراق(شیعە و کورد). بەڵام لەبەرئەوەی کودێتای تەمووز هەڕەشەیەک بوو لە بەرژەوەندیی بریتانیا و رۆژئاوا، بەعس بوو بەو هێزەی کە وەک شەریک حیسابی بۆ بکرێت. سکرتێری ئەو کاتەی حیزبی بەعس، ساڵانێک دواتر، لە ساتێکی راستگۆییدا وتی

هەواڵنامەی کتێب

که ئەوان، لە ساڵی 1963دا (بە شەمەندەفەری ئەمریکا هاتنە سەر حوکم). ئەم کارەی بەعس لەو سەردەمەدا، کە کودێتای تەمووز نفوز و دەسەڵاتی کۆلۆنیالیزمی بریتانیای لە عێراقدا نەهێشتبوو، هەروا شەپۆلی دژ بە کۆلۆنیالیزم ناوچەی عەرەبیی گرتبۆوە، بە ناپاکیی نەتەوەیی و لوتکەی ئیفلاسی سیاسی و ئەخلاقی دادەنرا.

6- کاتێک بریتانییەکان عێراقیان داگیرکرد، رووبەڕووی بەرەنگارییەکی جەماوەری و چەکدارانەی عەرەبە شیعەکان بوونەوە، کە لە بەرەنگاربوونەوەی چەکداریی ساڵی 1920دا توندترین شێوەی وەرگرت. کوردیش لەو بەرەنگارییەدا، کە بە (شۆڕشی ساڵی ١٩٢٠) ناو دەبردرێت، لەگەڵ شیعەکاندا بەشدار بوون!! عەرەبە شیعەکان، بریتانییەکانیان بە کافر و دوژمنی ئیسلام دەزانی. لەپاڵ فاناتیزمی ئاینیدا، رەنگە ئەزموونی پێشتری خەڵکی شیعەی ئێران، لەگەڵ بریتانیا، لەم رووەوە کاریگەر بووبێت. بەڵام عەرەبە سونەکان بوونە هاوپەیمان و دۆستی بریتانیا. لە کوردستانیشدا شێخ مەحموود، هەمان هەڵوێستی شیعەکانی، بەرامبەر بە بریتانیا، وەرگرت. بۆیە تاکە هێز و لایەنێکی متمانەپێکراوی عێراقی، کە دەیتوانی هەم شەرعییەت بە بوونی بریتانیا لە عێراق بدات، هەم بەرژەوەندیی بریتانیا، لە عێراقدا بپارێزێت، عەرەبە سونەکان بوون. ئەوان بە پێچەوانەی کورد و شیعەکانەوە، یان لە رکابەری شیعەکان، بوونە هاوکار و هاوپەیمانی

هەواڵنامەی کتێب

بریتانیا لە عیراقدا. لە پاداشتی ئەوەدا، بریتانیا حکومەت و دەزگاکانی دەوڵەتی عێراقی، بە سونەکان سپارد. ئەوانی کردە پۆلیس و حوکمڕانی شیعە و کورد. ئەو کاتە بریتانیا پێویستییەکی زۆری بە کورد هەبوو، بەتایبەت کە کێشەی ویلایەتی موسل (باشووری کوردستان) لە نێوان تورکیا و بریتانیادا، یەکلایی نەکرابۆوە. هەلوێستی سیاسیی کورد، لەم مەسەلەیەدا، بۆ بریتانییەکان و وڵاتانی سەرکەوتووی شەڕی یەکەمی جیهان، زۆر گرنگ بوو. ئەوان بڕیاریان دابوو کە ئەو ویلایەتە نەخەنەوە بندەستی تورکیا. لەو بارەیەوە پێویستیان بە رەزامەندی و کۆمەکی کورد بوو. ئەگەر کورد ئەو کاتە، وەک عەرەبە سونەکان، هاوکاری و کۆمەکی بریتانی بکردبایە، دەکەوتە بەرەی سەرکەوتووانی شەڕەکە، لە پاداشتی ئەوەدا، دەسکەوتی سیاسی و نەتەوەیی بەدەست دەهێنا. جۆر و شێوەی ئەو دەستکەوتانە هەرچییەک و هەرچۆنێک بوونایە، چارەنووسی سیاسی ونەتەوەیی کورد، جیاواز و بە جۆریکی دی دەبوو. ئەگەر کورد سەربەخۆ، یان شەریکەدەسەڵات نەبووایە لە عێراقدا، ئەوا وەک کۆیلە تەسلیمی ناسیۆنالیزمی عەرەب و سونەکانی عێراق نەدەکرا.

بەشی سێیەم

زمان و نەتەوە
گرفتەکانی زمانی کوردی

هەواڵنامەی کتێب

هەواڵنامەی کتێب

سەرەتا

لەم سەردەمەدا سنوورە سروشتی و سیاسییەکان، ڕۆژ بەڕۆژ، گرنگی خۆیان لەدەست دەدەن. مەودا و شوێنە دوورەکان بە رادەیەکی سەیر لە یەکتری نزیک و نزیکتر دەبنەوە. لە هەمان کاتدا چەپەرە کولتووری و زمانییەکان لاواز دەبن. کولتوور و زمانی نەتەوەیی ناتوانن گۆشەگیر و دابڕاو، لەناو جیۆگرافیایەکی داخراودا، بمێننەوە. پاوڵ ڤیریلۆ ئەو دیاردەیە بە(کۆتایی جیۆگرافیا) ناو دەبات. ئەو دەنووسێت: قسەکردن لەبارەی کۆتایی مێژوو پەلەکردنی تێدایە، مرۆڤ دەتوانێت قسە لە کۆتایی جیۆگرافیا بکات[1].

بەڵام جیۆگرافیا بێجگە لە جیۆگرافیای کولتوور و زمان، بێجگە لە فەزای شوێنی فیکر و ئاین؟ بە دەگمەن جیۆگرافیایەک هەیە کە کولتوور و زمانێک، دوای زەوتکردنی، ڕەنگ و سیمای خۆیان پێ نەدابێت/ لە هەر شوێنێک کولتوور و زمانێک توانیبێتیان ناوەرۆکێکی سیاسی بە خۆیان بدەن، جیۆگرافیایەکیان بۆ خۆیان دابین کردووە، تا لەو ڕێگەیەوە سنوورێکی قایمتر لە نێوان (من) و (ئەوی دی)دا دروست بکەن. لە هەمان کاتدا پێداویستییەکانی مانەوە و گەشەکردنی خۆیان دابین بکەن. ئەگەر وزە و تواناشیان لەوە زیاتر بووبن، ئەوا شێتانە

یارییان بە جیۆگرافیا کردووە، تا ئەو جێیەی توانیویانە، جیۆگرافیای تریان زەوت کردووە و سیما و فۆرمی خۆیان پێ داوە. مێژووی دەرکەوتنی ناسیۆنالیزم و دروستکردنی دەوڵەتی ناسیۆنال لە ئەوروپا و کیشوەرەکانی دیکەشدا، مێژووی زەوتکردن و دابەشکردنێکی نوێی جیۆگرافیایە. جیۆگرافیای ئەوروپا، لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمەوە، پێش هەر شتێک لەسەر بنچینەی زمان و کولتوور، بەڵام بە زەبری هێز، دابەش کرایەوە. کولتوور و زمانە بەهێزەکان، بە پێی توانا و هێزییان، جیۆگرافیایان دابەش و زەوت کرد.

لاوازبوونی گرنگیی مەودا و شوێن، لاوازبوونی چەپەری زمان و کولتوورە. بەزینی کۆمەڵە کولتوور و زمانێک و سەرداربوون و زاڵبوونی کۆمەڵە کولتوور و زمانێکی ترە. ئەمڕۆ زمانە بچووکەکان، بە خێراییەک لەناو دەچن، کە پێشتر وێنەی نەبووە. بە پێی هەندێک سەرچاوە، نزیکەی شەش هەزار و پێنجسەد زمان، بە پێی هەندێک سەرچاوەی دی نزیکەی هەشت هەزار زمان هەیە[2] کەچی تەنیا نزیکەی دووسەد دەوڵەت هەیە. بە هەزاران زمان و کولتوور هەن، کە دەسەڵاتێکی سیاسی نییە پارێزگارییان بکات. پێشبینی دەکرێت، کە لە ماوەی نیو سەدەی داهاتوودا، نزیکەی نیوەی زمانانی دنیا لەناو بچن. لەو دۆخەدا زمان و کولتووری هەر وڵاتێک، ناتوانێت بەرامبەر بە لێشاوی زمان و کولتووری بیانی، کە بە شێوەی جۆراوجۆر و لە کەناڵی جیاوازەوە دێن، بەدوور بگرێت.

ئەو زمانانەی کە توانایەکی سیاسی و ئابووری، یان زانینی (ئیپستیمۆلۆجی) و زانستییان لە پشت نییە، یان بەشدارییەکی جیدی بەرهەمهێنانی زانین و زانست ناکەن، یان ناتوانن ئەو داهێنانە نوێیانەی رۆژانە لە بواری زانست و فیکر و زانیندا دەردەکەون بە خۆیان بگرن، بە ناچاری لە بەردەم زمانێکی بەهێزتردا، پاشەکشێ دەکەن، چونکە نابنە سەرچاوەیەکی گرنگی زانستیی نوێ و ئەو رۆشنبیری و زانینەی کە سیمایەکی جیهانی بەخۆی گرتووە. بۆیە ناتوانن وەک زمانی زانست و نووسین بەردەوام بن، تەنیا لە سنوری زمانێکی داخراو و دابڕاودا، یان وەک زمانی پەیڤین و ناوماڵ، دەمێننەوە. سەرئەنجام بەرەو لەناوچوون دەچن. ئەمە تەنیا زمانی زۆربەی نەتەوە بێ دەوڵەتەکان ناگرێتەوە، بەڵکو دەشێت هەندێک لەو زمانانەی کە دەسەڵاتێکی سیاسیشیان لەپشتە، بە ئاسانی نەتوانن خۆیان رابگرن.

ئەگەر زمان و کولتووری نەتەوەی خاوەن قەوارەی سیاسی، کە دەوڵەت و چەندان دەزگای دەوڵەتی پارێزگارییان دەکەن، ئەو هەڕەشەیان لەسەر بێت، ئاخۆ دەبێت دۆخی کولتوور و زمانی نەتەوەیەکی بێ قەوارەی سیاسیی وەک کورد، چەند ترسناک بێت. بە تایبەتی کە کولتوور و زمانی کوردی بەردەوام بەر پەلاماردان کەوتوون و ئەوەی بە کولتوورسایدی (لەناوبردنی کولتووری) ناو دەبرێت، بە هەموو شێوەکانییەوە، لە کوردستاندا، پەیڕەو کراوە و دەکرێت. لەوەیش زیاتر

کولتووری کوردی، بە زمانی کوردیشەوە، لە بنەڕەتدا پەرتێن و لاواز بووە، هاوئاهەنگی(تەجانوس)ی بە خۆیەوە نەدیوە. هەمیشە لێکدابڕاو و ناتەبا بووە. هەرگیز نەگەیشتۆتە ئاستێکی ئەوتۆ کە، وەک زۆر کولتووری تر، جیۆگرافیایەک زەوت بکات، ماڵێکی سیاسیی، واتا دەسەڵاتێکی سیاسی و قەوارەیەکی سیاسی بخوازێت کە گەرەنتی پاراستن و پێشکەوتنی بکەن. بۆیە من لەو باوەڕەدام کە گرفتی ئێمەی کورد، پێش هەر شتێک گرفتی زمان و کولتوورێکە، کە بە جۆرێکی سەیر و دەگمەن دابەش و لێکدابڕاوە، هێشتا لە قۆناغی کولتوورێکی سادە و سەرەتایی و زمانێکی خاودا ماوەتەوە. زمان و کولتوورێکی لەو جۆرە، ناتوانێت بنەمای یەکبوونی فیکری و رۆحی بێت و کەسایەتییەکی بەهێز بخوڵقێنێت. ناتوانێت بە ئاسانی بەرگەی هەڕەشە و تەحەددا زمانی و کولتوورییە ناوچەیی و جیهانییەکان بگرێت. ناتوانێت خەباتی خۆرزگارکردن بکات، یان بەشداریی دەوڵەمەندکردنی شارستانەیی جیهان بکات. ئامانج و شەڕی ئەو کولتوورە، لە باشترین حاڵەتدا، دەبێتە ئامانج و شەڕی مانەوە و داکۆکی و خۆپاراستن، کە لەو ڕێگایەشەوە گۆشەگیرتر و دابڕاوتر دەبێت.

دابەشبوون و لێکدابڕانی کولتووریی کورد و نەبوونی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی هەمیشە بە مەسەلەی دابەشبوونی کوردستانەوە، زۆر جاریش بە نەبوونی

دەسەڵاتی سیاسییەوە، دەبەستریێنەوە. دیارە راستییەک لەم بۆچوونەدا هەیە. بەڵام بە رای من تاکە راستی نییە. چونکە دەشێت دابەشبوونی زمان و کولتووری کورد خۆیان زەمینەی دابەشبوونی کوردستان و نەبوونی هیچ ئاستێکی یەکبوونی نەتەوەییان رەخساندبێت. ئەزموونی حوکمڕانیی باشووری کوردستان و نەبوونی سیاسەتێکی کولتووریی نەتەوەیی، نەبوونی پلانێک بۆ سەپاندنی زمانێکی ستاندارد لە بواری خوێندن و نووسین و دیوانی (رەسمی)دا، دەیسەلمێنن کە دەسەڵاتی سیاسی، بەبێ هۆشیارییەکی قووڵی نەتەوەیی، بەبێ سیاسەتێکی کولتووری Culture Policy ناتوانێت زەمینەی پێشخستنی کولتووری و یەکبوونی زمان برەخسێنێت، بەڵکو دەشێت جیاوازی و دابەشبوونی زمان زیاتر بچەسپێنێت و ژیانی سیاسی و رۆحیی کورد ئاڵۆزتر بکات.

گرفتی کولتوور و زمانی کوردی، لە بنەڕەتدا، گرفتی پێناسە (هەویە) و کەسایەتیی نەتەوەییە. واتا ناوەرۆکێکی سیاسیی هەیە، بۆیە بەبێ ئیرادیەکی سیاسی و سیاسەتێکی کولتووریی، چارەسەر ناکرێت. بەڵام گرفتەکە هێندە ئاڵۆز بووە، کە خۆی کاری کردۆتە سەر دەسەڵاتە سیاسییەکە. بۆیە ئێمە لەبەردەم گرفتێکداین کە دەشێت بنچینەی گرفتی ژیانی فیکری و سیاسیی کورد بێت. چونکە بەبێ هاوئاهەنگی و سەرەتاکانی یەکبوونی کولتووری، زەحمەتە باسی یەکبوون و هاوئاهەنگی ژیانی سیاسی بکرێت.

I

زمان گرنگترین توخمی کولتووره، ئەو ئامرازەیە کە بە هۆیەوە کولتووری نەتەوە خۆی دەردەبڕێت، یان ئەو قاڵبەیە کە کولتوورەکە لە ناویدا دەخەملێت. بۆیە زمان ناوەرۆکی پێناسەی نەتەوە پێک دێنێت، ئاستی پێگەیشتنی عەقڵی و شارستانی و کەسایەتییەکەی نیشان دەدات. لە هەمان کاتدا زمان پەیوەندیی راستەوخۆی بە سیاسەتەوە هەیە. چارەنووس و داهاتووی، رەوشی پێشکەوتنی، بە سیاسەتەوە بەندە. هەروا خۆیشی، وەک هەڵگری ئەزموونی نەتەوە و دەربڕی سیستمی عەقڵی و کولتووری، کار لە سیاسەت دەکاتەوە.

هەر دەوڵەتێک لەگەڵ دامەزراندنیدا زمانێکی ستاندارد، وەک ئامرازی گەیاندن (کۆمیۆنیسکاسیۆن)، بەکاردێنێت. لە رێگەی خوێندن و راگەیاندنەوە وەک زمانی رەسمی دەی سەپێنێت. ئەگەر کۆمەڵە خەڵکێک پێش بوونە نەتەوە، واتا پێش دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی، زمانێکی ئەدەبیی یەکگرتووی نەبووبێت، ئەوا یەکێک لە گرنگترین ئەرک و کاری دەوڵەتی نەتەوەیی دروستکردنی زمانی ئەدەبیی

یەکگرتوو، یان زمانی ستاندارد دەبێت. بۆیە سیاسەتی زمانیی (سەبارەت بە زمانی نەتەوە یان زمانی کەمایەتیی ناو وڵات) بەشێکی گرنگی سیاسەتی دەوڵەت، بە تایبەتی سیاسەتی ناوخۆ، پێک دەهێنێت.

زمانی ستاندارد، لە رووی زانستی زمانەوە، لە دیالێکتێک (زارێک، لەهجەیەک) زیاتر نییە. بەڵام ئەو دیالێکتە لە رێگەی پێنووسین و دارشتنی دەستووری گراماتیک و گۆڕینی بۆ زمانی ئەدەبی، دەبێتە زمانی ستاندار. بۆیە جیاوازیی نێوانی دیالێکت و زمان لە بنەڕەتدا مەسەلەیەکی سیاسییە. هۆکاری سیاسی، بە ئاسانی دەتوانێت دیالێکتێک بگۆڕێت بە زمان. ئەوەی ئەمڕۆ بە دیالێکت ناودەبرێت، لە رووی دەستووری زمان و گراماتیکەوە هیچ جیاوازییەکی گرنگی لەگەڵ زمانی ستانداردا نییە دەشێت سبەینێ، لە دۆخێکی دیکەی سیاسیدا، ببێتە زمانێکی سەربەخۆ. زۆر زمان هەن کە پێشتر، نەک هەر دوو دیالێکت بوون، بەڵکو تا ئێستا جیاوازیی نێوانیان زۆر لە جیاوازیی نێوان شێوەزمانی، بۆ نموونە، کوردیی خواروو و بادینی کەمترە، یان جیاوازیی نێوان هەندێکیان رەنگە وەک جیاوازیی نێوان دیالێکتی سلێمانی و هەولێر، یان سنە و موکریان بێت، خەڵکەکانیشیان بەبێ هیچ گرفتێک بە تەواوی و سەد لەسەد لە یەکتری دەگەن، کەچی هەریەکەیان بە زمانێکی سەربوخۆ ناودەبرێن، بۆ نموونە زمانانی سێربی و

کەرواتی و بۆسنی، سویدی و نەرویجی، بولگاری و مەکەدۆنی، روسی و ئۆکراییني تاد.. بۆیە لە روانگەی سۆسیۆلۆجیای زمانەوە، دیالێکت بەو زمانە ناودەبرێت کە خەباتی سیاسیی دۆڕاندووە، واتا نەیتوانیوە وەک زمانی ستاندارد خۆی بسەپێنێت.

دابەشبوونی زمانی سێربۆکەرواتی، کە تا ساڵی 1991 زمانی ستانداردی چەند هەلێکی یۆگۆسلاڤیا بوو ئەزموونێکە شایەنی تێڕامانە.

زمانی سێربۆکەروات زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی چوار گرووپی خەڵک بوو: سێرب، کەروات، بۆسنی و مۆنتینێگرینی. بەپێی ئینسیکلۆپیدیای یۆگۆسلاڤی لە ساڵی 1988دا، زمانی حەڤدە ملیۆن کەس بوو[3]. تا هەڵوەشانەوەی یوگوسلاڤیا، نوسەرانی ئەو گەلانە، بە زمانی سێربۆکەرواتی بەرهەم و شاکارەکانی خۆیان دەنووسی. کەچی لە کاتی شەڕی ناوخۆی یۆگۆسلاڤیادا ،بایەخدان بە دیالێکت ناوچەییەکان، بوو بە دیاردەیەکی باو. دوای سەربەخۆبوونی کەرواتیا و بۆسنیا ئەو زمانە بوو بە سێ زمانی سەربەخۆ. بۆسنییەکان، کە لە سەرەتادا لە رووی ریشەی ئێتنیکییەوە خۆیان بە نەتەوەیەکی مسوڵمان ناودەبرد، کەوتنە تیۆریزەکردنی ئەوەی کە زمانی بۆسنی زمانێکی سەربەخۆیە، زمانی سلاڤە باشوورییە مسوڵمانەکانی تەواوی یۆگۆسلاڤیایە[4].

ئەوان بە جۆرێکی سەرنجڕاکێش، لە تێکستە کۆنە ئایینییەکاندا، کەوتنە زیندووکردنەوە و بەکارهێنانی سەدان وشەی تورکی، فارسی و عەرەبی، لەبری وشەی سێربۆکەرواتی، تا لەو ڕێگەیەوە سەربەخۆیی و جیاوازیی زمانەکەیان بسەلمێنن و لە زمانی سێربی و کەرواتی دووری بخەنەوە. بەو جۆرە گەڕانەوە بۆ دیالێکتی ناوچەیی، یان دیالێکتپەروەری، ڕۆڵێکی گرنگی لە کێشەی سیاسیی و مەزهەبی/-ئێتنیکیدا گێڕا. لە هەمان کاتدا بڕیاری سیاسیی لە شەوورۆژێکدا چەند دیالێکتیەکی یەک زمانی سێربۆکەرواتی گۆڕی بە چەند زمانێکی سەربەخۆ، بێ ئەوەی لە رووی زانستی زمانەوە، بنەمایەک یان جیاوازییەکی گرنگ لە نێوانیاندا هەبێت. یاسینکا ترتاک دەنووسێت: (ئەگەر دیالێکت (لەهجە) لە لێکۆڵینەوەی سیاسییدا ڕۆڵێکی هەبووایە ئەوا مرۆڤ دەیتوانی بڵێت کە شەڕی کەرواتیا و بۆسنیا کێشەی نێو دیالێکتەکان بوو[5].

ئەو مەسەلەیە بۆ ئێمەی کورد گرنگییەکی زۆری هەیە. چونکە ئێمە هێشتا، تەنانەت لە تاکە بەشێکی کوردستاندا، زمانێکی ستاندارمان نییە کە لە هەموو دەزگاکانی خوێندن و میدیادا بەکاربهێندرێت، هەروا جیاوازیی نێوان دیالێکتی کرمانجیی ژووروو و خواروو، لە رووی گراماتیک و سامانی وشەوە، گەورەیە. لەوەش زیاتر هەریەکەیان بە ئەلفوبێی جیاواز دەنووسرێت، هەریەکەیان بەرادەیەک

کەوتۆتە ژێر کارتێکردنی زمانی نەتەوەی سەردەست (توورکی، عەرەبی و فارسی) کە جیاوازییەکانیان زیاتر بوون. بەڵام سەرباری ئەو جیاوازییە گەورانە، سەرەڕای ئەوەی کوردی باکووری کوردستان، بە نووسەر و رووناکبیرانیشەوە، ناتوانن چەند رستەیەک بە کوردیی خواروو بخوێننەوە، ئەگەر بشتوانن بیخوێننەوە رەنگە لە ماناکەی تێ نەگەن، کەچی هێشتا زمانی کوردی، بە هەردوو شێوە یان دیالێکتی سەرەکییەوە، بە یەک زمان دادەنرێت. ئەوەیش هەر بەهۆی لێکنزیکی ئەم دوو شێوە زمانە نییە، بەڵکو لە ناوەرۆکدا مەسەلەیەکی سیاسییە. خەڵکی باکوور و باشووری کوردستان (هەروا خەڵکی بادینان و ناوچەکانی دیکەی باشووری کوردستان) بە هەر دیالێکتێک بدوێن و بێ لەبەرچاوگرتنی جیاوازیی شێوە زمانەکەیان، خۆیان بە کورد و زمانەکەشیان بە کوردی دەزانن، خەڵکی دیکەش هەر بەم شێوەیە ناویان دەبەن. ئەمە لە رووی سیاسییەوە گرنگییەکی زۆری هەیە، بەڵام وەک هەر مەسەلەیەکی سیاسی، مەرج نییە نەگۆڕ بێت. ئەمەش ئەرکی رووناکبیران و سیاسەتمەدارانی کورد زیاتر دەکات. پەرلەمان و حکومەتی هەرێمی کوردستان، لەو بوارەدا، بەرپرسیاریی گەورەیان کەوتۆتە ئەستۆ.

II

گرفتەکانی زمانی کوردی ڕەنگدانەوەی گرفتی گەلێکن، کە بەناو ژانێکی قووڵدا بەرەو کامڵبوونی نەتەوەیی، یان بەرەو نەتەوەبوون هەنگاو دەنێت. لێرەدا مەبەستم لە نەتەوەبوون، دەستەبەرکردنی ئەو چوارچێوە سیاسییەیە کە مانایەکی نوێ و ناوەرۆکێکی سیاسی بە کولتوور دەدات و ئازادیی کولتوور و زمان دابین دەکات.

زمانی کوردی بەو دابەشبوون و فرەدیالێکتییەوە، بەو پاشاگەردانییەی کە لە بواری گراماتیک، ڕستەبەندی، ڕێنووس و وشەداتاشینیدا، تیایدا دروستبووە پەیوەندییان بە گرفتی سیاسی، کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیریی کوردەوە هەیە. گرفت و قەیرانی زمانی کوردی، لە پێشەوەیان گرفتی زمانی ستاندارد، یان زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو، لە ناوەرۆکدا بەشێکن لە گرفت و قەیرانی ناسیۆنالیزمی کورد، کە لە ماوەی سەدەیەکی تەمەنیدا، نەک هەر نەیتوانیوە چوارچێوەیەکی سیاسیی بۆ کولتووری کورد دابین بکات، بەڵکو بیری لە چارەسەرکردنی سادەترین گرفتەکانی زمانی کوردی نەکردۆتەوە، چ جای کارکردن بۆ مەسەلەی زمانی ستاندارد.

ڕاستە زمانی ستاندارد تا ڕادەیەکی زۆر پەیوەندی بە

بوونی دەوڵەتەوە هەیە، هەر دەوڵەتێک هەوڵ دەدات لە سنووری دەسەڵاتیدا زمانێک بکاتە ئامرازی کۆمیۆنیکاسیۆن و وەک زمانی دیوانی (رەسمی) بیسەپێنێت. بەڵام زمانی ستاندارد، یان زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو، مەرج نییە تەنیا لە رێگەی دەوڵەتەوە دروست بکرێت، بەڵکو دەشێت پێش دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی و تەنانەت لە ئاوارەیی (ئێکسیل)دا پێک بێت. زمانی نوێی عیبری، ناسیۆنالیزمی جوولەکە لە ئاوارەییدا دروستی کرد، یان زیندووی کردەوە. کاتێک لە ساڵی 1948دا دەوڵەتی ئیسرائیل دامەزرێندرا ئەو زمانە، لە ئێکسیلەوە بۆ جیۆگرافیایەکی ئامادەکراو، گوێزرایەوە، بەهۆی دەسەڵاتی دەوڵەتەوە بەسەر خەڵکانێکدا سەپێندرا، کە لە دەیان وڵاتی جۆربەجۆرەوە هاتبوون و زمانی عیبرییان بە تەواوی لەبیر چووبۆوە. هەرچەندە زمان رەگەزی بنەڕەتی کولتوور و پێناسەی نەتەوەیی جوولەکە نییە، بەڵکو ئاین بنچینەی پێناسەیانە. دروستتر بڵێین ئەوان بەهۆی ئاینەکەیانەوە، نەک بەهۆی زمانەکەیانەوە، پارێزگاریی خۆیان کرد بوو.

ئەزموونی ناسیۆنالیزم وەک سیستمێکی فیکری و بزاڤێکی سیاسی، کە دەخوازێت ناوەرۆکێکی سیاسی بە کولتووری نەتەوە بدات، دەیسەلمێنێت کە لە زۆر وڵاتدا زمان خۆی زەمینەی دروستبوونی هۆشیاریی نەتەوەیی و دەرکەوتنی ناسیۆنالیزمی ئامادە کردووە. لەو حاڵەتەدا

زمانی ئەدەبی، وەک زمانی ئێلیتی خوێندەوار و رووناکبیر، پێش دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی، دروست بووە. دواتر، لە رێگای دەسەڵاتی دەوڵەت و دەزگاکانی ئیدارە و خوێندن و راگەیاندنەکانەوە، کراوەتە زمانی ستاندارد و بە هەموو ناوچە جیۆگرافیاکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی ناسیۆنالدا بڵاوکراوەتەوە و سەپێندراوە. لێرەدا زمان، کە حەتمەن دیالێکتیەک بووە و دەستووری بۆ داندراوە، لە سەرەوەڕا، لە رێگای دەوڵەت و سیاسەتی کولتووریی دەوڵەتەوە، لە زمانی خەڵکی خوێندەوارەوە، کراوەتە زمانی هەموو خەڵکی وڵات. ئەو کارە، لە هەندێک وڵاتدا، نزیکەی سەدەیەکی خایاندووە. بۆ نموونە لە ساڵی 1790 دا تەنیا لە سەدا دەی خەڵکی فڕەنسا زمانی ستانداردی فڕەنسییان زانیوە، دواتر و لە ساڵی 1863دا زیاتر لە چواریەکی هاووڵاتییانی فڕەنسا هێشتا زمانی ستانداردی فڕەنسییان نەزانیوە[6].

لێرەدا زمان و کولتوور بە گشتی مۆتیڤی دامەزراندنی دەوڵەتی ناسیۆنال نەبوون. بەڵکو خەبات دژی دەسەڵات و ئیمتیازاتی چینی ئەریستۆکرات و دابینکردنی مافی هاووڵاتیبوون، ناوەرۆکی دەوڵەتیان پێک هێناوە. بەڵام لە بەرامبەر ئەو ئیمتیازە گەورەیەدا هاووڵاتیان، سەر بە هەر کولتوور و زمان و دیالێکتیەک بووبن، ناچارکراون کە زمانی فڕەنسایی، وەک زمانی خۆیان قبووڵ بکەن.

کەچی لە زۆر حاڵەتی دیکەدا زمان خۆی هۆکاری سەرەکیی خۆناسینی نەتەوەیی و پێکهاتنی هۆشیاریی

هەواڵنامەی کتێب

نەتەوەیی بووە. زمانی خەڵک، لە ڕێگەی ئەو سامانە کولتوورییە میللی و فۆلکلۆرییەی پێی هاتۆتە بەرهەم، بەهۆی ئەو ئەدەبیات و هونەر و زانینەی دواتر پێی نووسراوە، بۆتە هۆکارێکی سەرەکیی پێکهێنان و بڵاوبوونەوەی هۆشیاریی نەتەوەیی و خۆجیاکردنەوە لە ئەویدی. ڕووناکبیران و دەستەی ناسیۆنالیستان، گرنگترین بەهانە و ڕەوایی دامەزراندنی دەوڵەتیان، لە زمانەوە وەرگرتووە، کە زمانی زۆربەی خەڵک بووە، نەک زمانی دەسەڵات و دەستەی ڕووناکبیران. لێرەدا زمانی خەڵک، لە بەرامبەر زمانی زاڵی بیانیدا، بۆتە پێناسە (هەویە/ ئادێنتیتی) نەتەوەکە. دوای دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەییش زمانەکە کراوەتە زمانی دیوانی(ڕەسمی). وەک زمانی خوێندن و نووسین، لە تەواوی سنووری دەوڵەتی نەتەوەییدا سەپێندراوە. هەر لە ڕێگای ئەو زمانەشەوە کولتووری نەتەوە، لە کولتوورێکی سادە و سروشتییەوە، کە پشتی بە کۆمەڵە توخمێکی فۆلکلۆری و میللی و نەریتی هاوبەش بەستووە، گۆڕدراوە بە کولتوورێکی بەرز و مۆدێرن، کە پێداویستییەکانی پێشکەوتنی ژیانی ڕۆشنبیری، فیکری، خوێندن و زانستیی نەتەوەکە، دابین بکات.

بێنێدیکت ئەندێرسۆن، وەک لە بەشی یەکەمی ئەم کتێبەدا ئاماژەی پێ درا، دیاردەی پشتکردنە زمانی لاتینی لە ئەورووپا و گەڕانەوەی گەلانی ئەورووپا بۆ زمانی خەڵک، بە بنەمای دروستبوونی هۆشیاریی نەتەوەیی دەزانێت، کە

دواتـر زەمیـنەی بـۆ دەرکەوتنـی ناسـیۆنالیزم و دەوڵەتـی نەتەوەیـی خـۆش کـرد. بە پێـی ئەندێرسـۆن، بـۆ نمـوونە لە ساڵی 1804دا زمانی ئەدەبیی ئۆکرایینی سـەرەتا لە ڕێگای شـیعرەوە دەرکەوت، چـل سـاڵ دواتـر یەکەمین ڕێکخـراوی ناسیۆنالیستی ئۆکرایینی دروست کرا، کە کەوتە خەبات بۆ دامەزرانـدنی دەوڵەتـی نەتەوەیـی. ناسـیۆنالیزمی هەنگـاری خەبـاتی دامەزرانـدنی دەوڵەتـی نەتەوەیـی، بە گەڕانەوە بـۆ زمـانی خەڵـک و پشـتکردنە زمـانی لاتـین، کە تـا چلەکـانی سەدەی نۆزدەیەم زمانی دیوانی دەوڵەتی بروسـی (نەمسـا/ -هەنگاری) بوو دەست پێ کرد[7].

هەواڵنامەی کتێب

دەرکەوتنی زمانی ئەدەبیی فارسـی نموونەیەکی دیکەی ڕۆڵـــی زمـــان لە دامەزرانـــدنی دەوڵەت و دواتـــریش لە دروســـتکردنی نەتەوە پیشـــان دەدات. کاتێـــک لە ســـەدەی حەوتەمـدا لەشـکری عەرەبـی ئیسـلامی ئێرانـی داگیرکـرد زمـانی کـۆنی ئێرانـی، لەنـاوچوو. چـوار سـەدەیەک زمـان و کولتـــووری عەرەب لە ئێرانـــدا زاڵ بـــوون. لە ســـەدەی دەیەمەوە، زمـانی ئەدەبـی فارسـی، سـەرەتا لە ڕێگـای شـیعرەوە، لە نـاوچەیەکی بچووکـدا کە ئیمـڕۆ دەکەوێـتە ئەفغانستان، دەرکەوت. ئەو زمانە لە ماوەی پێنج سەدەیەکدا سامانێکی گرنگی ئەدەبی، فیکری و فەلسـەفی، بە تـایبەتی لە بـــواری ســـۆفیگەری و شـــیعەگەریدا، پـــێ نووســـرا کە تایبەتمەنـدیی کولتـووری و ڕۆحیـی گەلـی فارسـی بەهێزتـر

کرد، هەروا هەستی خۆناسین و خۆجیاکردنەوەی ئێرانییەکانی گەیاندە ئاستێک، کە نەتوانن لە سایەی کولتوور و زمانێکی بێگانەدا بژین. کاتێک تورکە سەفەوییەکان، لە سەرەتای سەدەی شازدەیەمدا، دەسەڵاتی سیاسییان لە ئێراندا گرتەدەست و دەوڵەتێکی شیعەمەزهەبیان، لە بەرامبەر دەوڵەتی سوننەمەزهەبی عوسمانیدا، دروست کرد، ئەوان لە جیاتی زمانی تورکی زمانی فارسییان وەک زمانی دیوانی (رەسمی) هەڵبژارد، چونکە ئەو زمانە ئەدەبییە، بەهۆی ئەو سامانە ئەدەبی و فیکرییەی پێی نووسرا بوو، هۆکارێکی کولتووریی گرنگی خۆجیاکردنەوەی ئێرانییەکان بوو لە عەرەب. هەروا زمانەکە گۆڕدرا بوو بە زمانی دەستەی خوێندەوار و ئەریستۆکراتی ئێرانی و بە ناوچەیەکی جیۆگرافیایی فراواندا، بڵاو بوو بۆوە، بۆیە مەحاڵ بوو زمانی تورکی، کە تا ئەو کاتە زمانێکی نامۆ بوو و شاکاری ئەوتۆی ئەدەبی و فیکری پێ نەنووسرا بوو، جێگای بگرێتەوە. دەکرێت ئاماژە بە گەلێک نموونەی تر، لە بارەی رۆڵی زمان لە دروستکردنی هەست و هۆشیاریی نەتەوەیی و دامەزراندنی دەوڵەتدا، بدرێت.

کەچی زمانی کوردی لە هیچ سەردەمێکدا نەیتوانیوە لە ناوچەیەکی جیۆگرافیایی تەسک تێپەڕێت. ئەو سامانە کولتوورییەی بە کوردی نووسراوە، شیعر بووە. ئەویش بە سێ دیالێکتی جیاواز (کرمانجیی ژووروو، گۆران و

کوردی خوارووی) و لە سێ ناوچەی جیۆگرافیایی لیکدابڕاودا بووە. بۆیە هیچ کامیان درێژبوونەوەی زانین (ئیپستیمۆلۆجی)ی و کولتووریی ئەویتریان نییە. هیچ کامیان ئەو هێزە کولتووری و ئەدەبییەی نەبووە، کە بەشێکی دیکەی کوردستان بگرێتەوە و بە زەبری هێزی ئەو تێکستانەی پێی نووسراوە، خۆی بەسەر ناوچەیەک، یان چەند ناوچەیەکی دیدا بسەپێنێت. نەبوونی دەسەڵاتێکی کوردی دەشێت ڕێگرێک بووبێت، بەڵام زمانی فارسی، پێش ئەوەی دەوڵەتێکی بەهێزی لە پشتەوە بێت، بەهۆی ئەو بەرهەمە ئەدەبی و فیکرییانەی پێی نوسرابوون، خۆی بەسەر گەلی فارس و هەندێک گەلی غەیرە فارسدا سەپاندبوو.

زمانی کوردی، وەک کۆمەڵە دیالێکتێکی جیاواز، بە درێژایی سەدان ساڵ، لە حاڵەتی خۆپاراستندا بووە. شوێنی جیۆکولتووری (جیۆگرافیای کولتووری)ی کورد دەرفەتی نەداوە زمان و کولتووری کورد، بە جۆرێکی سروشتی گەشە بکەن و بڵاو ببنەوە. ئەو ئەو زمان و کولتوورانەی وەک بازنە دەورەی کولتووری کوردییان داوە، هێرشهێنەر و لەناوبەر بوون. یان لە باشترین حاڵەتدا ژیانی فرەکولتووری و فرەزمانییان قبووڵ نەکردووە. نوێنەری ئایدۆلۆجیا و دەسەڵاتێک بوون کە هیچ ڕێزێکی بۆ خەڵکی تری سەر بە ئاین و بۆ زمان و کولتووری جیاواز، دانەناوە. بۆیە زمانی کوردی بەردەوام لە چەند لاوە بەر

هێرشی زمانی بیانی کەوتووە: زمانی عەرەبی کە هێزی خۆی لە قورئان و تێکستە ئاینییەکانەوە وەرگرتووە. زمانی فارسی کە هێزی خۆی لە تێکستە ئەدەبی و فیکری و فەلسەفییەکان و دواتریش لە دەسەڵاتی دەوڵەتەوە خواستووە. زمانی تورکی کە هەڵگری ئایدۆلۆجیا و سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی بووە. لە بەرامبەر ئەمەدا زمانی کوردی، گۆشەگیر و لاکەوتە، ماوە. چونکە نە تێکستی پیرۆزی ئاینی لە پشت بووە، نە سامانێکی گەورەی ئەدەبی و فیکری و فەلسەفی پێ هێندراوەتە بەرهەم و نە هەڵگری پەیام و ئایدیۆلۆجیای دەوڵەتێکی بەهێز بووە. بۆیە لە شێوەی کۆمەڵە دیالێکتێکی جیاوازدا ماوەتەوە. هیچ کام لە دیالێکتەکان نەیتوانیوە، بەهۆی دەسەڵاتێکی زانین و ئەدەبییەوە، بە زەبری ئەو سامانە ئەدەبی و فکرییەی پێی نووسراوە، خۆی بەسەر رووناکبیرانی کورددا بسەپێنێت. دواتریش ببێتە هۆکاری دروستبوونی هۆشیاریی نەتەوەیی و کولتووری کورد بگەیەنێتە ئاستێک، کە چوارچێوەیەکی سیاسیی بخوازێت. بۆیە دەتوانین بڵێین، زمانی کوردی، بە هەموو زارەکانییەوە، تەنیا هۆکاری پاراستنی کورد و گرنگترین رەگەزی کولتوورەکەی نییە، بەڵکو لە هەمان کاتدا،سەرچاوەی گرفتی کورد و لێکدابڕانی کولتوورەکەیەتی.

III

ئەمڕۆ لە نووسینی کوردیدا سێ شێوە زمان و دوو جۆرە ئەلفوبێی کوردی و لاتینی/-تورکی، بەکار دەهێندرێن. کوردی باکووری کوردستان بە شێوە زمانی کرمانجیی ژوروو (دیالێکتی جزیرە و هەکاری) هەروا زازا، بە ئەلفوبێی لاتینی/ تورکی دەنووسن. کوردی رۆژهەڵات و باشووری کوردستاندا، جگە لە ناوچەی بادینان، شێوە زمانی کوردیی خواروو (کە بە هەڵە بە سۆرانی ناودەبرێت) بە ئەلفوبێی کوردی، (بە ئەسڵ ئارامی) دەنووسن. لە ناوچەی بادینان، دیالێکتی بادینانی بە ئەلفوبێی کوردی، لە خوێندن و نووسیندا بەکار دەهێندرێت، کە بە کردەوە وەک زمانێکی سەربەخۆ رێگا دەبڕێت.

ئەمە دیاردەیەکی ترسناکە بۆ نەتەوەیەک، کە هێشتا نەک هەر دەوڵەتی نەتەوەیی خۆی دانەمەزراندووە، بەڵکو لە مەترسیی لەناوبردنی زمان و کولتوورەکەی دەربازی نەبووە. ئەو سێ شێوە زمانە بە کردەوە وەک سێ زمانی سەربەخۆ (لە رووی زانستی زمانەوە هەڵە نییە بڵێین چوار زمان)رێگە دەبڕن. هەریەکەیان دەستوور و گراماتیکی خۆی بۆ نووسراوە، فەرهەنگی بۆ داندراوە و پێی دەنووسرێت. بە کورتی هەریەکەیان، بە بادینانیشەوە،

هەموو پێداویستییە سەرەکییەکانی زمانی سەربەخۆی، بۆ دابین کراوە، بۆیە دەشێت هەریەکەیان، لە دۆخێکی سیاسیی لەباردا، بۆ زمانێکی سەربەخۆ بگۆڕدرێت، یان دروستتر بڵێم ناوی زمانێکی سەربەخۆی لێ بندرێت.

من باسی شێوە زمانی زازا ناکەم، چونکە خۆم شتێکی ئەوتۆی لێ تێ ناگەم، بەڵام دەزانم کە جیاوازییەکی یەکجار گەورەی لەگەڵ هەر سێ شێوە زمانەکانی دیکەدا هەیە، ئەمڕۆ لە ئەوروپا بەشێکی رووناکبیرانی زازا خۆیان بە گەلێک، یان نەتەوەیەکی جیاواز لە کورد، دەزانن. ئەمە مەسەلەیەکی سیاسییە و دیارە خەڵکی زازا خۆیان بڕیار دەدەن. هیوادارم ئەوان، رۆژێک لە رۆژان، هێندە ئازاد بن کە بتوانن خۆیان ئەم مەسەلەیە، بە کوردبوون یان زازابوون، یەکلا بکەنەوە.

بەڵام شێوە زمانی کوردیی ژووروو (کە کوردی باکوور زیاتر بە کرمانجی ناوی دەبەن) ئێستا لە سەرەتای پرۆسێسی کامڵبوون و چەسپاندن دایە. چارەنووسی ئەو شێوە زمانە، کە ئازاد نییە، و گۆڕینی بە زمانی دیوانی (رەسمی) و ستاندارد، پەیوەندی بە رەوشی سیاسیی کورد لە باکووری کوردستان و چارەنووسی سیاسیی کوردی ناو سنووری تورکیاوە هەیە.

کرمانجیی ژووروو، کە ئەمڕۆ نووسەرانی باکووری کوردستان، وەک زمانی ئەدەبی بەکاری دێنن، رەوشێکی تایبەت و جیاوازی گرتووە. هەروا جیاوازیی لەگەڵ

شێوەزمانی بادینی و ئەو شێوەزمانەدا هەیە کە خانی و مەلای جزیری پێیان نووسیوە و دواتریش، لە سەردەمی پێش شەڕی یەکەمی جیهانی و هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا، زمانی رۆژنامەی کوردستان و رابەرانی بزاڤی ناسیۆنالیستانی باکووری کوردستان بوو. ئەو شێوە زمانە وەک بەردەوامبوونێکی سروشتی و نەپساوی ئەوان نییە. سیاسەتی کەمالیزم و دەوڵەتی ناسیۆنالی تورکیا، لە رێگەی یاساغکردنی زمانی کوردی و سەپاندنی ئەلفوبێی لاتینی-تورکی، گەلی باکووری کوردستانی لە بەکارهێنانی ئەو شێوە زمانە دێرینە و لە سەرجەمی ئەو میراتە کولتوورییە دابڕیوە، کە بە کوردی نووسراون. ئەمڕۆ کوردی باکووری کوردستان، تاک تاکی نووسەرەکانیان نەبێت، ناتوانن لەو سامانە ئەدەبی و کولتوورییە بگەن، کە لە مەلای جزیرییەوە تا شەڕی یەکەمی جیهانی، بەو شێوەزمانە هێنراوەتە بەرهەم. ئەمەش تەنیا لەبەر گرفتی ئەلفوبێ نییە، بەڵکو پەیوەندی بە دابڕانی دەیان ساڵ لەو شێوەزمانە و هەوڵی لە ریشەهەڵکێشانی کولتوورییەوە هەیە.

کرمانجی لە ساڵانی هەشتاکانی سەدەی بیستەم بەدواوە، لە ئەورووپادا ئازادیی دروستبوون و گەشەکردنی بۆ رەخساوە. هێشتا بە زەحمەتییەکی زۆر، کە رەنگدانەوەی رەوشی سیاسیی کوردە، رێگا دەبڕێت. رووناکبیرانی

باکووری کوردستان لە ئەورووپا، خەباتێکی پڕ گرنگیان بۆ سەقامگیرکردنی ئەم شێوە زمانە و پێشخستن و دەوڵەمەندکردنی کردووە. بەڵام سەختی ئەو کارە و دژواری ژیانی مەنفا (ئێکسیل) بوونەتە هۆی ئەوەی کە زۆربەی ئەو بەرهەمە ئەدەبییانەی لەو ماوەیەدا بەم شێوە زمانە نووسراون، هێشتا کەمن و لە قۆناغی ئەزموونگەری دان. هەروا لەبەر ئەوەی زمانی کوردی لە تورکیادا ئازاد نییە، خەڵکی باکووری کوردستان، تەنیا بە تورکی دەخوێنن. و زۆربەشیان لە ئاخاوتندا، هەر زمانی تورکی بەکار دەهێنن. بۆیە ئەوان بەو شێوە زمانە ئەدەبییە کرمانجییە ئاشنا نین. بۆ ئەوەی ئەو زماە ئەدەبییە، لە باکووری کوردستاندا بچەسپێت و بڵاو ببێتەوە، پێویستە ئازاد ببێت. لەوەیش زیاتر پێویستە بە قانوون، ستاتوسی زمانی دیوانی (رەسمی)ی پێ بدرێت و ببێتە زمانی خوێندن و دەزگاکانی دەوڵەت. بۆیە چارەنووسی ئەو شێوە زمانە، بە داهاتووی سیاسیی گەلی باکووری کوردستانەوە بەندە، کە تا ئێستا زمان و کولتوورەکەی، بە تەواوی، لە هەڕەشەی لەناوبردن دەرباز نەبوون.

لە لایەکی دیکەوە کرمانجی لە رووی گراماتیک و رستەبەندی و ئێتیمۆلۆجی **Etymology** و فۆنەتیکەوە، بە قووڵی کەوتۆتە ژێر کارتێکردنی زمانی تورکی. هەموو ئەوانە تایبەتمەندییەکیان بەو شێوەزمانە داوە و لە شێوە زمانی دێرینی کرمانجیی ژووروو (کە مەلای جزیری و

خانی پێیان نووسیوە) هەروا لە بادینانی ئەمڕۆ (کە ئەمیش بە نۆرەی خۆی کەوتۆتە ژێر کارتێکردنی زمانی عەرەبی) دووریان خستۆتەوە.

لەو دۆخەی زمانی کوردی و گەلی کورد تێی کەوتووە، قسەکردن لە پێکهاتنی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی و دروستکردنی زمانێکی ستاندارد بۆ هەموو کورد، هێندەی قسەکردن لە یەکگرتنەوەی کورد و کوردستان سەختە. چونکە کارێکی لەو جۆرە، لەکاتی ئیستادا، بە رای من لە داهاتووشدا،لە تواناادا نییە. بۆیە لێرەدا بەلای ئەو باسەدا ناڕۆم. بەڵام بەڕای من زۆر گرنگە لە باشووری کوردستان مەسەلەی زمانی ستاندارد، زمانی دیوانی (رەسمی)ی بە جیدی بخرێتە بەر باس و لێدوان و یەکلا بکرێتەوە. بەکارهێنانی دوو شێوەزمان، وەک زمانی دەزگاکانی حکومەت، کارێکی ژیرانە نییە. چونکە لە دۆخی سیاسی کوردا، کە هێشتا کێشەکەی لەگەڵ دەوڵەتی عێراقدا چارەسەر نەکردووە، دەشێت ئەو کارە عاقیبەتی سیاسیی سامناکی لێ بکەوێتەوە. یان لە باشترین حاڵەتدا دەشێت بکرێتە کۆسپێک لەبەردەم هاوئاهەنگی (تەجانوس) ی کولتووری و نەتەوەیی گەلی باشووری کوردستان.

بۆ ئەوەی مەبەستەکەم بەهەڵە وەرنەگیرێت، دەمەوێت بە باوەڕە بڵێم کە من بە هیچ شێوەیەک لەگەڵ تەنگەبەرکردن و تەنگەپێهەڵچنینی شێوەزمانی بادینی نیم.

به پێچەوانەوە ئەم شێوە زمانە، دەتوانێت ژیانی کولتووری و رۆشنبیریی کورد بەپێزتر بکات و سیمایەکی فرە رەنگی پێ بدات. بۆیە دەکرێت لە پرۆگرامی خوێندنی زمانی کوردی، لە ناوچەکانی هەولێر و کەرکووک و سلێمانی، جێگای بکرێتەوە، تا خوێندکاری کورد پێی ئاشنا ببن و فێری ببن. بەڵام ئەم شێوە زمانە نابێت، لە ناوچەی بادیناندا، ببێتە بەدیلی کوردیی خواروو، کە لە باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستاندا وەک زمانی ئەدەبیی خۆی سەپاندووە. ئەمە تەنیا مەسەلەیەکی زمانی و کولتووریی نییە، بەڵکو لە ناوەرۆکدا مەسەلەیەکی سیاسییە. بۆیە پێویستە باس و لێدوانی زۆری لە بارەوە بکرێت. لەسەر ئەساسی سیاسەتێکی کولتووریی نەتەوەیی رێوشوێنی بۆ دابندرێت. حکومەتی کوردستان، وەک هەر دەسەڵاتێکی سیاسیی، دەبێت لە سنووری جیۆگرافیایی دەسەڵاتیدا، زمانێکی ستانداردی هەبێت کە هەموو دانیشتوان، سەر بە هەر رەگەز و کەمەنەتەوەیی و لەهجەیەک بن، فێری ببن و بتوانن پێی بخوێننەوە و بنووسن. بەڵام لە پاڵ ئەمەدا، دەکرێت زمان و شێوەزمانی دیکەش ئازاد بن و کۆمەک بە گەشەکردنیان بکرێت، یان لە خوێندندا بەکار بهێندرێن. چونکە نەبوونی یەک زمانی ستاندارد، لە باشووری کوردستاندا، دەشێت رەوایی بوونی حکومڕانییەکی کوردی بخاتە ژێر پرسیارەوە.

IV

گرفتەکانی زمانی کوردی، وەک بەشێکی سەرەکیی گرفتەکانی کولتووری کوردی، زۆرن. بۆیە نە نووسینێکی لەم جۆرە و نە کەسێکی وەک من دەرەقەتیان دێت. هەروا لەوە ئاڵۆزتر و گەورەترن، کە تەنانەت بە کۆششی کۆمەڵێک نووسەر و زمانزان، چارەسەر بکرێت. چونکە ئەو مەسەلەیە، تەنیا پرسێکی رووناکبیری و زانستی نییە، بەڵکو لە ناوەرۆکدا، پرسێکی سیاسییە. بۆیە دەبێت، پێش هەر شتێک، ئیرادە و بڕیارێکی سیاسی و دەسەڵاتێکی سیاسیی لە دواوە بێت. بەڵام زۆر گرنگە رووناکبیران و زانایانی زمانی کوردی باس و لێدوانێکی جیدی لە بارەوە بکەن. ئەم کارە دەشێت لە لایەکەوە بۆچوونی هاوبەش سەبارەت بە شێوە چارەسەری کۆمەڵە گرفتێک دروست بکات. لە لایەکی دیکەوە فشارێکی پۆزەتیف بۆ دەسەڵاتی سیاسی پێک بهێنێت، تا لەم رووەوە دەست بەکاری جیدی بکات.

دوای مەسەلەی نەبوونی زمانی ستاندارد، بە رای من، گەورەترین گرفتی زمانی کوردی شێواندنی دەستوور و پێشێلکردنی سەرەتاترین رێسا و بنەمای گراماتیکی

زمانەکەیە لە نووسیندا. لە سەرەتای سالآنی سییەکانی سەدەی رابردوودا تا ئەمڕۆ کۆمەڵێک زانای زمان و رووناکبیری باشووری کوردستان لە هەوڵێکی گەورەدابوون و هەن کە بنچینەی گراماتیکی (کوردی خواروو) روون بکەنەوە و بیچەسپێنن. لەم رووەشەوە کاری زۆر گرنگ کراوە. کەچی دوای ئەو هەموو رەنجە بە نرخە ئەمڕۆ بنچینەکانی دەستوور و گراماتیکی کوردی، بە جۆرێکی سەیر، لە نووسین و میدیای کوردیدا پێشێل و ئەتک دەکرێن. زمانی کوردی، لە رۆژنامە و گۆڤار و رادیۆ و کەناڵەکانی تەلەڤزیۆنەوە، بە جۆرێکی سەیر شێوێندراوە. لە رووی رستەبەندی و دارشتن و وشەسازییەوە، ملکەچی رێسا و دەستووری زمانی عەرەبی کراوە، کە رێسا و دەستوورێکی تەواو جیاوازی هەیە. بە کورتی چارەنووسی زمانی کوردی، بۆ گەمەی قەدەر جێ هێڵراوە. یان دروستتر بڵێم کراوەتە قوربانیی کێشەی سیاسیی ناوخۆ و ملکەچی سیاسەتی رۆشنبیریی حیزبی، نەک نەتەوەیی کراوە. بۆیە گرفتەکە لەوەدا نییە کە کورد دەستوور و گراماتیکی زمانەکەی خۆی دانەڕشتوون، یان ناتوانێت باشتر و مۆدێرنتر دایان بڕێژێت، بەڵکو گرفتەکە لەوەدایە کە کام دەسەڵاتی زانستی ئەم کارانە یەک بخات و شەرعییەتیان پێ بدات؟ کام دەسەڵاتی سیاسیی لە رێگەی پرۆگرامی خوێندن و میدیاوە بیان چەسپێنێت؟ چۆن مرۆڤی کورد لە پۆلی یەکەمی قوتابخانەوە زمانەکەی خۆی بە رەوانی و بە

جۆرێکی زانستی و لە ڕێگای یەک بەرنامەی خوێندن و یەک زمانی ستانداردەوە فێر ببێت[8] ؟ بێجگە لەم دوو گرفتە بنەڕەتییە، هەندێک گرفتی گرنگی دیکەش هەن، کە چارەسەرکردنیان بە مەسەلەی زمانی ستاندارد و چەسپاندنی کۆمەڵە پرینسیپێکی زمانەوانییەوە هەیە. لەوانە گرفتی ڕێنووس، پاشاگەردانی لە داتاشینی وشە و دەستەواژە لە بواری زانستە کۆمەڵایەتی و سروشتییەکان و تەکنیکدا، کە ئەمانەیش بەشێکن لەو ئاژاوەیەی زمانی کوردی تێی کەوتووە.

***

مەسەلەکانی کولتوور و زمان لە ناوەڕۆکدا مەسەلەی سیاسیین. لە دۆخی کورددا کولتوور و سیاسەت، زمان و سیاسەت بە جۆرێکی هێندە ئۆگانیکی پێکەوە گرێ دراون، کە نەک تەنیا ڕاستەوخۆ کار لە یەکتری دەکەن، بەڵکو چارەنووسی یەکتریش دیاری دەکەن. ئێمە دەزانین کە دەوڵەتی بەعس ستروکتووری ئابووری و کۆمەڵایەتیی کوردستانی، لە بناغەوە، هەڵتەکاند، بە جۆرێکی سیستێماتیک و بە پێی مێتۆد و سیاسەتێکی کولتووری و شۆڤێنیستی، کولتوور و ژیانی ڕۆحیی کورد و سیستمی خوێندن و پەروەردە و زمانی کوردی وێران کرد. ئەمە ئەنجامێکی ڕاستەوخۆی داگیرکردن یان کۆلۆنیالیزمی

هەواڵنامەی کتێب

کولتوورییە، بەڵام ڕەنگە سامناکترین ئەنجامەکانی داگیرکردنی کولتووری لە کوردستاندا ئەوەبێت کە هەست و هۆشیاریی خەڵک، بە نووسەر و رووناکبیر و سیاسەتمەدارانیشەوە، بەرامبەر بە زمانی کوردی و پاراستنی دەستوور و ڕێساکانی، لاواز کراون.

چارەسەرکردنی گرفتەکانی کولتوور و زمانی کوردی، پێش هەر شتێک، پێویستی بە ئیرادەیەکی سیاسیی نەتەوەیی و سیاسەتێکی کولتووری هەیە، لێرەدا مەبەستم لە سیاسەتی کولتووری کۆی ستروکتووری ئەو ڕێوشوێنانەیە کە کۆمەڵ لە بواری کولتووریدا پەیڕەویان دەکات، ئەمەیش بواری کولتووری، مەسەلەکانی زمان، رۆشنبیری (ئەدەب و هونەر) خوێندن بە هەموو قۆناغەکانییەوە، میدیا و چاپ و بڵاوکردنەوە، دەگرێتەوە. هەر سیاسەتێکی کولتووری ئامانجی دیاری کراوی خۆی هەیە، لە ناوەڕۆکدا بە مەبەستی پێشخستن و گەشەپێدانی زمان و کولتووری نەتەوە و ئاستی خوێندەواری و رووناکبیریی هاووڵاتیانە. پەیڕەوکردنی ئەو سیاسەتە کولتوورییەش، پێویستی بە دەرەتانی مادی، میتۆد و پلان، دەزگا و دامەزراوەی کولتووری هەیە، کە لە ژێر سەرپەرشتی دەوڵەتدا، کۆمەڵێک شارەزا و پسپۆڕ و تەکنۆکرات، بەڕێوەیان دەبەن، لە ڕێگای پلان و نەخشەی درێژخایەنەوە ریفۆرم و گۆڕانکاری لە بواری جۆراوجۆری

کولتووریدا، دەکەن.

بە بۆچوونی من دارشتنی سیاسەتێکی کولتووریی نەتەوەیی، لە باشووری کوردستاندا، یەکێکە لە گرنگترین ئەرکە نەتەوەییەکانی ئێستا. ئەم کارەیش نابێت، بە هیچ جۆرێک، تێکەڵی کێشەی حیزبایەتی و چۆنیەتی پەیوەندی نێوان عیزبەکان بکرێت. چونکە کورد پێویستی بە کۆمەڵە دەزگایەکی کولتووری و نەتەوەیی و زانستی هەیە، کە بە پێی میتۆد و پرۆگرامێکی زانستی، کۆمەڵە پرینسیپێکی چەسپاو و یەکگرتوو، بۆ زمان و سیستمی خوێندن و ژیانی رۆشنبیری دابنێن. دیارە دەبێت ئەو دەزگایانە دەسەڵاتێکی زانستی و کەسایەتییەکی رۆشنبیری و زانستی هێندە گرنگیان پێ بدرێت کە بڕیارەکانیان، لەبارەی مەسەلەکانی زمان و خوێندنەوە، جێبەجێ بکرێن.

لە سەرەتای ئەم باسەدا وتم کە ئەمڕۆ، بە هەزاران زمان رووبەڕووی هەڕەشەی لەناوچوون بوونەوە. من گومان دەکەم، کە زمانی کوردی، بەو دابەشبوون و شێواندن و وێرانییەی ئێستایەوە، بەو بێ نازی و هەژارییەی ئێستایەوە، بتوانێت، تا سەدەیەکی دی، وەک زمانی نووسین و زانست و داهێنان، بەردەوام بێت. بۆیە پێویستە نوسەران، زمانەوانان و پسپۆرانی بواری خوێندن و ڕووناکبیرانی کورد، لە شێواندنی بەر بڵاوی کولتوور و تێکدانی زمانی کوردی و مەترسی لە ناوچونی بێنە دەنگ.

سەرچاوەو پەراوێزەکان

1- Zygmunt Bauman. Glubalization Sverige S 16، Stat، Nation، Nationalism،Översättning، Hans. 2- Ernest Gellner

2 - Sverige 1997 S 64, Dalen Nya Doxa.

3- Multiettnica Språk och Statsbilding،3- Jasenka Trtak، Nr. 24-25. Augusti 1999 S3

4- پەیوەندی دووفاقیی نێوان ئاین و نەتەوە – زمان و نەتەوە لە حاڵەتی مسوڵمانی بۆسنیادا دیاردەیەکی تایبەت و ڕەنگە دەگمەنیش بێت، ئەمەیش لە تایبەتمەندیی یۆگۆسلاڤیای هەڵوەشاوە جیاناکرێتەوە. سێرب و کەروات کە زمانی ئەدەبیی هاوبەشیان زمانی سێربۆکەرواتی بوو مەسەلەی مەزهەبی لێکی جیادەکردنەوە. سێربەکان ئەرسەدۆکس و کەرواتەکان کاتۆلیکن. ئەم جیاوازییە مەزهەبییە بە جۆرێک تێکەڵاوی کولتووری هەردوو نەتەوە بووە کە زۆر لە یەکبوونی زمانەکەیان بەهێزترە. ڕەنگە قەیرانی پێناسی بۆسنییە مسوڵمانەکان، کە لە نیوەی دانیشتوانی خودی بۆسنیای خاوەن دەوڵەت کەمترن، لێرەوە دەستی پێکردبێت. ئەوانە بە زمان هیچ جیاوازییەکی ئەوتۆیان لەگەڵ سێرب و کەرواتەکاندا نییە و لەگەڵ ئەواندا زمانێکی یەکگرتووی ئەدەبییان هەبووە، بەڵام کاتێک فاکتەری زمان، وەک ئەساسی پێکەوەژیان، لە بەرامبەری فاکتەری مەزهەبدا، بایەخی خۆی لەدەست دەدات و

مەزهەب، بەو ناوەرۆکە کولتوورییەی بەرهەمی هێناوە، سێرب و کەرواتەکان بەزەبری شەڕ لێک جیا دەکاتەوە، ئیدی فاکتەری زمان بۆ مسوڵمانانی بۆسینا، وەک بنەمای پێکەوە ژیان لەگەڵ سێربەکان یان کەرواتەکان، مانایەکی نامێنێت. لێرەدا بۆ خۆجیاکردنەوە فاکتەری ئاین، وەک باکگراوندی کولتووری لای مسوڵمانانی بۆسنیا، دەبێتە تاکە فاکتەر. (من) لە بەرامبەری ئەوی-دی (ئەرسەدۆکس یان کاتۆلێک) دەبێتە (من)ی مسوڵمان، بۆیە بۆسنییەکان سەرەتا ئەسڵی نەتەوەیی خۆیان بە مسوڵمان ناودەبرد، کە ئەمە شتێکی سەرنجڕاکێش بوو چونکە وەک دەزانین ئیسلام، یان مسوڵمانبوون، مەسەلەیەکی ئێتنیکی نییە، لە هەمان کاتدا بۆسنییەکان هیچ بنەمایەکی پێکەوەژیانیان لەگەڵ ئەلبانیە مسوڵمانەکانی کۆسۆڤۆی یۆگۆسلاڤیادا نییە، لێرەدا ئاین نابێتە بنەمای یەکبوونی ئەوان، بەڵکو زمان بۆ بۆسنییەکان، کە زمانی سێربۆکەرواتییە، مانا و ناوەڕۆکێکی گرنگتری کولتووری بە خۆی دەگرێت و لە ئەلبانەکانی کۆسۆڤۆ جیایان دەکاتەوە، بە واتایەکی دی لێرەدا ئاین، کە فاکتەری خۆجیاکردنەوەی بۆسنییەکان بوو لە سێرب و کەرواتەکان، نابێتە فاکتەری یەکبوون یان نزیکبوونەوەی سیاسی و کولتووری لەگەڵ مسوڵمانە ئەلبانەکانی کۆسۆڤۆ و بگرە هیچ مانایەکی نەتەوەیی و سیاسی نابێت.

5- یاسێنکا ترتاک، سەرچاوەی پێشوو لا5

6- øyvind østerud ،Vad är nationalism ،Översättning: Mon C.Karlsson Universitetsförlag ،Stokholm ،1997 s.34.

7 - Benedict Anderson ،Den företällda gemenskapen ، Översättning: Sven – Erik Torhell ،Daidelos ،Göteborg 1993 ،s.78.

8- ئەمڕۆ لە باشووری کوردستاندا سێ جۆر کتێبی جیاوازیی خوێندن بۆ خوێندنکاران (یان قوتابیان) ی پۆلی یەکەمی سەرەتایی بەکار دەهێندرێت، لە پارێزگای سلێمانی ژێر دەستەلاتی یەکێتیدا جۆرە کتێبێک، لە دوو پارێزگای ژێر دەستی پارتیدا دوو جۆرە کتێب، بە دوو شێوە زمانی جیاواز بەکار دەهێندرێن، ئایا لە مێژوودا دەسەلاتێکی سیاسی نەتەوەیی بووە و هەیە کە منداڵانی نەتەوەکەی خۆی، هەر لە ساڵی یەکەمی خوێندنەوە، بەم شێوەیە فێری زمانی نەتەوەیی بکات؟

هەولنامەی کتێب

بەشی چوارەم

ئیسلامی سیاسی و پێناسەی نەتەوەیی کورد

هەواڵنامەی کتێب

هەواڵنامەی کتێب

I

ئاین وەک سیستمێکی فیکری و رۆحی ومیتۆلۆجی، وەک باوەر و تەسەورێک لەبارەی ژیان و بوون و جیهان، رەگەزێکی گرنگی کولتوور و پێناسەی نەتەوەییە. لەو کۆمەڵانەی کە سروشتێکی فرەئاینیان هەیە و کێشەی ئاینیان تێدایە، ئاین قورساییەکی سیاسی پێ دەدرێت و دەشێت هۆکاری خۆناسین و خۆجیاکردنەوەی نێوان (من) و (ئەویدی) بێت. واتا دەشێت، وەک بە ئەندازەی زمان، یان یەکبوونی خاک، یاخود مێژووی هاوبەش. گرنگ بێت، یان فۆرمێکی دەربرینی پێناسە (هەویە/ ئایدێنتیتی) بێت. مرۆڤ لە یەک کاتدا کۆمەڵێک پێناسەی هەیە. پێناسەی نەتەوەیی، ئاینی، کۆمەڵایەتی، رەگەزی (ژن و پیاو) و حیزبی، خێڵایەتی...تاد. (من) بە پەیوەندی لەگەڵ (ئەویدی) دا شێوەی پێناسەی خۆی نیشان دەدات. بۆ نموونە (من) ی کورد، لە بەرامبەر دەوڵەتی عەرەبی عێراقدا، کوردە. (من) ی عەرەب لە بەرامبەر (ئەویدی) تورک یان فارسدا عەرەبە، کەچی لە بەرامبەر ئەویدی مەسیحی، یان جوولەکەدا

موسوڵمانە، هەروا بە پێچەوانەوە. بۆیە زۆرجار پێناسەی (من) بە پەیوەندی لەگەڵ دۆخی سیاسی، یان بە بەراورد لەگەڵ (ئەویدی) خۆی دەناسێنێت.

پێناسەی نەتەوەیی بەرزترین شێوەی پێناسەیە، چونکە لە ناوەرۆکدا مەسەلەی نرخ بۆخۆدانان و ڕێز لەخۆگرتنە، بەڵام خودی ئەم پێناسەیە پێکهاتنێکی ئاڵۆزی هەیە و شتێکی نەگۆڕ نییە. لە کاتێکدا شەڕی ناوخۆ هاوئاهەنگی (تەجانوس) ی نەتەوەیی تێک دەدات و پێناسەی نەتەوەیی لاواز دەکات، کەچی شەڕی دەرەکی و داگیرکردن و هەڕەشەی کولتووری و ئاینی، ئەم پێناسەیە بەهێز دەکات. لەو حاڵەتانەی کە نەتەوەیەک یان کەمایەتییەکی نەتەوەیی، لە ڕووی ئاینییەوە هەڕەشەی لێ دەکرێت، یان لە لایەن زۆرایەتیی سەر بە ئاینێکی دیکەوە پەلامار دەدرێت، ئاین و فاکتەری ئاینی لە بری لایەنی زمان و کولتوور و مێژووی هاوبەش، قورساییەکی سیاسیان پێ دەدرێت و ڕۆڵێکی سەرەکی لە خۆناسین و خەباتی ڕزگاریخوازیدا دەبینین. واتا ئاین وەک بەشێک لە کولتوور و جیهانبینی و نیشانەی خۆجیاکردنەوە، دەتوانێت خەتێکی تۆخ بە نێوانی (من) و (ئەویدی) دا بکێشێت، یان ئاین ڕواڵەتی تۆخی پێناسەی نەتەوەیی دەربڕێت. بۆیە ئاین، لە ئایدۆلۆجیای بزاڤی ناسیۆنالیستیی ئەو وڵاتانەدا، توخمێکی گرنگ دەبێت، یان بزاڤەکە ڕەنگێکی تۆخی ئاینی دەگرێت. مرۆڤ دەتوانێت لە مێژوودا، تەنانەت لە ڕۆژگاری ئەمڕۆشدا، گەلێک نموونە

بینێتەوە کە فاکتەری ئاینی، هۆکاری بنەڕەتی توندبوونی ناکۆکی و کێشەی نێوان نەتەوەی داگیرکەر و نەتەوەی ژێردەست بووە (بۆ نموونە کێشەی نێوان عوسمانییەکان و گەلانی بەلکان، کۆلۆنیالیزمی فرەنسایی و گەلانی میسر و ئەلجەزائیر، ئیسرائیل و فەلەستین، بۆسنیا و یۆگۆسلاڤیا، بریتانیا و ئایرلەندا..تاد). لەو کۆمەڵانەدا ئاین، یان مەزهەبێکی ئاینەکە، وەک فاکتەرێکی خەباتی رزگاریخوازی، لە قۆناغێکی مێژوویدا، ناوەرۆکێکی رزگایخوازنەی بووە.

II

هەواڵنامەی کتێب

ئایا کولتوور و پێناسەیەکی نەتەوەیی هەیە، کە زۆر تا کەم، رەنگی ئاینێکی تایبەتی نەگرتبێت؟ یان ئایا مرۆڤ دەتوانێت باس لە کایەیەکی کولتووری و پێناسەیەکی نەتەوەیی بکات بێ ئەوەی ئاین، وەک باوەڕ و ئیمان، وەک سیستمێکی فیکری و رۆحی و مێتۆلۆجی و تەسەورێک لەبارەی ژیان، لەبەرچاو بگرێت؟ مرۆڤ سەر بە هەر نەتەوە و کایەیەکی کولتووریی بێت، کۆمەڵێک پرینسیپ و نەریت و بەهای لا دروست بوون، کە لە بنەڕەتدا لە ئاینەوە سەرچاوەیان گرتووە و، لە رەوشی سەدان ساڵدا، بوونەتە بەشێکی گرنگ لە کولتوور و جیهانبینی و کەسایەتیی

کۆمەڵ. بۆیە خەڵک بەو ئاسانییەی دەتوانن دەستبەرداری ئایدۆلۆجیایەک، حیزبێکی سیاسی و شێوە سیستمێکی حکومڕانی بن ناتوانن بە هەمان شێوە پشت لە ئاین و سیستمی کولتووریی خۆیان بکەن. تێڕوانینی مرۆڤ بۆ چاکە و خراپە، هەق و ناهەقی، ماف و ئەرکی مرۆڤ لە کۆمەڵدا، ئەرکی مرۆڤ لە کۆمەڵدا، گیانی مرۆڤدۆستی و بەتەنگەوەهاتنی کەسانی لێقەوماو پێکهێنانی خێزان، پەروەردەکردنی منداڵ، جەژنگرتن و مردوو ناشتن... تاد ریشەکەیان بۆ ئەو سیستمە کولتوورییە دەگەڕێتەوە، کە ئاین شوێنەواری قووڵی لەسەر داناوە. ئەو پرینسیپ و نەریت و دەستوورانە، کە ژیانی تاک و کۆمەڵیان ڕێک خستوون، لە ڕەوشێکی مێژووییدا دروست بوون. بۆیە ئاین چەند ئیمان و باوەڕە، چەند پەیوەندییەکی ڕۆحیی نێوان مرۆڤ و خوداوەندە، هێندەیش کولتوور یان کایەیەکی کولتووری و شێوەی ژیانە. مرۆڤ ئیماندار بێت یان بێ ئیمان، لەناو کولتووری کۆمەڵەکەیدا دەژیت و ڕۆژانە بەشێک لە پرینسیپ و نەریتەکان دێنێتەوە بەرهەم. لە بەرامبەر ئەویدی، کە سەر بە ئاین و کولتووری ترە، هەست بە جیاوازی دەکات، یان ئەویدی، بەهۆی ئەو سیستمە کولتوورییەوە، بە جیاواز لە خۆی دادەنێت.

لەبەرئەوەی زۆربەی خەڵکی کوردستان موسوڵمانن، کولتووری کورد، لە زۆر ڕووەوە، ڕەنگی ئاینی ئیسلامی

گرتووە. ژیانی کۆمەڵایەتی، تێڕوانین و پرینسیپ و بەها کۆمەڵایەتی و ئەخلاقییەکانی زۆربەی خەڵکی کوردستان، کەم تا زۆر، کاریگەریی ئیسلامیان لەسەرە. هەروا لەبەرئەوەی ناوەندە ئاینییەکان لە کوردستان ، بە درێژایی سەدان ساڵ، تاکە سەرچاوەی زانیاری و بەرهەمهێنانی زانین (ئێپیستیمۆلۆجیا/ المعرفە) بوون، ئەوا زۆربەی ئەدەبیات و سیستمی زانینی کورد، بەرهەمی ئەو ناوەندە ئاینییانە و ئەو زانیارییەن کە گەلانی مسوڵمان، بە کاریگەری بیر و فەلسەفەی ئیسلامی، هێناویاننە بەرهەم. لەبەر ئەو هۆکارانە و هی تر، ئاینی ئیسلام، وەک باوەڕ و ئیمان، وەک کایەی کولتووری و داب و نەریت بە ویژدان و ژیانی تایبەتی و کۆمەڵایەتیی زۆرینەی خەڵکی کوردستاندا شۆڕبۆتەوە. ڕێزگرتن لە ئیسلام ڕێزگرتنە لە مافی ئازادیی ئیمان و باوەڕی خەڵک، ڕێزگرتنە لە کۆمەڵە بەهایەکی کولتووریی کە بە قووڵی بە ئاینی ئیسلامەوە بەستراونەتەوە.

بەڵام ئاین، وەک توخمێکی گرنگی سیاسی و فیکری، شوێنێکی گرنگی لەناو ئایدۆلۆجیای ناسیۆنالیزمی کورددا نەگرتووە. هەروا لەچاو لایەن یان توخمەکانی دیکەی پێناسەی نەتەوەیی، قورساییەکی سیاسیی پێ نەدراوە. خەباتی سیاسیی ئاینی، یان خەبات بۆ پاراستنی پێناسەی ئاینیی کورد، نەبۆتە فاکتەری خۆجیاکردنەوە و

بەرەنگاربوونەوەی داگیرکەران. نەبۆتە بنەمای ئایدۆلۆجیای سیاسیی بزاڤی رزگاریخوازیی کوردستان. ئەو تایبەتمەندییە پەیوەندی بە ناوەرۆکی پرسی کورد و سروشت و ئامانجی داگیرکەرانی کوردستانەوە هەیە. ئەو دەوڵەتانە غەیرەدین نەبوون و نین، تا مەترسی بۆ ئاین و ئیمانی کورد دروست بکەن، یان بیانەوێت پەلاماری ئاینەکەی بدەن. بەڵکو ئەوان ویستوویانە و دەیانەوێت زمان و تایبەتمەندیی کولتووریی کورد نەهێڵن و زمان و کولتووری خۆیانی بەسەردا بسەپێنن.

کورد نە بەهۆی ئاینەکەیەوە ستەمی بەرامبەر کراوە، نە بەهۆی ئاینەکەیەوە کوردبوونی پارێزراوە، نە بەهۆی ئاینەکەشییەوە داگیرکارە هاوئاینەکانی دەستیان لە کوشتاری پاراستووە، یان روحمیان پێ کردووە. لەناو رەگەزەکانی کولتووری کوردیدا تەنیا ئاین، کە لێرەدا قسە لە ئاینی ئیسلامە، پەلامار نەدراوە. کورد، لە مێژووی خۆیدا، ئەگەر تاکە ئازادییەکی بووبێت، ئەوا ئازادیی ئاینی و مسوڵمانبوون بووە. بۆیە ئاینی ئیسلام، تا رادەیەکی زۆر هۆکاری تەبایی و لێکنزیکی لەگەڵ داگیرکەران بووە، نەک هۆکاری لێکدابڕان و ناکۆکی. کەچی زمان و تەواوی توخمە نەتەوەییەکانی دیکەی کولتووری کوردی، بەردەوام بەر شاڵاو کەوتوون. پێناسەی کورد، لە دیدی ئەویدیکەوە، لە زمان و تایبەتمەندیی نەتەوەیی و کولتوورەکەیدا، نەک لە

ئاینەکەیدا، کۆکراوەتەوە. هەوڵدان بۆ تێکشکاندنی پێناسە و کەسایەتیی کورد، بە هەوڵی تێکشکاندن و لەناوبردنی زمان و کولتووری نەتەوەیی دەستی پێکردووە و بە لەناوبردنی فیزیکی گەیشتووە. لەو کێشەیەدا ئاین، وەک فاکتەری سیاسی و بەشێک لە پێناسەی نەتەوەیی، بە پێچەوانەی زۆر وڵاتی دی، رۆڵێکی نەبووە. لەبەر ئەوەی داگیرکار هاوئاین (موسوڵمان) بوون، ئاین لە کوردستاندا، قەت خۆی نەکردۆتە بەشێک لە کێشەی نەتەوەیی نیوان کورد و داگیرکارانی. بە پێچەوانەوە، فاکتەری ئاین لە هەندێک سەردەمدا، بە تایبەتی لە سەردەمی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا، هەستی نەتەوەیی و خۆناسینی نەتەوەیی لای کورد لاواز کردووە. (من)ی موسوڵمان لە بەرامبەر (ئەویدی)ی مسوڵماندا، جیاوازی نێوان منی کورد و ئەویدی عەرەب، تورک و فارسی کەم کردۆتەوە، یان دای پۆشیوە. زۆرجار داگیرکارانی کوردستان، بە ناوی برایەتیی ئاینی و هاوئاینییەوە خەڵکی کوردیان گومڕاکردووە. شەڕی (کافران)ی گریک و گورجی و گەلانی بەلکانیان پێ کردوون.

هەواڵنامەی کتێب

کورد، وەک نەتەوە، بەهۆی زمانەکەیەوە، نەک بەهۆی ئاینەکەیەوە، خۆی لە تواندنەوە و نەمان پاراستووە. ئەگەر کورد زمانەکەی لەناو بچووایە، لەمێژ بوو لەناو نەتەوە سەردەستەکانی کوردستاندا توابۆوە و کرابوو بە بەشێک

لەوان. کەچی لەبیرچوونەوەی زمانی عەرەبی و سەپاندنی زمانی فرەنسایی، بەسەر ملیۆنان خەڵکی ئەلجەزیردا، نەبوون بەهۆی توانەوەیان لەناو نەتەوەی فرەنساییدا، چونکە خەڵکی ئەلجەزایر سەر بە ئاینێکی دیکە بوون. ئەمەش بەشێک لە جیاوازیی نێوان ئاین، وەک سیمای پێناسە و ئاین وەک ئیمان و شێوەی ژیان دەردەخات.

ئاینی ئیسلام، هەمیشە بەشێک بووە لە پێناسە و ژیانی فیکری، سیاسی و رۆشنگەریی عەرەب و ئایدۆلۆجیای ناسیۆنالیزمی عەرەب، چونکە:

یەکەم: ئیسلام، وەک ئاین ئەساسی یەکبوونی ژیانی رۆحیی عەرەب و شارستانی و کولتوور و مێژوو و زمانی عەرەبی بووە. مێژووی یەکەمین دەوڵەتی ناوەندیی عەرەب و ئیمپراتۆریای عەرەبی و تێکڕای مێژووی عەرەب و زمانی یەکگرتووی عەرەبی (زمانی قورئان) بە ئیسلامەوە بەندن و لە ئیسلامیشەوە دەست پێ دەکەن. هەروا ئیسلام، بەهۆی عەرەبەوە، سنووری دوورگەی عەرەبی شکاند و لەوێوە (دیارە بە یارمەتی گەلانی دی) گەیشتە دوورترین شوێنی دونیا. ئەوە هێزێکی رۆحی و شانازییەکی نەتەوەیی گەورەیە بۆ عەرەب، کە بە درێژایی ئەو مێژووە، لەگەڵ تاک و گرووپی سیاسیی عەرەبیدا، ژیاوە و دەژیت.

دووەم: ئیسلام بۆ عەرەب هەمیشە جێگرەوە (بەدیل/

ئەلتەرناتیڤ) یان قەڵغانێکی رۆحی و کولتووری و فیکری بووە، سەرەتا لە بەرامبەر شەپۆلی ئاینی مەسیحی و بیری رۆشنگەری و عەلمانی و ئیلحادیی ئەوروپایی. دواتریش لە رووی تەوژمی (یان وەک عەرەبەکان دەڵێن غەزوی) کولتوور و شارستانیی کۆلۆنیالیزمی رۆژئاوادا. ئیسلام لە وڵاتانی رۆژئاوای عەرەب و میسردا، کە ژێردەستی وڵاتانی ئەوروپایی بوون، رەگەزێکی هەرە گرنگی پێناسە و ئایدۆلۆجیای نەتەوەیی بوو. مرۆڤ ئەگەر بیەوێت درێژە بە باسەکە بدات دەتوانێت زۆر شتیش لەبارەی رۆڵی گرنگی ئاین لای گەلی تورک، هەروا لای گەلی فارس (مەزهەبی شیعەگەری) و لە ئایدۆلۆجیای ناسیۆنالیزمی فارس پێناسەی هەندێک لە گەلانی ئێران باس بکات.

ئەو رۆڵە سیاسی و کۆمەڵایەتییەی تا ئەمرۆ ئاینی ئیسلام، لەو کۆمەڵ و وڵاتانەدا دەیبینێت، کەم تا زۆر، پەیوەندیی بەو رابردووە مێژووییەوە هەیە. لەوەش زیاتر عەرەب و تورک و فارس، بە درێژایی سەدان ساڵ، خاوەنی سێ ئیمراتۆریای ئیسلامی (عەرەبی، عوسمانی/تورکی و ئیرانی) بوون. ئەوان بە ناوی ئاینی ئیسلامەوە، دنیایان تاڵان و وێران کرد.

کەچی ئاینی ئیسلام لە کوردستاندا، بە بەراورد لەگەڵ ئەو نەتەوانەدا، نەیتوانیوە وەک سیستمێکی فیکری خۆی بەسەر ئایدۆلۆجیای ناسیۆنالیزمدا بسەپێنێت. چونکە

ئیسلام لای کورد، بەو وێنەیەی ئەو نەتەوانە، نەبۆتە بەشێکی ئەساسی لە پێناسەی نەتەوەیی و کولتووری و بیری سیاسی و میراتی حکومڕانی و مێژووە سیاسییەکەی. هەروا کورد راستەوخۆ رووبەڕووی مەترسی شالآوی ئاینێکی دیکە نەبۆتەوە. بۆیە ئیسلام، لەناو کورددا لە سنووری ئیمان و کولتووردا ماوەتەوە و قورسایی سیاسیی پێ نەدراوە. لە مێژووی نزیکەی سەد ساڵەی بزاڤی رزگاریخوازیی کورد (تا راپەڕینی بەهاری ساڵی ١٩٩١) ئیسلامی سیاسی لە کوردستاندا شوێنێکی نەگرتووە. بزاڤ و حیزبی ئاینی/ ئیسلامیی سیاسی دروست نەبوون. پێموایە ئەگەر هۆکاری دەرەکی نەبووایە، لەوانە بوو، حیزبی سیاسیی ئیسلامی بە جۆرێکی سروشتی لە کوردستان دەرنەکەون، یان ئەگەر لە دوای راپەڕینەوە زەمینەی ئەو جۆرە حیزبانەش رەخسابێت، ئەوا ئەو حیزبانە ناوەرۆک و رێبازێکی دیکەیان دەبوو. زیاتر بەرهەمی بەرژەوەندیی نیشتمانی و دەربڕی بەرژەوەندییەکەش دەبوون، بێ ئەوەی بەتەنگ خواست و بەرژەوەندیی پانئیسلامیزم و خولیای ئەم یان ئەو هێز و دەوڵەتی ئیسلامییەوە بن.

هەواڵنامەی کتێب

III

ئیسلام وەک ئاین و ئیمان و بەشێکی گرنگ لە کولتوور و پێناسە، نابێت لەگەڵ ئیسلامی سیاسی، وەک ئایدۆلۆجیا و بزاڤی سیاسی، کە دەخوازێت لە ڕێگەی دەسەڵاتەوە پرینسیپ و دەستوورەکانی خۆی لە کۆمەڵدا بچەسپێنێت، تێکەڵ بکرێن. چونکە دوو دیاردەی جیاوازن. ئیسلامی سیاسی پێش هەر شتێک دیاردەیەکی سیاسییە. ئەو دیاردەیە چەند ڕەوایی خۆی لە ئاینی ئیسلامەوە وەربگرێت، کەچی ئیسلام لە ئایدۆلۆجیای سیاسیی بزاڤێک یان حیزبێک زیاتر نییە کە لەگەڵ دۆخێکی دیاریکراوی کۆمەڵایەتی و سیاسییدا هەڵسوکەوت دەکات، ڕۆژانە لەگەڵ گرفتەکانی کۆمەڵ و ئەرکی چارەسەرکردنیاندا ڕووبەڕوو دەبێتەوە. بەرژەوەندیی سیاسیی، کۆمەڵایەتی، نەتەوەیی، شەخسی و عەشیرەتی، پەیوەندییە ناوخۆیی و دەرەکییەکان و هۆکاری دی ڕەوشی بزاڤە سیاسییە – ئیسلامییەکە دیاری دەکەن.

هێزەکانی ئیسلامی سیاسی، لە هەر وڵاتێکدا بن کۆمەڵێک ئامانجی ئاینی/مەزهەبی و ئایدیۆلۆجی و سیاسیی هاوبەشیان هەیە، کە ڕەوایی خۆیان بۆ هەندیک پرینسیپی فەندەمێنتالیزمی ئیسلامی و قورئان و فەرموودەکانی پێغەمبەر دەگێڕنەوە و، ئەوان بە گشتی سروشتێکی

کۆنخوازانە و فەنەتیکانەیان هەیە و باوەڕیان بە دیموکراتی نییە. بەڵام ئەوان لە زۆر رووەوە جیاوازیشیان هەیە. دیارە بەشێکی ئەو جیاوازییانە پەیوەندییان بە رەسەنایەتی ئەم بزاڤانەوە هەیە، کە ئایا دەرکەوتنیان ئەنجامی پێداویستیی خەباتی نیشتمانیین، یان چاولێکەرین، یاخود دەستکردی لایەنی دەرەکین، بەڵام بەشێکی دیکەی ئەو جیاوازییانە لە چۆنییەتی خوێندنەوە و تێگەیشتنی تێکستە ئاینییەکانەوە هاتووە.

کاتێک ئیسلام لە ئاینێکەوە، کە پەیوەندیی نێوان مرۆڤ و خوداوەند رێک دەخات، گۆڕدرا بە ئایدۆلۆجیای دەوڵەت، ئیتر تێکەڵ بە گرفتەکانی کۆمەڵ و بەرژەوەندی دەسەڵات بوو. خوێندنەوە و تێگەیشتنی تێکستە ئاینییەکان، لە سنووری خوێندنەوەی رووتی فیکری و ئاینی و تیۆرییدا، نەمان بەڵکو ملکەچی ئیجتیهادی شەخسی و بەرژەوەندیی عەشیرەتی و نەتەوەیی و کێشە و بەرژەوەندیی دەسەڵات کران. مێژووی ئیسلامی سیاسی، پێش هەر شتێک مێژووی کێشە و شەڕی دەسەڵاتە، کە هەر لە دوای مردنی پێغەمبەرەوە، تا کۆتاییهاتنی خەلافەتی عەرەبیی ئیسلامی بەردەوام بوو. ئاڵوگۆڕی دەسەڵات، زۆربەی جار، ناکۆکی و شەڕی خوێناوی لە نێوان موسوڵماناندا ناوەتەوە. بە درێژایی مێژووی ئیسلام، هەروا هەندێک ئاینی دی، ئەو کێشە و گرفتانە هەبوون. بە هۆیانەوە چەندان مەزهەب و

ڕێبازی ئاینی و سیاسیی پێک ناکۆک دەرکەوتوون. بۆیە مێژوو تەنیا پڕ لە شەڕی خوێناویی نێوان ئاینەکان نییە، بەڵکو لە هەمان کاتدا، پڕیشە لە کێشە و ناکۆکی و شەڕی خوێناویی نێوان مەزهەبەکانی هەر یەکێک لە ئاینەکان. چونکە وەک چۆن هەر کام لە ئاینە ئاسمانییەکان خۆی بە باشترین و راستترین ئاین دادەنێت، هەر مەزهەبێکی ناو یەک ئاینیش، خۆی بەباشترین و راستترین مەزهەب و ئەوانی تر، کە سەر بە هەمان ئاینن، بە لادەر لە ئەسڵی ئاینەکە دەزانێت. دیارە نوێنەرە سیاسییەکانیشیان هەمان عەقڵییەت دێننەوە بەرهەم.

ئیسلامی سیاسی تەنیا دیاردەیەکی سیاسی نییە، بەڵکو لە هەمان کاتدا دیاردەیەکی مەزهەبییشە، چونکە چەند بیەوێت، بە ناوی هەموو ئاینەکەوە بدوێت و مۆرکی هەموو ئاینەکە لە خۆی بدات، کەچی تەنیا پەیڕەوی تاکە مەزهەبێکی ئیسلام (شیعە یان سوننە) دەکات. لەوەش زیاتر لەناو یەکێک لەو دوو مەزهەبە ئەساسییەدا ڕێبازێکی دیاریکراو پەیڕەو دەکات (بۆ نموونە لە دۆخی ئیسلامی سیاسیی سوننی مەزهەبدا شافیعی، حەنەفی، وەهابی، مسەلەفی، الیکی...). بۆیە هەر بزاڤێکی سیاسیی ئیسلامی، چەند خۆی بە نوێنەری ئاینی ئیسلام بزانێت، یان تەنانەت بە راستی پەیڕەوی ئاینەکە بکات، ناتوانێت لە نوێنەریی سیاسیی تاکە ڕێبازێکی ناو مەزهەبی (سوننی یان شیعە)

هەواڵنامەی کتێب

زیاتر بێت. بۆیە ناتوانێت و مافی ئەوەیشی نییە بە ناوی هەموو ئیسلامەوە، کە وەک ئاینێکی دی پڕە لە مەزهەب و تەریقەت و بزاڤی ئاینی لێک جیاواز و پێک ناکۆک، قسە بکات و خۆی بە تاکە نوێنەری ئاین و تاکە ئامرازی گەیاندنی پەیامی ئیسلام بزانێت. راستییەکەی هەر هێزێکی سیاسیی ئیسلامی، ئەگەر بیەوێت پرینسیپ و دەستووری مەزهەبەکەی خۆی لە کۆمەڵێکی فرەئاین و فرەمەزهەبی وەک کوردستاندا بسەپێنێت. ئەوا نەک هەر ئازادیی مرۆڤـ بە گشتی، بەڵکو سنووری ئازادیی ئاین و مەزهەبەکانی دیکەی خەڵکی کوردستان تەنگەبەر دەکاتەوە و دەشێت تەنانەت مەترسی فشار و پەلاماری رۆحی و فیزیکییان بۆ دروست بکات، هەروەک لە ناوچەی هەڵەبجە روویدا.

بۆیە رەخنەگرتن لە ئیسلامی سیاسی، وەک بزاڤـ و ئایدۆلۆجیایەکی سیاسی، نابێت بە رەخنەگرتن لە ئاینی ئیسلام دابندرێت، چونکە ئەمانە دوو مەسەلەی تەواو جیاوازن. رەخنەگرتن لە ئیسلامی سیاسی پەیوەندی بە دیاردەیەکی سیاسی، ئایدۆلۆجی و کۆمەڵایەتییەوە هەیە کە لە کات و شوێنێکی دیاریکراودا دەرکەوتووە، وەک هەر دیاردەیەکی دیکەی سیاسی و کۆمەڵایەتی گۆڕانی بەسەردا دێت و دەشێت بەهانەی بەرەوامبوونی نەمێنێت.

کەچی ئیسلامی سیاسی بە گشتی و ئیسلامی سیاسیی لە کوردستاندا بە تایبەتی، ئەم دوو مەسەلەیە بە جۆرێکی سەیر تێکەڵ دەکەن، ئەوەیش لە نەزانینەوە نییە، بەڵکو،

بەلای زۆرەوە بۆ مەبەستێکی سیاسییە، یان ئەو هێزە سیاسییانە دەیانەوێت تەسەورێکی ئەوتۆ لەبارەی خۆیان لە کۆمەڵدا دروست بکەن، کە ئەوان دەستەیەکی گوڵبژێرکراون و تاکە داکۆکیکار و نوێنەری هەموو ئیسلامن، هەقیقەت و مەرجەعیەتی ئیسلام تەنیا لای خۆیانە.

لە کۆمەڵێکدا کە نزیکەی سەددا نەوەتی موسوڵمانن چۆن دەکرێت هێزێکی سیاسیی خۆی بە نوێنەر و تاکە مەرجەعی ئیسلام و تاکە پارێزەری ئیسلام دابنێت؟

IV

هەر ئایدۆلۆجیا و بزاڤێکی سیاسی، لەگەڵ دەرکەوتنیدا، دەخوازێت بەشێک لە رەوایی سەرهەڵدان و بەردەوامبوونی خۆی، لە مێژووی کۆمەڵەکەیدا، بدۆزێتەوە. پشکنینی مێژوو و سەرلەنوێ خوێندنەوەی لەبەر رۆشنایی ئایدۆلۆجیادا، دیاردەیەکی نوێ نییە و هەر بزاڤێکی سیاسیی، کە بە ئایدۆلۆجیایەک پشتئەستوور بووبێت، هەوڵی داوە تەنیا دەست بەسەر ئێستادا نەگرێت، بەڵکو رابردووش زەوت بکات و بۆ قازانجی ئێستا و داهاتووی خۆی بەکاری بهێنێت. بۆیە مێژوو، لە دیدی ئایدۆلۆجیاوە، ئەو دیاردە ئۆبجەکتیڤی و ئەو فاکتەر و هەقیقەتانە نین، کە لە زەمانێکی دیکەدا بەو شێوەیە بوون کە هەن، بەڵکو مێژوو ئەو

هەواڵنامەی کتێب

بابەتەیە کە دەبێت، بە زەبری ئایدیۆلیا بۆ پێداویستییەکانی ئەمڕۆ، دابتاشرێت.

لەو دیدە ئایدۆلۆجی و سیاسییەوە، هەندێک لە حیزبە ئیسلامییەکان و نووسەرانیان، دەیانەوێت مێژووی نوێی کورد و بزاڤی نەتەوەیی کورد بخوێنێتەوە و بۆیاخێکی ئاینیی ئیسلامی، لە بزاڤی ناسیۆنالیستیی کورد بدەن. ئەوان راپەڕینەکانی کورد، لە راپەڕینی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهرییەوە، تا راپەڕینی کۆمەڵەی ناسیۆنالیستی خۆیبوونی باکووری کوردستان، لە ساڵی 1925 و راپەڕینی ئەیلوولی 1961 بە شۆڕشی ئیسلامی نەتەوەیی تێهەڵکێشراو ناو دەبەن.

ئەو جۆرە خوێندنەوەی بزاڤی ناسیۆنالیستی کورد و راپەڕینەکانی، نەک هەر چەوتە و لەگەڵ ناوەرۆکی سیاسی و ئایدۆلۆجیی بزاڤەکە و لەگەڵ هۆکاری دەرکەوتن و ئامانجی ئەو راپەڕینانە نایەتەوە، بەڵکو حکومدانێکی ئایدۆلۆجییە، کە دەیەوێت واقیع و مێژوو بە جۆرێک وێنا بکات کە بەرژەوەندیی سیاسی دەیخوازێت، نەک بەو جۆرەی کە هەیە یان بووە. هەروا هەوڵدانێکە بۆ پێدانی قورسایی سیاسیی، بە لایەنی ئاینیی بزاڤی کورد، لەسەر حیسابی لایەنی نەتەوەیی و کۆمەڵایەتی، ئەمەش بەشێکە لە ئایدۆلۆجیا و ئامانجی ئیسلامیی سیاسی.

ئاشکرایە سەرکردەی هەندێک لەو راپەڕینانەی کورد

کەسایەتیی گرنگی ئاینی (شێخی تەریقەتی نەقشبەندی و قادری) بوون بە هەزاران مورید و دەرویش و خەلیفە و لایەنگریان بووە. بەڵام ئەوان سەرۆک هۆز و عەشیرەت و کەسایەتیی گرنگی کۆمەڵایەتیش بوون. رەنگە ئەساسی نفوز و کاریگەریی کۆمەڵایەتیی ئەو رابەرانە، لەوەوە هاتبێت، کە لە یەک کاتدا، هەردوو دەسەڵاتی کۆمەڵایەتی/عەشیرەتی و ئاینییان تێدا کۆبۆتەوە.

نازانم ئاخۆ هێزە سیاسییە ئیسلامییەکانی کوردستان، ئەو دوو رێبازە (قادری و نەقشبەندی) و میراتە ئاینییەکانیان، بە موڵکی خۆی و ئیسلام دەزانن یان نا، بەڵام ناکرێت، سەرکردەکەی بزاڤێکی سیاسی یان راپەرینێک، بە تەنیا، پێناسە و سروشتی بزاڤ و راپەڕینەکە و هۆکاری دەرکەوتن ئامانجەکانیان دیاری بکات! کەواتە بە پێی ئەو لۆجیکە، دەبێت کۆماری دیموکراتی کوردستانیش لە مەهاباد (شۆڕشێکی ئیسلامی) یان (ئیسلامی نەتەوەیی تێهەڵکێشراو) بووبێت، چونکە قازی محەمەدیش کەسایەتییەکی ناسراوی ئاینی سوننی بوو. لەوەش زیاتر مەلا و زانایانی ئاینی لە رۆژهەڵاتی کوردستاندا، لە هەر بەشێکی دیکەی کوردستان زیاتر، بەشداری بزاڤی ناسیۆنالیستیی کوردیان کردووە. رەنگە جێگای سەرنج بێت کە بەشێکی گرنگی دامەزرێنەرانی ژێ کاف و حیزبی دیموکرات، مەلا و خوێندکاری مزگەوت و ناوەندە ئاینییەکانی کوردستان بوون، نەک دەرچووی زانکۆکانی

تاران و ئەورووپا . کەچی ئەوان سەرەڕای ئیمان و باوەڕیان بە ئیسلام، سەرەڕای پەروەردەی ئاینی و زانیاریی ئیسلامییان، یەکەمین ڕێکخراوی ناسیۆنالیستییان، نەک ئیسلامییان، لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان دامەزراند. لە کاتێکدا مەلا و دەرچووانی خوێندنگە ئاینییەکان، وەک مرۆڤ و مەلا، ناهەقی زۆریان بەرامبەر کراوە، چونکە ئەوان سوونني بوون، لەناو سیستمی ئاینی/ دەوڵەتی ئێراندا جێیان نەکراوەتەوە. بەڵام ئەمە لەچاو ستەمی نەتەوەییدا رەنگە وەک دڵۆپێک بوو بێت لە ئاوی کانییەک.

لێرەدا بە پێویستی نازانم کە زیاتر باسی ئەو جۆرە حوکمدانە چەوتە بکەم، چونکە خوێنەری کورد دەزانێت کە هیچ کام لەو بزاڤ و ڕاپەڕینانە، بە نیاز نەبوون دەوڵەتێکی ئیسلامی لە کوردستاندا دامەزرێنن. جیاوازی نێوان ئایدۆلۆجیا و ڕێباز و ئامانجی سیاسیی ئەوان و نێوان ئیسلامی سیاسیی ئەمڕۆی کوردستان، هێندەی دووری نێوان سوێد و کوردستانە. بەڵام تەنیا، وەک بە بیرهێنانەوە. نموونە، شتێک، لەبارەی یەکەمین (شۆڕی ئیسلامی نەتەوەیی) دینمەوە.

شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری، لە گەرمەی شەڕی نێوان ئیمپراتۆریای عوسمانی و ڕوسیا، لە ساڵی 1878دا بە گەرمی و لە ئیمانەوە بە پیر فەتوای خەلیفەی مسوڵمانانەوە چوو، کاتێک شەڕی جیهادی دژی رووسە کافرەکان ڕاگەیاند. شێخی نەهری نە هەر بە پارە و شمەک، بەڵکو بە

لەشکرێکی چەکداریشەوە بەشداری و کۆمەکی ئەم (غەزە)یەی کرد. ئایا ڕێی تێ دەچێت تەنیا دوو ساڵ دوای ئەوە شێخی نەهری، خەلیفەی مسوڵمانان بە (لادان لە شەریعەت) و ئیسلام تاوانبار بکات و لەشکرێکی گەورە، لە هەردوو بەشی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی و ئێرانی، کۆبکاتەوە تا لە ڕێگەی زەبر و هێزەوە خەلیفەی مسوڵمانان ناچار بکات، پەیڕەوی ئاینی ئیسلام بکات؟ ئەگەر لێرەدا مەسەلەکە تەنیا ئاین بێت، چۆن و بۆچی شێخی نەهری لە ماوەی تەنیا دوو ساڵدا، هێندە باوەڕ و ئیمانی بە خەلیفەی مسوڵمانان لاواز بوو؟ کامەیە ئەو گۆڕانکارییە ئاینییەی، لەو دوو ساڵەدا، بەسەر ناوەرۆکی ئاینیی دەوڵەتی عوسمانی و باوەڕ و ئیمانی خەلیفەدا هات؟ ئایا شێخی نەهری ویستوویەتی دەسەڵاتێکی ئیسلامیی بەدیلی دەسەڵاتی خەلیفەی عوسمانی و ئێرانی لە کوردستان دابمەزرێنێت؟ یان شێوەیەکی دیکەی شەریعەتی ئیسلامی، جیاواز لە شەریعەتی هەردوو دەسەڵات لە کوردستاندا بچەسپێنێت؟ ئەگەر وایە کامەیە ناوەرۆکی ئەو شەریعەتە، کە حەتمەن دەبێت پشت بە مەرجەعە ئەساسییەکانی ئیسلام (قورئان و فەرموودەکانی پێغەمبەر) ببەستێت و شەرعییەتی خۆی لەوانە بێنێت؟ کەواتە دەبێت لەودیو فاکتەری ئاینییەوە بەدوای کۆمەڵە هۆکارێکی تردا بگەڕێین، کە بەشێکیان ڕیشەیەکی مێژوویان هەبووە و پەیوەندی بە ستەمێکی کەڵەکەبووی هەردوو ئیمپراتۆریای

ئێرانی و عوسمانییەوە هەبوو، بەشێکیشیان ئەنجامی ئەو فشارە توندە ئابووری و عەسکەرییە بوو، کە دروست لەو کاتەدا، ئیمپراتۆریای ئێرانی و دواتریش عوسمانی بۆ ناوچەکانی شێخانی نەهرییان هێنا بوو. لە ئەنجامدا تالانکردنی خەڵکی کورد و ستەمی کۆمەڵایەتی و نەتەوەیی ئەو دوو دەوڵەتە، لەو ناوچانەدا، زیاتر بوو بوو. لە هەمان کاتدا هەڕەشەیەکی راستەوخۆشی بۆ دەسەڵات و نفوزی ئاینی، عەشیرەتی و ئابووریی شێخی نەهری دروست کردبوو. ئەو هۆکارانە نە لە رەوایی راپەڕینەکە، نە لە گیانفیدایی رابەر و بەشدارانی و نە لە گرنگی ناوەرۆکە نەتەوەییەکەی کەم دەکەنەوە. ئەو راپەڕینە و ئەوانی تریش پێش هەر شتێک بەرهەمی ستەمی دەسەڵاتێکی بێگانە و ئەنجامی ناکۆکی نێوان دەوڵەتێکی داگیرکەر و خەڵکێکی ژێدەست وڵات داگیرکراو بوون، کە بە هۆیەوە ستەمی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری و نەتەوەیی زاڵ بووە.

V

هەرچەندە هێزە سیاسییە ئیسلامییەکان، لە هەر وڵاتێکدا بن، کۆمەڵێک ئامانجی هاوبەشیان هەیە، بەڵام لە زۆر رووشەوە جیاوازن. جیاوازی نێوان ئەو هێزانە، ستروکتووری هاوبەشی ئایدۆلۆجیای ئەوان و سروشتی

زەبرپەروەرانە و فاناتیکانە و ئامانجی هاوبەشیان ناسرێتەوە. واتا ئەو هێزانە چەند لێک جیاواز و تەنانەت پێک ناکۆک بن، بەڵام لە دوا ئەنجامدا لایەنی هاوبەشی ئایدۆلۆجی و سیاسی و ئامانجی هاوبەشیان، گەلێک لە جیاوازییەکانیان زیاترە. ئەگەر هێزە ئیسلامییەکانی کوردستان، لە ئایدۆلۆجیا و شێوەی کارکردنیاندا، کۆپییەکی ئەم یان ئەو گرووپی ئیسلامی عەرەبی (لە پێش هەموویانەوە ئیخوان ئەلموسلمین) یان ئەفغانی بن، بەڵام تایبەتمەندیی خۆیان هەیە. لێرەدا، بە کورتی باسی ئەو تایبەتمەندییانە دەکەم:

یەکەم: ئیسلامی سیاسیی کوردستان، بەو بەرنامە و ئایدۆلۆجیا و ڕێبازە سیاسییەی تا ئێستا پەیڕەوی کردووە، هەڕەشەیەکە لە ئازادی و پێناسەی نەتەوەیی کورد، چونکە حیزبە سیاسییە ئیسلامییەکان، قورسایی سیاسی تەنیا بە لایەنی ئیسلامیی پێناسە (هەویە)ی کورد دەدەن. دەیانەوێت ناوەڕۆکی ئێتنیکی/ کولتوویی پێناسەی کورد بگۆڕن و ناوەڕۆکێکی ئیسلامیی سیاسیی پێ بدەن. واتا مسوڵمانبوون جیاوازیی زمانی و کولتووری و سایکۆلۆجی نێوان (من)ی کورد و(ئەویدی) عەرەب و فارس و تورکی مسوڵمان دەسڕێتەوە، چونکە دەبێتە خاڵی هاوبەشی نێوانمان. لەبەرئەوەی کورد هێشتا قەوارەیەکی سیاسیی نییە، کە لە کاتی هەڕەشەی لەو جۆرەدا، پێناسە

نەتەوەییەکەی (کوردبوونەکەی) بپارێزێت، سەرگرتنی ئەو کۆششەی ئیسلامییە سیاسییەکان، دەشێت زەمینەی توانەوەی کورد، لەناو نەتەوەی سەردەستی مسوڵماندا، ئامادە بکات.

پێناسەی نەتەوەیی کورد، کە پشت بە زمان و خاک و مێژووی هاوبەش دەبەستێت، لە رەوشی خەباتێکی درێژ و رووبەڕووبوونەوەی داگیرکاران و لەناو ژانی ئەنفال و کیمیاباراندا پێکهاتووە. کورد لە رێگای راپەڕینێکی فراوانەوە تەنیا ستەمی بەعسی رەت نەکردەوە، بەڵکو خەتێکی تۆخی بە نێوان (من)ی کورد و (ئەویدی) دەوڵەتی عەرەبی عێراقدا کێشا. لەو رێگەیەوە کورد مانایەکی نوێ و قورساییەکی سیاسیی کەموێنەی بە پێناسەی نەتەوەیی خۆی بەخشی. بەڵام پێناسەی نەتەوەیی شتێکی نەگۆڕ نییە. لە دوای شەڕی ناوخۆوە ئەم پێناسەیە کەوتۆتە بەر هەڕەشە و زامدار و لەت کراوە، قورسایی سیاسیی سەردەمی راپەڕینی نەماوە/ پێناسەی کوردبوون لە بەرامبەر دەوڵەتی عێراقدا، گۆڕدراوە بە (پێناسە)ی پارتی بوون لە بەرامبەر یەکێتیبووندا، یان بە پێچەوانەوە.

لە دۆخی لەتبوون و زامداربوونی پێناسەی نەتەوەییدا، ئیسلامی سیاسیی تەنیا دەرفەتی کارکردن و گەشەکردنی بۆ نەڕەخساوە، بەڵکو وەک هەڕەشەیەکی تر لە پێناسەی نەتەوەیی دەرکەوتووە. ئەوان دەیانەوێت تەواوی قورسایی

سیاسی بە ئاین و ناوەرۆکێکی ئیسلامیی سیاسی بە پێناسەی کورد بدەن، کە ئەمە لە ناوەرۆکدا دابەشکردنێکی نوێی کورد و سڕینەوەی ئەساسی پێناسەی نەتەوەیی کورد، یان توانەوەی کورد لەناو نەتەوەی سەردەستی موسولمان، دەگەیەنێت.

دووەم: ئە هێزانە تەنیا نوێنەری ئەم یان ئەو مەزهەبی نێو ئیسلام نین، بەڵکو پشت بە ئایدۆلۆجیایەکی فاناتیکیش دەبەستن و توانای قبوولکردنی دیالۆگ و پێکەوەژیانی ئاین و مەزهەب و ئایدۆلۆجیا سیاسییە جیاوازەکانیان نییە. مەبەستم لە لایەنی فاناتیکیی ئەو هێزانە ئەوەیە کە ئەوان، لە کاری سیاسی و شێوەی ژیان و بەڕێوەبردنی کۆمەڵدا، رەوایی خۆیان لە پەیامێکی ئاسمانییە وەردەگرن. بە واتایەکی دی ئەوان خۆیان بەو دەستە سیاسییە گوڵبژێرکراوە دەزانن، کە لە جیاتی خودا و پێغەمبەر و بە ناوی ئەوانەوە، پەیامێکی ئاسمانی لەسەر زەوی جێبەجێ دەکەن. یان ئەوان نوێنەری خودا و ئامرازی پەیامەکەی ئەون، لەو پێناوەدا هەر ئامراز و مێتۆدێک بەکاربێنن رەوایە. ئەوان مافی خودایی خۆیانە کە چارەنووسی کۆمەڵ و مرۆڤەکان و شێوەی ژیانی تایبەتی و کۆمەڵایەتی و سیاسییان دیاری بکەن.

ئەو تێزە هێندەی ئاینە ئاسمانییەکان کۆنە. هەر یەکێک لەو ئاینانە، سەرەتا وەک پەیامێکی ئاسمانی ناسێندراوە، کە

بۆ نەتەوەیەک نێردراوە. گوایا خودا، لەناو هەزاران گەل و نەتەوەی تـــــردا، ئەو نەتەوەیەی (هەڵبـــــژاردووە) تـــــا رابەرایەتیی مرۆڤایەتی بکات و چارەنووسەکەی بگرێتە ئەستۆ. ئەو تێزە، کە ناوەرۆکی فاناتیزمی ئیسلامی سیاسی پێک دێنێت، تەنانەت لە فۆرمێکی تر و بە جۆرێکی کاڵ لەناو ئایدۆلۆجیای هەندێک حیزب و گرووپی ناسیۆنالیستی عەرەبی (بۆ نموونە بەعس) رەنگی داوەتەوە. دیارە ئەمە تێزێکی ترسناکە کاتێک نەتەوەیەک، گرووپێک و هێزێک ئەم تەسەورەی لەبارەی خۆی هەبێت. ئەو تێزە تۆوی فاشییەت و توندوتیژی و خوێنرێژی دەچێنێت[1].

سێیەم: رەنگە دیارترین تایبەتمەندیی زۆربەی هێزە ئیسلامییەکانی کوردســـتان، تـــا ئێســـتا ئەوە بێـــت کە بەرهەمێکی سروشتیی کۆمەڵی کوردستان نین، بەڵکو یان بە تائسیری ئایدۆلۆجیای سیاسیی پانئیسلامیزم و تەوژمی سیاسیی ئیسلامی، یان بە کۆمەکی لایەنی دەرەکی دروست کراون. چونکە ئەو هێزانە، چەند لە پرۆگرامی سیاسی و سروشتی فاناتیکی و زەبرپەرەوەرانەیاندا، لە حیزب و بزاڤە ئیسلامییەکانی وڵاتانی دیکەی ئیسلامی بچن، بەڵام لە هەڵوێســـت و بڕیاری سیاسییاندا سەربەخۆ نین. بۆیە خوێندنەوەیەکی کوردانەیان بۆ کوردەواری و گرفتی کورد نییە. کێشەی سەرەکی نێوان گەلی باشووری کوردستان و دەوڵەتی عێراق، جێیەکی سەرەکیی لە ئامانجی سیاسیی

هەواڵنامەی کتێب

ئەواندا نەگرتووە. ئەگەر ئیسلامی سیاسیی کوردستان لەگەڵ هەندێک هێزی ئیسلامیی سیاسیی عەرەبی (بۆ نموونە حیزبوڵڵای لوبنانی و حەماسی فەلەستینی) بەراورد بکەین، رەنگە باشتر تایبەتمەندی و ماهییەتی سیاسیی هێزە ئیسلامییەکانی باشووری کوردستان ببینین.

ئەو دوو هێزە ئیسلامییە عەرەبییە، ئەگەرچی ئایدۆلۆجیا و پرۆگرامێکی سیاسیی ئیسلامییان هەیە و هەریەکەیان سەر بە مەزهەبێکی ناو ئیسلامە، بەڵام ئەوان پێش هەر شتێک هێزی نەتەوەیی – نیشتمانین، واتا ئەوان پێش هەر شتێک و تەنانەت پێش ئیسلام، بۆ ئازادیی نەتەوە و وڵاتی خۆیان کاردەکەن. پەیامی ئاینیی خۆیان و ئازادیی ئاینەکەیان، لە ئازادیی وڵاتەکەیاندا دەبینن. بەرژەوەندیی نەتەوە و وڵاتەکانیان، لەسەرووی هەر بەرژەوەندییەکی دیکەوە رادەگرن. رێز لە سروشتی فرە ئاینی و فرە مەزهەبی کۆمەڵەکانیان و یاسا و دەستووری حکومەتەکانیان دەگرن. لای ئەوان خەبات و شەهیدبوون لە پێناو ئاین و وڵاتدا، لە ناوەرۆکدا یەکن. رابەری حیزبواڵڵای لوبنانی، حەسەن فەزلواڵڵا، لەو بارەیەوە دەنووسێت: پێکەوەگرێدانی مەسەلەی ئاینی و نیشتمانی لە کۆڵەکەکانی دیسکورس (خیتاب)ی بەرەنگاریی ئیسلامیی بووە لە لوبنان، لەم بەرەنگاربوونەوەیەدا شەهیدبوون بەناوی ئاینەوەیە، کەچی ئەم شەهیدبوونە لە پێناوی وڵاتدایە[2].

رێکخراوی حەماسی فەلەستینیش لە هەمان باوەڕ و

رانینەوە، بۆ کێشـەی نێوان فەلەسـتین و دەوڵەتی ئیسـرائیل دەڕوانێـت. حەمـاس ئایـدۆلۆجیا و ڕێبـازە سیاسـییەکەی هەرچۆنێـک بێـت، بەڵام لە کـاتی ئێسـتادا پـێش هەر شـتێک بەرژەوەنـدی و ئـازادیی گەلـی فەلەسـتینی مەبەسـتە، نەک جێبەجێکردنی شـەریعەت یـان بەرژەوەندیی پانئیسـلامیزم و دەوڵەتێکی بیانی[٣].

VI

هێزە ئیسلامییەکانی کوردستان، بەو ڕێبازە سیاسییەی لە دوای ڕاپەڕیـنەوە پەیڕەویـان کـردووە، شـەرعییەتی کـارکردن و بەردەوامبـوونی خۆیـان خسـتۆتە ژێـر پرسیارەوە، ئەگەر لە دەستیان نەدابێت.

دیـارە مەبەسـتم لە شـەرعییەتی کـارکردن تەنیـا ئەو بڕیـارە یاسـاییە نییە کە دەسـەڵاتێکی سیاسـی بە حیزبێکی دەدات، هەرچەنـدە ئەمەیـان هەیبەت و سیاسـەتی نـاوخۆی دەسەڵاتەکە دەردەخات. بەڵکو مەبەسـتی من لە شـەرعییەت کۆمەڵێـک ئامـانجی سیاسـی، کـۆمەڵایەتی، نەتەوەییە کە لە پشـت سـەرهەڵدان و دروسـتبوونی هەر ڕێکخراوێکـی سیاسـییەوەیە. واتـا هەر بزاڤـ و ڕێکخراوێکـی سیاسـی، ئیسـلامی بێت یـان ناسیۆنالیسـتی یـان کۆمۆنیسـتی یـاخود لیبرال...تـاد، ڕەوایـی خـۆی، پـێش هەر شـتێک، لە ئامـانج و

پەیامی سیاسی و کارەکانییەوە وەردەگرێت. ئایا ئەو هێزە سیاسییە تا چەند بۆ خێر و خۆشی گەلی خۆی و پێشخستنی کۆمەڵ و ئازادیی مرۆڤ کاردەکات؟ چەند ستەم و ناهەقی لەسەر شانی خەڵک سووک دەکات. ئایا ئەو هێزە سیاسییە، لە باشووری کوردستاندا، تا چەند بۆ چارەسەری کێشەی هەشتا ساڵەی نێوان عێراق و گەلی باشووری کوردستان، بە قازانجی خەڵکی کوردستان، کاردەکات و ئەم مەسەلە ئەساسییە پێش بەرژەوەندیی حیزبی، ئایدۆلۆجی، ئایینی و عەشیرەتیی دەخات. تا چەند هەوڵ دەدات خەڵکی کورد سەرەڕای جیاوازی ئایینی و مەزهەبی، ئایدۆلۆجی، حیزبی و عەشیرەتی، لە رووی دەوڵەتی عێراقدا یەکگرتوو و یەک ئامانج بێت. ئەو مەرج و چاوەڕوانییانەیش هەر هێزێکی دیکەی باشووری کوردستان دەگرێتەوە.

هەواڵنامەی کتێب

گرفتی کورد لە کاتی ئێستادا ئەوە نییە کە شەریعەتی ئیسلام، یان دەسەڵاتی کرێکاری، یاخود سیستمێکی سیاسی لیبراڵ هەڵببژێرێت، بەڵکو گرفت و سەرچاوەی نائارامی کوردستان، پێش هەر شتێک، لە مەترسی شەڕی ناوخۆ و گەڕانەوەی دەسەڵاتی دەوڵەتی ئەنفالەوە دێت. کوردستان، پێش ئەوەی ببێتە مەیدانی شەڕ و پێکدادانی حیزب و ئایدۆلۆجیا و چین و مەزهەبەکان، پێویستە کوردستان بێت. واتا ئەو جیۆگرافیا ئازاد و فەزای شوێنە بێت، کە

قەوارەیەکی دەستووریی دانپێدانراوی سەربەخۆ یان فیدرالیی هەبێت. یەکلاییکردنەوەی ئەم مەسەلەیە چەند بە قازانجی کورد و پێشکەوتنی کۆمەڵی کوردە، هێندەش بە قازانجی خەباتی سیاسیی ئاینی، کۆمەلایەتی و چینایەتییە.

لەم بۆچوونەوە ئەگەر هێزە ئیسلامییەکانی کوردستان فاکتەرێکی گرنگی یەکلاکردنەوەی ئەم کێشەیە بە قازانجی خەڵکی کوردستان نەبن، نابێت رێگر یان هۆکاری کێشەی نوێ و دووبەرەکی بن.

ئاین و سیاسەت دوو مەسەلەی تەواو جیاوازن. هیچ کۆمەڵێک بەبێ جیاکردنەوەی دەسەلاتی ئاین و دەسەلاتی دەوڵەت، نەیتوانیوە و ناشتوانێت پرینسیپەکانی ئازادی و کۆمەڵی مەدەنی و پێشکەوتن دەستەبەر بکات. بەلام ئەگەر، لە هەرێمی کوردستاندا، کەسانێک بیانەوێت، لە رێگای ئایدۆلۆجیا و رێکخراوی سیاسیی ئاینییەوە، بەشداری پێشکەوتنی کۆمەڵ و چەسپاندنی ئازادی و دادپەروەری بکەن، دەبێت لەو کارەیاندا، وەک لایەنە سیاسییەکانی دی ئازاد بن. بەلام رەوا نییە ئازادی لە دژی خۆی (ئازادی) بەکاربهێندرێت. ئازادی بۆ هەر کەسێک و بۆ هەمووان پێویستە لە پێناو ئازادیی هەر کەسێک و هەمووواندا بێت. نەک سەپاندنی یەک رەنگ و شێوەی ژیان، یان سەپاندنی دەسەلاتی تاکە حیزبێک، تاکە مەزهەب و ئایدۆلۆجیایەکی سیاسی.

ئایا ئیسلامی سیاسی له‌ کوردستان، كه‌ نوێنه‌ری چه‌ند مه‌زهه‌ب و ڕێبازێكی ئاینی جیاوازه‌، ده‌توانێت له‌ كۆمه‌ڵێكی فره‌ ئاین، فره‌ مه‌زهه‌ب، فره‌ ئایدۆلۆجیا و ڕێكخراوی سیاسیدا ڕێزی پرینسیپه‌كانی ئازادی بگرێت؟

ئایا ده‌توانێت باوه‌ڕ به‌و ڕاستییه‌ بێنێت، كه‌ خه‌باتی ئاینی، له‌ وڵاتێكی داگیركراودا، به‌ خه‌بات له‌ پێناوی ڕزگاریی وڵات ده‌ست پێ ده‌كات؟

هەواڵنامەی کتێب

سەرچاوە و پەراوێزەکان

1-بۆ نموونە رەفتاری هێزەکانی ئیسلامی لە ناوچەی هەڵەبجەدا و کوشتنی دیل و سەربڕینی پێشمەرگەکانی یەکێتیی نیشتمانی ناوەرۆکی فاناتیکانە و رێبازی فاشییانەی ئەو ئایدۆلۆجیایە دەردەخات.

2-حسن فظل اللە، سقوط الوهم، دار الهادی، بیروت 2001، ص209

3 لێرەدا مەبەست لە هەڵوێستی ئەو دوو حیزبەیە، تا سەرەتای سالآنی ٢٠٠٠ بەلام دواتر ئەو دوو حیزبە بەهۆی وابەستەییان بە ئێران و سوریاوە، لە زۆر مەسەلەدا، هەڵوێستی پێچەوانەیان پێشان دا.

هەواڵنامەی کتێب

بەشی پێنجەم

سەرەتایەکی مێژوویی لەبارەی

سەرهەڵدانی هۆشیاریی نەتەوەیی لە کوردستاندا

هەوڵنامەی کیب

هەواڵنامەی کتێب

I

هۆشیاریی نەتەوەیی ئەو هەست و بیر و ئاگایی و فۆرمانەی خۆناسینە، کە کۆمەڵە خەڵکێک، لەبارەی بوونی خۆی، وەک دیاردەیەکی تایبەتمەند و بەجیا هەڵکەوتوو، لای دروست دەبێت. ئەو هۆشیارییە تەنیا بەرهەمی پەیوەندی و ئەزموونی هاوبەش و کۆمەڵە نیشانەیەکی لێکچوو نییە، کە فەزایەکی هاوبەش و هەستی هاودەردی و هاوپەیوەستی و هاوچارەنووسی پێک دێنن، بەڵکو کۆی ئەو تەسەور و فانتازیا و بیر و بۆچوونانەش دەردەبڕێت، کە کۆمەڵە خەڵکێک، لە رەوشێکی مێژوویدا، لەبارەی خۆی دروستی کردوون. لە هەمان کاتدا وەک هۆشیارییەک لەبارەی خۆ، ئاگاداربوونە لە (ئەویدی) و ئاراستەی بابەتێک دەکرێت.هۆشیاریی نەتەوەیی لە قۆناغێکی دیاریکراوی پێشکەوتنی سیاسی، کولتووری و ئابووریدا سەرهەڵدەدات. کاتێک ئاڵوگۆڕ و پەیوەندیی نوێی کۆمەڵایەتی، لە نێوان ئەو کۆمەڵە خەڵکانەدا دەردەکەوێت، کە لەسەر خاکێک دەژین، بە زمانێک دەدوێن، سروشت و خاسییەتی سایکۆلۆجیی نەتەوەیی هاوبەش لە کولتوورەکەیاندا کۆیان دەکاتەوە، سەرەتای هۆشیارییەک لە نێوانیاندا دەردەکەوێت، کە بە هۆشیاریی نەتەوەیی ناو دەبرێت.

هۆشیاریی نەتەوەیی نیشانەی ئەو پرۆسێسە قووڵانەیە، کە ڕێگا بۆ دروستبوونی نەتەوە خۆش دەکەن. ئەو پەیوەندییە سیاسی و کولتووری و ئابوورییانە دەردەبڕێت، کە شوێنی نەتەوە، لە پەیوەندییە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان، لەوانە لە پەیوەندیی نێودەوڵەتاندا، دیاری دەکەن. کاتێک هۆشیاریی نەتەوەیی لە کۆمەڵدا سەرهەڵدەدات، دەبێتە یەکێک لە هۆکارەکانی دەرکەوتنی ناسیۆنالیزم و مەرجە گرنگەکانی دروستبوونی نەتەوە، کە وەک گردبوونەوەیەکی کۆمەڵایەتی و کولتووری لەسەر بنچینەی پەیوەندییە بابەتییەکانی وەک یەکێتیی خاک و زمان و کولتوور و مێژووی هاوبەش...تاد، سەرەڕای ئەو پەیوەندییانەی، کە لە هۆشیاریی نەتەوەییەوە سەرچاوە دەگرن، دروست دەبێت.

هۆشیاریی نەتەوەیی بنچینە و ستروکتوورێکی ئاڵۆزی هەیە و بە ماوەیەکی زۆر پێش دەرکەوتنی دروستبوونی نەتەوە دەردەکەوێت. چونکە بۆچوون و بیروڕای ئەتنیکی و ڕەگەزی هاوبەشی کولتووریی و زمان، بنچینەی هەستی نەتەوەیی و زەمینەی هۆشیاریی نەتەوەیی پێک دێنن. ئەو هۆشیارییە ئێتنیکیە – کولتوورییە، دەبێتە سەرەتایەکی گرنگی هۆشیاریی نەتەوەیی، بەمانایەکی فراوان، کە ڕەگەزەکانی دیکەی بریتین لە پەیڕەوکردن و پاراستنی نەریتی نەتەوەیی، دروستبوونی زمانی ئەدەبی، خاک، کولتووری هاوبەش، دەرککردن بە بەرژەوەندیی هاوبەشی

وڵات، هەستی نیشتمانپەروەری و دەرککردن بە یەکێتیی خەباتی رزگاریخوازیی نیشتمانی[1]. هۆشیاریی نەتەوەیی، بەو واتایە، رەگەزە کۆمەڵایەتی و چینایەتییەکانیش بەخۆی دەگرێت، کە لە بواری چۆنییەتی دەرکپێکردنی تایبەتمەندی و بەرژەوەندییە نەتەوەییەکاندا، سەر هەڵدەدەن. لەگەڵ بەرەوپێشچوونی نەتەوە و خەملێنی چینەکان، لەناو کۆمەڵدا، جیاوازی لە نێوان هەڵوێستی گروپ و چینە جۆربەجۆرەکاندا، سەبارەت بە مەسەلە نەتەوەییەکان، زیاد دەکات و قووڵتر دەبێتەوە.

پەیوەندی نێوان ئاین و هۆشیاریی نەتەوەیی پەیوەندییەکی ئاڵۆزە، چونکە ئاین تەنیا ئیمان و باوەڕ نییە، بەڵکو کولتووریشە. بۆیە ئاین، وەک رەگەزێکی گرنگی کولتووری دەشێت، لە هەندێک قۆناغی مێژوویی و بارودۆخی تایبەتییدا، رۆڵێکی دیار و پێشەنگ لە دروستکردن و پێشخستنی هۆشیاریی نەتەوەییدا بگێڕێت، وەک شێوەیەکی زاڵی هۆشیاریی کۆمەڵایەتی، یان وەک توخمێکی سەرەکیی ئایدۆلۆجیای خەباتی رزگاریخوازیی خۆی دەربخات. ئەو دیاردەیە زیتر لەو وڵاتە داگیرکراو و کۆلۆنیالکراوانەدا دەرکەوتووە، کە ئاین بەشێک بووە لە پێناسە یان کولتووری نەتەوەی داگیرکەر. بۆ نموونە گەلانی بەڵکان، لە داگیرکەری عوسمانیدا، تەنیا وێنەی دەسەڵاتێکی ستەمکاری بێگانە و زمان و کولتوورێکی

نامۆیان نەدەدیت، بەڵکو لە هەمان کاتدا وێنەی ئاینێکی نامۆشیان (ئاینی ئیسلام) دەبینی. بۆیە ئاینی مەسیحی، لەو وڵاتانە، بوو بە رەگەزێکی گرنگی هۆشیاریی نەتەوەیی و ناسیۆنالیزم، دواتریش بە فاکتەرێکی سەرەکی خەباتی رزگاریخوازیی ئەو نەتەوانە. بە هەمان شێوە جیاوازی یان ناکۆکیی ئاینیی نێوان گەلانی میسر، ئەلجەزایر و لیبیا لەگەڵ کۆلۆنیالیزمی فرەنسایی و ئیتالیایی فاکتەرێکی سەرەکیی خەباتی رزگاریخوازیی ئەو گەلانە بوو.

بەڵام ناسیۆنالیزم، بە گشتی لەسەر بنەمای ئاینی و غەیبی دانامەزرێت، یان ناتوانێت ئاینی بێت. چونکە ناسیۆنالیزم و ئاین، دوو ئەرکی تەواو لێک جیاوازیان هەیە.

ئایا راستە تەنیا ئەو کاتە باسی بوونی نەتەوە بکرێت کە مەرجەکانی پێکهاتنی، بە تایبەتی مەرجی یەکێتیی ئابووری، یان دەوڵەت لە ئارادا بن، وەک هەندێک لە مارکسییەکان دەڵێن؟ لە گەلێک حاڵەتدا پرۆسێسی دروستبوونی نەتەوە و پەیدابوونی مەرجەکانی شان بە شانی یەکتری دەڕۆن و یەکێکیان ئەوی تر تەواو دەکات. وەک ئاشکرایە لە وڵاتانی کۆلۆنیالکراودا مەرجەکانی پێکهاتنی نەتەوە لە ئارادا نەبوون، هەروا ئەو نەتەوانە لە رووی ئابوورییەوە پەرِاگندە و ناتەواو بوون، کەچی لینین لە بارەیانەوە دەنووسێ: (ئازادکردنی وڵاتە کۆلۆنیالکراوەکان بێجگە لە مافی نەتەوەکان لە خۆبڕیاردانی چارەنووس شتێکی دیکە نییە. گەلانی کۆلۆنیالکراو ئەوانیش

نەتەوەن. بەڵام سەبرگرتن لەم لەبیرخۆ بردنەوەیە مانای سەبرگرتنە لە شۆڤێنیزم [2]

ئەو رایە گرنگییەکی میتۆدۆلۆجیی هەیە، بە تایبەتی ئەگەر چارەنووسی گەلی کورد لەبەرچاو بگرین. دیارە لە جیهاندا، بە تەنیا نەتەوەی کورد دووچاری ئەو چارەنووسە مێژووییە نەبووە، چەندان نەتەوەی دی، سەردەمێکی دوور و درێژ بە دەست داگیرکردن و دابەشبوونی نەتەوەییەوە گیریان خواردووە. دابەشبوونی نەتەوەیی و نەمانی یەکێتیی خاک دەبنە هۆی لە گرێژەنەچوونی نەتەوە، نەک هۆشیاریی نەتەوەیی. چونکە هۆشیاریی نەتەوەیی، وەک شێوەیەک لە شێوەکانی هۆشیاریی کۆمەڵایەتی، کاتێک سەرهەڵدەدات، سەربەخۆییەکی نیسبی بەخۆی دەگرێت. ئەو رۆڵەش لە بنەڕەتدا لە دەرکپێکردنی بەرژەوەندییەکانی بوونی نەتەوەدا بەرجەستە دەبێت. چونکە ئەو کەسانەی لەسەر بنچینەی کۆمەڵێک بەڵگەو نیشانەی وەک یەکبوونی زمان، خاک، کولتوور و مێژووی هاوبەش...تاد چارەنووسی خۆیان دیاری دەکەن، ئەوا بە لەدەستدانی یەکێک لەو بەڵگە و نیشانانە، یان زیاتر، بۆ نموونە لە دەستدانی یەکبوونی خاک، هۆشیاریی نەتەوەییان لە دەست نادەن. هۆشیاریی نەتەوەیی کاتێک لای کۆمەڵە خەڵکێک دروست دەبێت، بە ئەندازەیەک ریشە دادەکوتێ، کە تەنانەت ئەگەر ئەو کۆمەڵە خەڵکە، لە رووی هەرێمایەتی و ئابووری و کولتوورییەوە، دابەش و پارچە پارچەش بکرێن و تەنانەت ئەگەر بۆ

ماوەیەک زمانی هاوبەشیشیان بیربچێتەوە، ئەوا ئەو هۆشیارییە لە دەست نادەن و لایان هەر بەردەوام دەبێت.

نەتەوە لە سایەی بارودۆخێکی تایبەتیی مێژوویی– کۆمەڵایەتیدا دروست دەبێت. پێداویستیی گەشەکردنی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری زەمینەی گونجاو دەرەخسێنن تا چینی بۆرجوا و دەستەی رووناکبیران، کاریگەریی کولتووری و کۆمەڵایەتییان، لەناو کۆمەڵگادا، زیاد بکەن و ببنە رێبەری بزاڤی رووناکبیری و ناسیۆنالیستی. رووناکبیر و ناسیۆنالیستان هەموو دەرەتان و کەرەستەیەک، لەوانە بەرهەمی کولتووری رۆحی، ئەدەبی فۆلکلۆر و داستان و ئەفسانە و سیمبوولی میللی، بەکاردێنن، بۆ ئەوەی هۆشیاریی نەتەوەیی لەناو کۆمەڵانی خەڵکدا بڵاو بکەنەوە، زەمینەی فیکری و کولتووری بۆ نزیکبوونەوەی سیاسی و پێکەوە هەڵکردنی نەتەوەیی بڕەخسێنن. لە سەردەمی گەشەکردنی بزاڤی رزگاریخوازیی نەتەوەییدا دەرفەتی نوێ بۆ بڵاوبوونەوەی هۆشیاریی نەتەوەیی لەناو کۆمەڵانی خەڵکدا دروست دەبێت و دەستە و توێژە کۆمەڵایەتییە جۆربەجۆرەکانی نەتەوە دەگرێتەوە. شانبەشانی ئەو پرۆسەیە، هۆشیاریی نەتەوەیی بە رەگەزی نوێی سیاسی، کولتووری و کۆمەڵایەتی دەوڵەمەند دەبێت.

دەرکەوتنی بیرو رێبازی دیموکراتی لەناو ئایدۆلۆجیای هۆشیاریی نەتەوەییدا، بە قۆناغێکی پێشکەوتووی

گەشەکردنی هۆشیاریی نەتەوەیی دادەنرێت. ڕەگەزەکانی هۆشیاریی نەتەوەیی هەمیشە لەیەک ئاستی گەشەکردندا نابن. بۆ نموونە لە کاتێکدا هۆشیاریی ئەتنیکی لە قۆناغێکی مێژوویی زوودا، کەم یان زۆر، لای گرووپی خەڵک دروست دەبن، کەچی دەرکردنی پێداویستییەکانی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی نیشتمانی و بێداربوونەوەی ژیانی نەتەوەیی، پەیوەندییان بە پێشکەوتنی ژیانی سیاسی و کولتووری، یان سەرەتای سەرهەڵدانی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەدارییەوە هەیە. لە هەمان کاتدا ئەو دەرکپێکردنە، لە سەردەمی جۆربەجۆر و بە ڕادەی جیاواز، لەو ناوچانەدا دەردەکەوێت کە بوژانەوەیەکی کولتووری و سیاسییان تێدا هەیە. بۆ نموونە بێداربوونەوەی ژیانی نەتەوەیی بوڵگارستان، لە بنارەکانی بەڵکانەوە دەستی پێکرد، کە پێش بەشەکانی دیکەی بوڵگارستان ژیانی ئابووری و کولتووری و سیاسیی تیایدا بوژابووە، زۆربەی ڕابەرانی ناسیۆنالیزم و تیۆریستانی بزاقی ڕزگاریخوازیی نەتەوەیی بوڵگارستان لەو ناوچەیەوە دەرکەوتن، کە مەڵبەندی خەباتی کولتووری و سیاسی و ئاینی بوو. لام وایە مەڵبەندی بێداربوونەوەی ژیانی سیاسی، ئابووری و کولتووریی، لە باشووری کوردستاندا، ناوچەی سلێمانی بوو بێت، کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم و لە سایەی میرنشینی باباندا، بە بەراورد لەگەڵ ناوچەکانی دیکەی کوردستاندا، ناوەندێکی گرنگی ئاڵوگۆڕی ئابووری و کولتووری بوو لە

کوردستاندا، وەک دواتر باسی دەکەین.

لە پاڵ ئەو هۆکارە ناوخۆییانەی باسکران، هەندێک هۆکاری دەرەکی هەن کە ڕێگا بۆ سەرهەڵدانی هەستی نەتەوەیی و هۆشیاریی نەتەوەیی و دەرککردن بە گرنگی خەباتی ڕزگاریخوازیی نەتەوەیی خۆش دەکەن، کە ئەویش بارودۆخی داگیرکردن و کۆلۆنیالکردنە. لە کاتێکدا لە زۆر وڵاتی ئەورووپای ڕۆژئاوادا ناسیۆنالیزم و دروستبوونی دەوڵەتی نەتەوەیی، لە ئەنجامی پێشکەوتنی ئابووریی سەرمایەداری و مۆدێرنیزم و فەلسەفەی ڕۆشنگەری و کاریگەریی شۆڕشی فەرەنساوە دەرکەوتن، کەچی گەلانی ئاسیا، ئەفریقا و ئەمریکای لاتین، بە ڕێگای تایبەتی خۆیاندا، بەرەو دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی چوون. بۆ ئەوەی لەو وڵاتانەدا نەتەوەکان دروست ببن، یان ئازاد ببن، دەبوو ئەو کێشە دەرەکییە چارەسەر بکرێت، کە بە هۆیەوە نەتەوە ژێردەستەکانی ئەو وڵاتانە، لە لایەن نەتەوەی دەسەڵاتداری بێگانەوە، دەچەوسێندرانەوە و ڕێگای پێشکەوتن و دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەییان لێ گیرا بوو.

سەرهەڵدانی هۆشیاریی نەتەوەیی لە هەر وڵاتێکدا، پەیوەندیی بە بێداربوونەوەی نەتەوەیی و سەرەتای ئاڵوگۆڕی ئابووری، کۆمەڵایەتی، کولتووری و پرۆسێسی دروستبوونی نەتەوەوە هەیە. دیارە دەوڵەتی نەتەوەیی ڕۆڵێکی گەورە لە دروستکردنی نەتەوەدا دەبینێت، بەڵام نابێت وەک مەرجێکی دروستبوونی نەتەوە سەیر بکرێت.

مێژوو چەندان نموونەی ئەو نەتەوانەمان پێشان دەدات، کە پێش ئەوەی دەوڵەتی نەتەوەییان هەبێت دروست بوون. بە پێچەوانەشەوە، لە چەندان وڵاتی تردا، سەرەتا دەوڵەتی ناوەندی دامەزرێندراوە و دەوڵەتەکە بۆتە ئامرازێکی بەکاری دروستبوونی نەتەوە. نەتەوەکان بە گشتی و لە زۆربەی کاتدا، لەسەر بنچینەی یەکێتیی زمان، خاک، مێژووی هاوبەش و کولتووری هاوبەش... تاد، دروست دەبن. بەڵام ئەو بۆ چوونە ئەوە ناگەیەنێت کە تەنیا ئەو کاتە دەشێت باسی بوونی نەتەوە بکرێت، کە تەواوی ئەو مەرجانە پێکەوە لەئارادابن. چونکە لەو بارودۆخە تایبەتییەی کە گەلان لە دژی ستەم و چەوسانەوەی کۆلۆنیالی و لە پێناوی رزگاریی نەتەوەییدا خەبات دەکەن، پرۆسێسی دروستبوونی نەتەوەکان، رەوشێکی دیکەی گرتووە. لە سەرەتادا نەتەوەکان، وەک دیاردەیەکی کولتووری– سیاسی، لە ئەنجامی دروستبوونی هۆشیاریی نەتەوەیی، بەهۆی جیاوازیی زمان، ئاین، مەزهەب، یان رەنگی پێستەوە، هەروا بەهۆی یەکگرتنی فیکری و سیاسی و دوای ئەوە بەهۆی دروستبوونی دەوڵەت لە ناوچەیەکی دیاریکراودا و لەسەر بنچینەی ئەو یەکگرتنە، دروست بوون. شتێکی دەگمەنیش نییە کە یەکێتیی ژیانی ئابووری، یەکێتیی زمان و کولتووری نەتەوە دوای رێگابوون پێک بێن، بەڵام دەوڵەت و پارتە سیاسی و رێکخراوکانی دی، ئامرازێکن بۆ دروستبوونی نەتەوە[3].

II

دەرکەوتنی رەگەزەکانی هۆشیاریی نەتەوەیی، لە باشووری کوردستاندا، پەیوەندی بەو دۆخە سیاسی و ئاڵوگۆڕە ئابووری و کولتوورییانەوە هەبوو، کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم، لە سەردەمی بابانەکاندا، روویان دا. ئەو کاتە دەوڵەتی عوسمانی لە تەنگوچەڵەمەیەکی سەختی ئابووری، سیاسی و کۆمەڵایەتییدا دەژیا. سەرمایەی ئەورووپایی بە ناو ئیمپراتۆریادا بڵاو بووبووەوە و ئابوورییەکەی بە بازاڕی جیهانیی سەرمایەدارییەوە، بەستبووەوە. لە لایەکی دیکەوە، گەشەکردنی خەباتی رزگاریخوازیی نەتەوە غەیرەتورکەکان و شەڕ و کێشەی بەردەوامی عوسمانییەکان، لەگەڵ ئیمپراتۆریای روسیا، فرەنسا و بریتانیادا گرفتی ئابووری، سیاسی و کۆمەڵایەتیی ئیمپراتۆریای عوسمانییان، قووڵتر کردبۆوە. باشووری کوردستان بەهۆی شوێنی جیۆگرافییەوە، بەهۆی ئەو سەربەخۆییە نیسبییەی، لە سایەی میرنشینی باباندا، هەیبوو، سەرەتای بوژانەوەیەکی ئابووری و کولتووریی بەخۆیەوە دی. ژیانی بازرگانی بوژایەوە و پەرەی سەند. دروستکردنی شاری سلێمانی، وەک پایتەختی نوێی میرنشینی بابان، دیاردەیەکی نوێی

شارستانەتی بوو، لە کوردستاندا، چونکە لە لایەکەوە نیشانەی فراوانبوونی دەسەڵات و توانای ئابووریی بابانەکان بووە، کە لە دەسەڵاتێکی خێڵەکیی گوندییەوە بەرەو ئەوە چووە رواڵەت و مۆرکی شاری بەخۆ بگرێت، ئابووریەکەیشی لە شێوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و سروشتییەوە رووەو شێوەی ئابووریی بازرگانی و کاڵایی چووە. لە لایەکی دیکەوە دروستکردنی سلێمانی لەگەڵ خۆیدا کۆمەڵێک ئاڵوگۆڕی کۆمەڵایەتی و کولتووریی هێنا. بە هەزاران کۆنە خەڵکی گوندەکان بوونە شارنشین و لە جیاتی کشتوکاڵ و ئاژەڵداری، سەرقاڵی کاری بازرگانی، بیناسازی و کۆمەڵێک کاری پیشەیی بەرهەمهێنەرانە بوون، کە بەهۆی دروستکردنی شار و پێداویستیی خەڵکی شار و دەوروبەرییەوە دروست بوون. بۆ نموونە (پیشەسازی)ی وەک جۆلایی، سابووندروستکردن، موتابخانە، دەباخخانە، چنین و رستن و ئاسنگەری.

شاری سلێمانی، کە بەهۆی کۆمەڵێک رێگاوبان، بە شارەکانی دیکەی کوردستان و هەندەرانەوە بەسترابووەوە، بوو بە یەکێک لە مەڵبەندە بازرگانییەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست. کاروانی بازرگانی بەردەوام، لە سلێمانییەوە روویان لە شارەکانی دیکەی کوردستان و هەندەران، دەکرد و لەو شارانەشەوە بەرەو سلێمانی دەهاتن. ئەمە هاندەری ئاڵوگۆڕی ئابووری و دەرکەوتنی پەیوەندیی ئابووریی بازرگانی بوو، لە نێوان ئەو ناوچەیەی کوردستان و بازاڕی

دەرەوەدا. هەروا لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا سەرمایەی بیانی خۆی گەیاندبووە ناو کوردستانەوە و بووبوو بە هاندەرێک بۆ گەشەپێدانی ژیانی بازرگانی و بەستنەوەی کوردستان بە بازاڕی سەرمایەدارییەوە. م.س.لازارێف دەنووسێت: لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا، دوای ئەوەی ناوچەکانی ئەودیو قەفقاس خرانە پاڵ روسیا، ئابووریی روسیا خۆی خزاندە ناو کوردستانەوە و رێگا بازرگانییەکان، لەو ناوچانەوە بەرەو رۆژهەڵاتی نزیک، بە کوردستاندا رەت دەبوون. سەرباری ئەوەی بازرگانانی روس، ئەو بەرژەوەندییەشیان لە کوردستاندا هەبوو کە بازاڕێک بوو بۆ فرۆشتنی کەلوپەل[4].

هەر لەو سەردەمەدا نفووزو دەسەڵاتی ئابووریی بریتانیا و ئەڵمانیا لە تورکیا و ئێراندا زیادی کردبوو، لە ئەنجامدا ئەو دوو وڵاتە، بە کوردستانیشەوە، زیاتر بە بازاڕی جیهانیی سەرمایەدارییەوە بەسترابوونەوە. ئەوەش هاندەرێک بوو بۆ بوژاندنەوەی ئابووریی بازرگانی و گەشەپێدانی ئابووریی کاڵایی و لاوازکردنی ئابووریی سادە. د.کەمال مەزهەر ئەحمەد پێیوایە کە (لە سەدەی نۆزدەیەمەوە، سەرەتای دروستبوونی یەک بازاڕی لە هەموو کوردستاندا دەستی پێ کردبوو. ئەم کارە گرنگە لە ئەنجامی بەستنی بازاڕی کوردستان بە بازاڕی جیهانیی سەرمایەدارییەوە... دابەشکردنی کوردستان بەناو لە نێوان تورکیا و ئێراندا هێشتا نەبووبووە کۆسپ لە بەردەمیاندا.

هەواڵنامەی کتێب

لەو سـالانەدا ئـالوگۆڕی بازرگـانی لە نێـوان کوردسـتانی خوارووو و ژووروودا تا رادەیەکی دیار لە گەشەکردندا بوو بەهـۆی ئەو کاروانـانەی کە لە نێـوان هەردوو لایەنـدا لە هاتووچۆدا بوون بەو حەوت رێگایە و ئەو دۆڵە گەورەیەی کەوتۆتە ئاستی گەیشتنی خاپوور بە رووباری دیجلەوە کە پانـایی (20) کیلۆمەترێـک دەبـێ، کە بە جارێـک ئەمـدیو و ئەودیوی کوردستانیان بەیەکەوە بەستۆتەوە)[5].

لە ئەنجامی ئەو ئـالوگۆڕە بازرگانییەدا، پەیوەندییەکانی دراو لە کوردستاندا دەرکەوتن، بەرهەمهێنانی کالایی بەرەو پێشـەوەچوون و پیشـەکاری (حـرفە)ی پیشەسـازی و مانیفاکتۆرە لە کوردستاندا پەیدابوون. هەروا پیشەسازیی دیـکەی وەک چەخماخسـازی دەرکەوت کە (بە یـارمەتیی پسـپۆڕانی رووس و فرەنسـایی، کارخـانەی چەک دروسـتکردن دامەزرێـندران و زۆربەی تفەنـگ و تۆپەکـانی ئەو کـاتەی کوردسـتان لە لایەن کوردەکـانەوە دروسـت دەکـران[6]. ئەو هۆکـارانە سـەرەتای ئـالوگۆڕی نوێیـان، لە پەیوەنـدییە کـۆمەلایەتییە ئابوورییەکانـدا، دروسـت کـرد. سـەرەتای پەیوەنـدیی ئـابووری، لە نێـوانی ناوچەکـانی کوردستان و بازاڕەکانی نـاوخۆدا، هەروا لەگەڵ بازاڕەکانی گەلانـی دراوسـێدا، دەرکەوتـن. ئەو ئـالوگۆڕ و پەیوەنـدییە نوێیـانە، لە دۆخێکـدا لە کوردسـتاندا سـەریان هەڵـدا، کە مەترسی شەر و پەلاماردانی لەشکری عوسمانی و ئێرانی، وەک تارمـاییەک دەبیندران و هەڕەشـەیان لە کورد دەکرد.

سەرەڕای ئەوەی ئەو پەیوەندییانە، لە سایەی سەرمایەداریی بەهێزتر و دەستڕۆیشتووتری بێگانەدا بوون. لە هەمان کاتدا، لە کوردستاندا دەسەڵاتێکی بەهێزی سیاسی و گەرەنتی قانوونی، کە مەرجی گرنگی گەشەکردنی سەرمایەدارییین، نەبوون. لەبەر ئەوە پەیوەندیی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری لە کوردستاندا، نەگەیشتە ئەو ئاستەی کە کاریگەری سیاسی و کولتووریی هەبێت. یان شانبەشانی پەیوەندیی بەرهەمهێنانی فیۆدالی، کولتووری خۆی لە کۆمەڵی کوردستاندا، بچەسپێنێت.

لەپاڵ ئەو هۆکارانەدا، دوو فاکتەری دیکەی گرنگ لەو کاتەدا، کۆمەکیان بە دەرکەوتنی سەرەتاکانی هۆشیاریی نەتەوەیی کورد کردووە

یەکەم: دەرکەوتنی زمانی ئەدەبیی کوردی، یان گۆڕانی زمانی کوردی لە زمانی پەیڤینەوە بۆ زمانی نووسین، کە لەچاو سەردەمی خۆیدا، سەرەتای بزاڤێکی نوێی کولتووری و ڕووناکبیری بووە.

دووەم: ستەم و پەلاماری دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی و کێشە و ناکۆکیی نێوان خەڵکی کوردستان و ئەو دوو دەوڵەتە.

لەو سەردەمەدا، کە ناوەندە ئایینییەکان تاکە جێگای خوێندن و زانین بوون، لە باشووری کوردستاندا چەند ناوەندێکی ئاینی– زانستی هەبوون، کە برەویان بە زانین و ئەدەب و خوێندەواری داوە. زانایان و ڕووناکبیرانی ئەو

هەواڵنامەی کتێب

سەردەمە، لە ناوچە جۆاوجۆرەکانی کوردستانەوە، روویان لە باشوور و پایتەختی میرنشینی بابان (سلێمانی) کردووە. ئەو شارە وەک گەڕیدەی ئیتالیایی ئەلیساندرۆ دی بیانگی، کە ئەو کاتە سەردانی کوردستانی کردووە، دەڵێت: (لە سەدەی نۆزدەیەمەوە ناوەندی ناسیۆنالیستی و کولتووری کوردییە [7]. لەو ناوەندە زانستی و کولتوورییانەوە شاعیران و رووناکبیرانی وەک نالی، کوردی، سالم، مەولانا خالیدی نەقشبەندی و حاجی قادری کۆیی..تاد پێگەیشتن، کە دواتر رۆڵێکی گرنگیان، لە چەسپاندنی زمانی ئەدەبیی کوردی و پێشخستنی ژیانی کولتووری و رۆحی و هەست و هۆشیاریی نەتەوەییدا گێڕا.

لایەنێکی گرنگی دیکەی ئەو بزاڤە کولتوورییە، دروستبوونی ئەو قوتابخانە ئەدەبییە نوێیە بوو، لە باشووری کوردستاندا، کە بە (قوتابخانەی نالی) ناسراوە. شاعیران نالی 1797 – 1855، سالم 1800– 1866، کوردی 1809 – 1849 بناغەی ئەو قوتابخانە ئەدەبییەیان دارِشت و زۆری نەبرد باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستانی گرتەوە. ئەو قوتابخانە ئەدەبییە نوێیە، لە زۆر رووەوە بایەخی بۆ دروستکردنی هۆشیاریی نەتەوەیی و پێشخستنی فیکری و رۆحیی کورد هەبوو. ئەوەندەی پەیوەندی بەم باسەوە هەبێت دەکرێت پەنجە بۆ دوو لایەنی گرنگ رابکێشین.

یەکەم: لە ڕێگەی ئەو قوتابخانە ئەدەبییەوە، زمانی ئەدەبیی کوردی لە پێنج دیالێکتی (سلێمانی، سنە، سۆران، موکریان و گەرمیان) دروست بوو و بەتەواوی چەسپا. زۆری نەبرد ئەو زمانە ئەدەبییە، بەهۆی دەرکەوتنی هۆشیاریی نەتەوەییەوە و لە ئەنجامی ئاستی بەرزی هونەری و ئیستاتیکی و فیکریی هۆنراوەکانی نالی و سالم و کوردی، پەلوپۆی هاویشت و بە گەلێک ناوچەی باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا بڵاوبۆوە [8].

دووەم: لە ڕێگەی ئەو قوتابخانە ئەدەبییەوە، نەریتەکانی ئەدەبی کلاسیکیی ڕۆژهەڵات و سەرەتای بیری فەلسەفی و سۆفیزم و گیانی نیشتمانپەروەری و خۆشەویستیی وڵات، لەناو ئەدەبی کوردی، لە باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، دەرکەوتن. بۆ یەکەمین جار مرۆڤی کورد بە نووسین بە شێوەزمانی ئەدەبیی کوردیی خواروو، هەست و بیرو تێڕوانینی خۆی بەرامبەر بە ژیان و بوون و خودا و سروشت و...تاد دەردەبڕێت. لە ڕێگای تێکستی نووسراوی ئەدەبییەوە (ئەویدی) کە بەهێزی عەسکەری پەلاماری وڵاتەکەی داوە، وێنا دەکات. وێناکردنی ئەویدی، تورکی عوسمانی، لە هۆنراوەکانی سالم و دواتر حاجی قادرو هەندێک شاعیری دیکەدا، لە هەمان کاتدا خۆوێناکردنیشە. واتا بە بەراورد لەگەڵ خۆ و لەگەڵ تایبەتمەندییەکی کولتووری و سیاسی و خۆناسیندا، ئەویدی ناوبراوە و وێناکراوە. ئەویدی، خێڵ و تیرەی تر نییە، کە بابانەکان

کێشە و شەڕیان لەگەڵیدا هەبوو بەڵکو داگیرکاری بیانییە، کە وەک پەلاماردەر و وێرانکەر و تالانکەری کوردستان هاتووە، ژیانی ئاوەدانی و ئەو ئازادی و ئارامییە نیسبییەی تێک داوە، کە لە سایەی دەسەڵاتێکی خۆماڵیدا هەبووە. ئەمە یەکەمین جار بووە تێکستی نووسراو بە شێوە زمانی کوردیی خواروو، بەو شێوە روونە، جیاوازی نێوانی (من) و نێوان (ئەویدی) وەک رەگەزێکی بیانی سەر بە نەتەوە و کولتوورێکی تر، باس کردبێت و خەتێکی تۆخی، بە نێوان (من) و (ئەویدی) دا، کێشابێت.

دروستبوونی زمانی ئەدەبی خۆی لە خۆیدا و بە تەنیا مەرج نییە بتوانێت هۆشیاریی نەتەوەیی دروست بکات و بە ئاسانی خۆی بەناو خەڵکدا بڵاو بکاتەوە. ئەمە یەکەمین جاریش نەبووە، کە لە کوردستاندا، هەوڵی لەو جۆرە بدرێت. پێشتریش لە باکوور و رۆژهەڵاتی کوردستاندا، هەوڵی زمانی و رووناکبیریی لەو جۆرە درابوو، وەک لە بەشێکی دیکەدا، باس کرا.

ئەو زمانە ئەدەبییە نوێیە، لەو سەردەمەدا، نەیتوانی بە فراوانی لەناو خەڵکدا بڵاو ببێتەوە و لەگەڵ خۆیدا هۆشیاریی نەتەوەیی بڵاوبکاتەوە و گەشەی پێ بدات. چونکە نە زمانی ئەدەبی و نە هۆشیاریی نەتەوەیی، دەتوانن بەبێ ئاستێکی دیاریکراوی پێشکەوتنی ئابووریی سەرمایەداری و بڵاوبوونەوەی خوێندەواری و چاپەمەنی،

گەشە بکەن. بڵاوبوونەوەی زمانی ئەدەبی و هۆشیاریی نەتەوەیی لە کۆمەڵێک وڵاتی ئەورووپادا، وەک بێنێدیت ئەندێرسۆن دووپاتی دەکاتەوە، ئەنجامی سەرمایەدایی چاپ بوو. چونکە چاپ و بڵاوکردنەوەی کتێب بە زمانی نەتەوەیی، قازانجی ئابووری تێدا بوو. دیارە پێش ئەوەی کۆمەڵ بگاتە ئەو ئاستەی پێشکەوتن، کە سەرمایەداریی چاپ بێنێتە بەرهەم، ئەوا پێشتر لەشکرێکی فراوانی(کڕیار) خوێندەوارانی دروست کردووە. بڵاوبوونەی زمانی ئەدەبی، لە هەندێک وڵاتی دیکەدا، دەسەڵاتێکی سیاسیی لە پشتەوە بووە. دەسەڵاتەکە زمانە ئەدەبییەکەی، هەم وەک ئامرازێکی گەیاندنی دەستوور و پەیام و بڕیارەکانی خۆی و هەم لە خوێندندا، بەکارهێناوە و سەپاندوویەتی، هەروا بەهۆیەوە کولتوورێکی نوێی بردۆتە ناو کۆمەڵەوە. دیارە ئەو کاتە کوردستان، لەو ئاستەی پێشکەوتنی ئابووری و خوێندەواریدا نەبووە، کە چاپ و چاپخانە دەربکەن. دەسەڵاتی میرنشینی بابانیش، وەک میرنشینەکانی دیکەی کوردستان، ئەو سروشتە ناسۆنالیستییەی نەبووە، کە بایەخ بە داهێنانی کولتووری و فیکری، بە زمانی کوردی بدات و زانین (ئێپستیمۆلۆجیا)ی تایبەت بە خۆی، بە زمانەکە، بێنێتە بەرهەم و بەناو خەڵکدا بڵاوی بکاتەوە. هەروا لەو سەردەمەدا، لە هەموو وڵاتانی ئیسلامی، خوێندنگە و خوێندنی مۆدێرن، کە ناوەندی بڵاوکردنەوەی زانیاریی نوێ و پێگەیاندنی توێژی خوێندەوار و رووناکبیری نوێیە،

نەبوون. ناوەندە ئاینییەکان (مزگەوت، تەکیە و خاناقا) تاکە خوێندنگە بوون. لەوێدا خوێندن بە زمانانی عەرەبی و فارسی بووە. ئەو ناوەندانە، پێش هەر شتێک سروشتێکی ئاینی و ئەرکێکی تایبەتیی ئاینی- زانینی (ئێپستیمۆلۆجی)یان هەبووە و کادێری ئاینییان پێگەیاندوون. هەروا لەو خوێندنگەیانەدا، بەشێک لە کوڕانی دەستە و چینی سەرەوەی کۆمەڵ، فێری خوێندەواریی کراون، کە دەستەیەکی هەڵبژێردراو بوون. بۆیە ئەو زمانە ئەدەبییە، تا سەرەتای سەدەی بیستەم و دەرکەوتنی گۆڤارو ڕۆژنامە و قوتابخانەی نوێ، لە سنووری ئەڵقەیەکی تەسکی ڕووناکبیران و خوێندەوارانی ئەو سەردەمەدا، ماوەتەوە. شاعیرانی دواتر، لە ناوچەکانی دیکەی باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان، شیعریان پێ نووسیوە.

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمدا، باشووری کوردستان، لە لایەن عوسمانییەکانەوە، داگیر کرایەوە. میرنشینی بابان لەناو برا و وێرانەیەکی سیاسی، ئابووری و کولتووری جێگای گرتەوە. هەروا قوتابخانە ئەدەبییەکەیش دوایی هات. زمانە ئەدەبییەکەیش، لەو سەردەمەدا ، زیاتر لە سنووری شیعردا مایەوە. کوردستان تا کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم کە، دەستەی خوێندەواری نوێی کورد، دەرچووی قوتابخانە نوێیەکانی دەوڵەتی عوسمانی دەرکەوتن، هیچ بزاڤ و چالاکییەکی ئەوتۆی کولتووریی بە خۆیەوە نەدیت.

لەگەڵ دەرکەوتنی ئەو دەستە رووناکبیرە نوێیەدا، کە ئاگاداری بیری رۆشنگەری و ناسیۆنالیستیی ئەوروپا بوون، قۆناغێکی نوێ، لە هۆشیاریی نەتەوەیی کورد و خەباتی کولتووری و سیاسیی دەست پێ دەکات. دەرچوونی رۆژنامەی کوردستان، لە نیسانی 1898 دا و بڵاوکردنەوەی هەندێک گۆڤار و چاپەمەنی تر و دامەزراندنی رێکخراوی کولتووری، سیاسی و کۆمەڵایەتی، نیشانەی ئەو قۆناغە نوێیە و ئەنجامی پێگەیشتنی دەستەی خوێندەواری نوێیە، کە بوونە پێشەنگی بیری رۆشنگەری و خەباتی ناسیۆنالیستی.

رواڵەتێکی دیکەی هۆشیاریی نەتەوەیی کورد و شێوە و رادەی خۆدەرخستنی، تا کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم، لە راپەڕینی ساڵی 1880دا بە رابەری شێخ عوبێدوڵڵای نەهری دەردەکەوێت. ئەو راپەڕینە، لە سەرێکەوە ناوچەیەکی فراوانی کوردستانی بندەستی ئێرانیشی گرتەوە، لە سەرێکی دیکەوە یەکەمین کۆششێکی چەکداریی سیاسی بوو، کە داواکاری رزگاریخوازانەی هەبوو. ناوەرۆک و سروشتی ئەو راپەڕینە هەر جۆرێک بووبێت، ئامانجی سەرکردەکەی هەرچییەک بووبێت، بەڵام نامەکەی شێخ عوبێدوڵڵا، بۆ نوێنەری بریتانی لە باشخاڵ، ئاستی هۆشیاریی نەتەوەیی و بیری ناسیۆنالیستیی سەرکردەی راپەڕینەکە پیشان دەدات. شێخ عوبێدوڵڵا دەنووسێت:

"نەتەوەی کورد نەتەوەیەکی سەربەخۆیە و سەرکردەکانی کوردستان، ئەوانەی لەژێر دەسەڵاتی تورک یان فارسدان و دانیشتوانی کوردستان بە فەلە و مسوڵمانەوە یەکیان گرتووە و لەسەر ئەوە ڕێککەوتوون کە قبووڵ نەکەن کاروبارەکان بە شێوەی ئێستایان، لەگەڵ ئەم دوو دەوڵەتەدا، بەردەوام بن. ئێمە دەمانەوێت خۆمان حکومڕانیی خۆمان بکەین"[9].

ڕاپەڕینەکە دڵڕەقانە تێک شکێندرا و چەندان ناوچەی کوردستان، بەهۆی پەلاماری دەوڵەتی حوسمانییەوە، وێران کران[10] بەڵام ڕاپەڕینەکە، بە نۆرەی خۆی، ڕۆڵێکی گرنگی بۆ بێدارکردنەوەی نەتەوەیی و بڵاوکردنەوەی هۆشیاریی نەتەوەیی لە کوردستاندا گێڕا. هەروا ڕێگا خۆشکەرێک بۆ دەرکەوتنی بزاڤی ڕزگاریخوازی و ناسیۆنالیزمی کورد.

سەرهەڵدانی سەرەتاکانی هۆشیاریی نەتەوەیی لای گەلی کورد، لەو قۆناغەدا، پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بەو ئاڵوگۆڕە ئابووری و کولتوورییانەو دەرکەوتنی زمانی کوردی، وەک زمانی نووسین، هەبوو. بەڵام ئەو بارودۆخە سیاسی و مێژووییەی کورد تێی کەوتبوو، بارودۆخی داگیرکردن و شەڕ و ستەم و بێدادی دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی، بە نۆرەی خۆیان، زەمینەی دەرکەوتنی سەرەتاکانی هۆشیاریی نەتەوەییان ئامادە کرد.

هەواڵنامەی کتێب

III

پێش کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم، قەیرانی ئیمپراتۆریای عوسمانی تەشەنەی ستاندبوو. دەوڵەتی عوسمانی بە جۆرێک ملکەچی وڵاتانی سەرمایەداریی ئەوروپا کرابوو، کە وەک کۆلۆنیایەکی کلاسیکیی ئەوانی لێ هاتبوو. دەوڵەت ویستی لە رێگای هەندێک ریفۆرمەوە[11] خۆی لەو قەیرانە دەرباز بکات. بەڵام قەیرانەکە، کە پەیوەندی بە ستروکتووری سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتیی دەوڵەتەوە هەبوو، لەوە قووڵتر بوو کە بە هەندێک ریفۆرمی لەو جۆرە چارەسەر بکرێت. دەستوور و شێوەی حوکمڕانی عوسمانی، خۆیان سەرچاوەیەکی قەیرانەکە و رێگری گەشەکردنی پەیوەندیی نوێی ئابووری و کۆمەڵایەتی بوون. لە لایەکی دیکەوە خەباتی رزگاریخوازیی گەلانی ناو ئیمپراتۆریای عوسمانی، پەرەی گرتبوو. بیری رۆشنگەری و دیموکراتیی شۆڕشی فڕەنسا، بە خێرایی بڵاو دەبوونەوە و کاریان لە رووناکبیران دەکرد. مەسەلەی دەستوورێکی نوێ و دیموکراتی و ریفۆرم، کە رووناکبیران و رۆشنگەرانی ناو ئیمپراتۆریای عوسمانی خەباتیان بۆ دەکرد، پێداویستییەکی پێشکەوتنی کۆمەڵ بوون. لەو سەردەمەدا، بۆ یەکەم جار لە مێژووی کورددا، دەستەیەکی

نوێی رووناکبیران، کە لە خوێندنگە نوێیەکان و دەزگاکانی دەوڵەتــی عوســمانیدا پێگەیشــتبوون، لە بــواری خەبــاتی سیاسی و رووناکبیریدا، دەرکەوتن. ئەوان بەشێکی چالاکی بزاڤی سیاســی و کولتــووری و رۆشــنگەریی نــاو دەوڵەتــی عوسمانی بــوون [12] دەرکردنــی رۆژنــامەی کوردســتان لە نیســانی 1898 دا لە لایەن میقــداد مەدحەت بەدرخــانەوە، یەکێک لە گرنگترین چالاکییەکانی ئەو رووناکبیرانە بوو.

رۆژنــامەی کوردســتان ســەرەتایەکی نــوێیە لە ژیــانی رۆشــنبیری و سیاســیی کــورددا. نیشــانەی پێگەیشــتنی هۆشیاریی نەتەوەیی و رۆڵی دەستەی نوێی خوێندەواری کــوردە لە خەبــاتی ناسیۆنالیستی و رزگاریخوازیــدا. هەروا دەکرێــت بە ســەرەتایەکی دەرکەوتنــی ناســیۆنالیزمی کــورد دابنــدرێت. لەو کــاتەدا نــوخبەیەکی نەتەوەیــی دەرکەوت، کە ویســـتی بۆچـــوونێکی تـــایبەتی، لەبـــارەی تایبەتمەنـــدیی کولتووری و نەتەوەیی کورد دابڕێژێت، نــاوەرۆکی سیاســی بە پێناسەی ئێتنیکی/ کولتووریی کورد بدات و ناســیۆنالیزم بکــاتە بزاڤێکــی جەمــاوەریی. بــۆیە رۆژنــامەی کوردســتان، وەک بلەج شێرکۆ دەڵێت (هەر لە سەرەتای دەرچوونییەوە زمانحــاڵی نیشــتمانپەروەرانی کــورد بــوو[13] هەروا (بــوو بە دەربــڕی ئایــدۆلۆجیای بزاڤــی کــورد لە کۆتــایی ســەدەی نۆزدەیەم و ســەرەتای سەدەی بیستەم)[14].

ئەو بابەتــانەی لە رۆژنــامەکەدا بڵاوکــراونەتەوە، ئاســتی

جیاوازیان هەیە. بەڵام بە تێکڕا، بۆ سەردەمی خۆی، گرنگ و پێویست بوون، بە گشتیش سروشتێکی ناسیۆنالیستی و ڕۆشنگەرانەیان هەبووە. هەروا پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆیان بە ژیانی سیاسی و کولتووریی ئەو سەردەمەی کوردستانەوە هەبووە. بۆ نموونە گرنگیدان بە مەسەلەی خوێندەواری، بەربەرەکانێکردنی دواکەوتوویی کۆمەڵایەتی، باسکردنی ستەمی نەتەوەیی و مێژووی کورد و ئەدەب و زمانی کوردی، بە مەبەستی دروستکردنی هەست و تەسەورێکی هاوبەشی نەتەوەیی لای خوێنەران. بایەخدان بە دۆستایەتیی نێوان کورد و ئەرمەن. لەهەمان کاتدا ڕۆژنامەکە، زۆر بابەتی لەبارەی مەسەلەی ئازادی و زامنکردنی مافە دەستوورییەکان و نەهێشتنی ستەم و چەوساندنەوەی نەتەوەیی و پشتبەستن بە عەقڵ....تاد بڵاو کردوونەوە.

هەڵوێستی ڕۆژنامەکە بەرامبەر بە نەتەوەی ئەرمەن و داکۆکی لە مەسەلە نەتەوەییەکەیان، گرنگییەکی زۆری هەیە. چونکە ئەو هەڵوێستە لە لایەکەوە ئاستی هۆشیاریی سیاسیی ئەو ڕووناکبیرانە و ناوەڕۆکی ئازادیخوازانەی ناسیۆنالیزمی کورد دەردەخات. لە لایەکی دیکەوە، کێشەیەکی فیکری/ سیاسیی ئەو سەردەمەی کۆمەڵی کوردستان پیشان دەدات. ڕۆژنامەی کوردستان، لە چەندان ژمارەیدا، داوای پتەوکردنی پەیوەندیی نێوان کورد و ئەرمەنی کردووە. سوڵتانی عوسمانی بە دوژمنی هەردوو

گەل داناوە. لە هەمان کاتدا هۆشیارانە تاوانەکانی (سوارەی حەمیدییە) کە لە کۆمەڵە خێڵێکی کورد دروست کرا بوو، بە رامبەر بە ئەرمەنەکان، مەحکوم کردووە و بە کۆششێکی دەوڵەتی عوسمانی داناوە بۆ تێکدانی پەیوەندی نێوان کورد و ئەرمەن. ئەو بۆچوونەی رۆژنامەی کوردستان، هەڵوێستی رووناکبیران و ناسیۆنالیزمی کورد، لەبارەی کوشتاری ئەرمەنەکان، روون دەکاتەوە. لە هەمان کاتدا ناوەرۆکی رێبازێکی سیاسیی کۆنەپەرستانەی کۆمەڵگای کوردستان دەردەخات، ئەو رێبازە سیاسییەی کە سەر بە سوڵتانی عوسمانی بوو و کۆمەڵێک فیۆداڵ و سەرۆک هۆز نوێنەرایەتییان دەکرد، کە نۆکەر و داردەستی دەوڵەت بوون. ئەوان وەک چۆن لە دامرکاندنەوەی خەباتی گەلانی تر، بە تایبەتی ئەرمەنەکان و ئەو تاوانانەی بە پلانی دەوڵەت بەرامبەریان کرا، بەشداربوون، بە هەمان شێوە، وەک جاش و مورتەزەقەی دەوڵەت، دژی خواست و ئامانجی کورد وەستان و لەگەڵ لەشکری عوسمانی بەشداری پەلاماری کورد و کوشتنی شۆڕشگێرانی کوردیان کرد.

رۆژنامەی کوردستان یەکەمین تەقەلایەکی نوێی کولتووری و سیاسی بوو، کە دەیەویست لەسەر بنچینەیەکی فیکری و پرۆگرامێکی ناسیۆنالیستی و رۆشنگەری، رووناکبیر و ناسیۆنالیستانی کورد، کۆبکاتەوە و لەناو رێکخراوێکی سیاسیدا رێکیان بخات. هەروا

ڕۆژنامەکە دەیەویست خەڵک بێدار بکاتەوە، هۆشیاریی نەتەوەیی و سیاسییان لەلا دروست بکات، تا بە چاوێکی نوێ سەرنجی دەوروبەر و دیاردە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان بدەن و بە هۆشیارییەکی نوێوە هەڵسوکەوت لەگەڵ واقیعی دواکەوتووانە و پڕ لە چەوساندنەوەی نەتەوەیی و کۆمەڵایەتی بکەن و بیر لە گۆڕینی بکەنەوە. دوای ڕۆژنامەی کوردستان ناسیۆنالیزمی کورد، وەک بزاڤێکی نوێی سیاسی و فیکری، ڕوونتر خۆی دەرخست. لە ساڵی(1908) کاتێک ناسیۆنالیستانی کورد لە کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) بێ ئومێد بوون، خۆیان یەکەمین ڕێکخراوی سەربەخۆی سیاسییان بە ناوی (کورد تەعاونی و تەرەقی جەمعیەتی) دامەزراند. دوای ئەوە چەندان گۆڤار و ڕۆژنامە دەرچوون (کورد 1908، هەتاوی کورد1909، ڕۆژی کورد1913) هەروا کۆمەڵێک ڕێکخراوی کولتووری و کۆمەڵایەتی و خوێندنگەی کوردی و یانە (کلوب) لە ئەستەمبول و شارەکانی باکووری کوردستان دەرکەوتن. ناسیۆنالیستانی کورد، لە ڕێگای چاپەمەنی، گۆڤار، ڕۆژنامە، ڕێکخراوی سیاسی و کولتووری و کۆمەڵایەتی و کلوب و قوتابخانەی کوردییەوە داوای گۆران و مافی دەستووری گەل و مافی نەتەوەی کوردیان دەکرد. دەیانەویست هۆشیاریی نەتەوەیی و هەستی ئینتیمای هاوبەش و چارەنووسی هاوبەش، لەناو کورددا بڵاو بکەنەوە(15).

هەواڵنامەی کێبڕ

دەرکەوتنی رۆژنامە و چالاکی چاپ و بڵاوکردنەوە و دامەزراندنی رێکخراوی سیاسی و کولتووری و کۆمەڵایەتی، سەرەتای دیاردەیەکی نوێ بوو، لە کوردستاندا: دیاردەی پێگەیشتنی هۆشیاریی نەتەوەیی و دەرکەوتنی ناسیۆنالیزم. ئەمەش ئەنجامێکی راستەوخۆی بڵاوبوونەوەی قوتابخانە و خوێندنگەی مۆدێرن بوو، لە ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا، کە لەوێدا دەستەی رووناکبیری نوێ پێگەیشتن و بەردەوام لەزیادبووندا بوون. رووناکبیرانی نوێ و ناسیۆنالیستانی کورد لەو خوێندنگەیانە و دەزگاکانی دەوڵەتی عوسمانییەوە، هاتنە دەرێ و بوونە پێشەنگی خەباتی کولتووری و رۆشنگەری و ناسیۆنالیستی.

دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی (1846) دا یاسایەکی دەرکرد کە بەپێی ئەو یاسایە خوێندن کرایە ئیلزامی و خۆرایی. هەرچەندە ئەو یاسایە، وەک زۆر یاسای دیکەی دەوڵەتی عوسمانی، بە تەواوی جێبەجێ نەکرا بەڵام، وەک (لۆتسکی) دەنووسێت، یاساکە کۆمەڵە ئەنجامێکی باشی هەبوو. ئەوەبوو قوتابخانە و خوێندنگەکانی مزگەوت خرانە ژێر چاودێری دەوڵەت، هەروا کۆمەڵێک قوتابخانەی ئامادەیی عەلمانی دامەزرێندران، کە تیایاندا مێژوو، جیۆگرافیا و ماتماتیک دەخوێندران. لە ساڵی (1847)دا وەزارەتی مەعاریف (خوێندن و پەروەردە) پێک هات[16].

ئەوەندەی من ئاگاداربم سەرژمێرێک لەبەر دەستدا نییە کە ژمارەی قوتابخانە و خوێندکارانی قوتابخانەکانی کوردستانی عوسمانی تێدا تۆمارکرا بێت. بەڵام گەلێک بەڵگە دەیسەلمێنن، کە تا سەرەتای ساڵانی سەدەی بیستەم، بە دەیان قوتابخانەی نوێ، لە ناوچەکانی کوردستانی ژێردەستی عوسمانیدا هەبوون، کە تیایاندا بە سەدان خوێندکار خوێندویانە و پێگەیشتوون. ئەلێکساندەر ژابا کە 33 ساڵ (1836–تا 1869) کۆنسوڵی روسیا بوو لە شاری ئەرزروم، ئاماژە بۆ گەشەکردنی خوێندن و خوێندەواری ئەو سەردەمەی کوردستان و بوونی گەلێک قوتابخانە لە ناوچەکانی جەزیرە، ئامێدی و سۆران، دەکات[17]. ئەو زانیارییە کەمەی لەو رووەوە، لەبارەی بەشێکی کەمی باشووری کوردستان، لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا، لەبەر دەستدایە، تابلۆیەکی، هەرچەندە ناتەواوی، رادەی خوێندەواری و بوونی قوتابخانەی نوێ پیشان دەدات [18].

لە هەمان کاتدا گرووپێکی گوڵبژێرکراوی لاوانی کورد لە قوتابخانەیەکی تایبەتی بەناوی (عەشیرەت مەکتەبی) کە لە ساڵی (1892) لە ئەستەمبول کرایەوە، دەیان خوێند. ئەوانە کوڕی سەرۆک هۆزەکانی کورد بوون، کە لە ناوچەکانی کوردستانەوە، دەستەبژێر دەکران، تا لەوێ بخوێنن، دواتریش لە زانکۆی بەرزی سوپایی و خوێندنگەی دی درێژە بە خوێندن بدەن. ئەو خوێندنگەیە بەو ئامانجە

کرابۆوە، دەستەیەک خوێندەواری نوێی کورد بە جۆرێک پێ بگەیەنن، کە لایەنگر و دڵسۆزی سوڵتان و دەوڵەت بن، بەو شێوەیەی کۆلۆنیالیزمی بریتانی، لە موستەعمەرەکانی خۆیدا ئەو جۆرە کەسانەی پێ دەگەیاندن. بەڵام دەشێت کردنەوەی ئەو قوتابخانە تایبەتە ئامانجێکی دیکەشی بووبێت. میسیۆنێرێکی ئەو سەردەمە دەنووسێت (لە راستیدا سوڵتان بەم هۆیەوە توانی منداڵی سەرۆک هۆزە کوردەکان وەک بارمتە لەلای خۆی گل بداتەوە)[19].

بەڵام ئەو قوتابخانەیە خۆی بوو بە سەرئێشەیەکی دی بۆ دەوڵەتی عوسمانی، چونکە خوێندکارەکان راستەوخۆ کەوتبوونە بەر کارتێکردنی بزاڤی سیاسی و رۆشنگەری و کولتووری شاری ئەستەنبووڵ. (کوردستانێکی ئازاد و سەربەخۆ) بوو بە بەرنامەی کۆمەڵەی ئەو لاوە کوردانە. هەر لەبەر ئەمەش سوڵتان لە ساڵی (1907)دا عەشیرەت مەکتەبی داخست[20].

دیاردەیەکی گرنگی بزاڤی ناسیۆنالیستی ئەو سەردەمە دەرکەوتنەوەی شێوەزمانی ئەدەبیی کرمانجیی ژووروەوە، کە کاتی خۆی یەکەم جار لە سەدەی شانزەیەمدا و لە رێگای شیعرەوە دەرکەوت. دوای رووخاندنی میرنشینەکانی باکوور ئەم شێوە زمانە دەرفەتی پێشکەوتن و بڵاوبوونەوەی نەما و تێکستی ئەوتۆی پێ نەهاتە بەرهەم. بەڵام لە رێگای شیعرەکانی مەلای جزیری و مەم

و زینی خانی و هەندێک تێکستی دیکەی ئەدەبییەوە، خۆی پاراستبوو. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا ئەو شێوەزمانە، لە ڕێگای ڕۆژنامەگەری و نووسینی بابەتی سیاسی، کۆمەڵایەتی، فیکری، مێژوویی و ئابووری...تاد، نەک بەهۆی شیعرەوە، خۆی دەرخستەوە. جێگای سەرنجە کە لەو سەردەمەدا کۆمەڵێک سیاسەتمەداری لێهاتوو، بیرکار و ئایدۆلۆجیست و ڕووناکبیری وەک شەریف پاشا، میقداد بەدرخان، عەبدوڵڵا جەودەت و زۆری دی لە باکووری کوردستان دەرکەوتوون، کە پێشەنگی بیری ڕۆشنگەری و ناسیۆنالیستی بوون، کەچی ناسیۆنالیزمی کورد، لەو سەردەمەدا، نەیتوانیوە شاعیرێکی گرنگی خۆی بخوڵقێنێت، کە بە کرمانجی نووسیبێتی و بە شیعر بیری ناسیۆنالیستیی دەربڕیبێت. زایەڵەی ڕۆشنگەری و هەندێک بیر و بۆچوونی ناسیۆنالیزمی کورد، لە شیعرەکانی حاجی قادری کۆییدا دەردەکەون، کە بە کوردیی خواروو نووسراون.

بزاڤی سیاسی، کولتووری و ڕۆشنگەریی کورد، لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم، کە سەردەمی دەرکەوتنی ناسیۆنالیزمی کوردە، پێشانی دەدات کە ڕووناکبیر و ناسیۆنالیستانی کورد، لە دیدێکی ڕۆشنگەرانە و ناسیۆنالیستانەوە مەسەلە سیاسی، کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکانیان چارەسەرکردوون. داوای گۆرانکاریی سیاسی و ریفۆرمی دەستووری و ئازادیی نەتەوەییان کردووە. خەباتی کولتووری و سیاسیی ئەوان،

کاردانەوەیەکی توندی ناسیۆنالیستی بوو، بەرامبەر بە شۆفێنیزمی تورک. ئەوان بوونە نوێنەرانی سیاسیی کورد و رابەرانی ناسیۆنالیزم، بیری رۆشنگەرانە و ئازادیخوازانەیان بوونە بەشێکی ئەساسیی ئایدۆلۆجیای ناسیۆنالیزم و بزاڤی رزگاریخوازیی کورد.

رووناکبیرانی کورد، کە لە ئەستەنبوول و قاهیرە و هەندێک شاری ئەوروپا دەژیان، کەوتبوونە بەر کارتێکردنی ئەو بیرە نوێیانە، کە سروشتێکی جیهانییان بەخۆ گرتبوو و بە خێرایی بڵاو دەبوونەوە. فەلسەفەی رۆشنگەری، خەبات دژی ئیستیبداد و لە پێناو ئازادی و سەربەخۆیی نەتەوەییدا، ئەو ئامانجە هاوبەشە فیکری و سیاسییە بوو، کە رووناکبیرانی ناو ئیمپراتۆریای عوسمانی، پێکەوە کۆ کردبۆوە. بەڵاو ئەم بیرە نوێیانە، ئەو چالاکییە کولتووری و سیاسییانە، دەبوو وەک ئەنجامێکی حەتمی ناسیۆنالیزم بهێننە بەرهەم. بە تایبەت کە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمەوە شەپۆلی ناسیۆنالیزم ئەوروپا تەنییەوە و لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا کۆمەڵە دەوڵەتێکی نەتەوەیی لە ئەوروپا دروست بوو بوون، کە هەندێکیان پێشتر بندەستی ئیمپراتۆریای عوسمانی بوون. هەرچەندە دەوڵەتی عوسمانی ئیمپراتۆریایەکی فرەنەتەوە و وڵات، فرە ئاین و مەزهەب و کولتوور بوو، بەڵام نەتەوەی تورک، نەتەوەی زاڵ و ناوکی ئیمپراتۆریاکە بوو. ناسیۆنالیزمی

هەواڵنامەی کێتر

تورک پێش ناسیۆنالیزمی نەتەوەکانی دی دەرکەوت، بەو ئامانجەی دەوڵەتی خەلافەتی عوسمانی، بگۆڕێت بە دەوڵەتێکی ناسیۆنالیستی مۆدێرن. ئەمەش هەڕەشەیەک بوو لە نەتەوە و کولتوورەکانی تر. بۆیە بزاڤی یەکگرتووی رۆشنگەری و ریفۆرمخوازانەی رووناکبیرانی عوسمانی، بە خێراییەکی سەیر دابەش بوو و گۆڕدرا بە کۆمەڵە بزاڤێکی ناسیۆنالیستی، کە یەکێک لەوان بزاڤی ناسیۆنالیستی کورد بوو. ئیدی کێشەی ناسیۆنالیزمی تورک لەگەڵ سوڵتان و ئامانجی رۆشنگەرانە و ئازادیخوازانەی، گۆڕدرا بە شەڕی ناسیۆنالیزمی نەتەوەکانی دیکە و سەپاندنی دەسەڵاتی سیاسی و کولتوور و زمانی تورکی بەسەر نەتەوە غەیرە تورکەکاندا. ئەو سیاسەتەش بێزاری و بزاڤی ناسیۆنالیستی، لەناو گەلانی پاشماوەی دەوڵەتی عوسمانیدا، دروست کرد. ئەو بزاڤانە، پێش شەڕی یەکەمی جیهانی، زەمینەی بەهێزی ناوخۆییان بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریای عوسمانی عوسمانی، پێک هێنا بوو. دکتۆر کەمال مەزهەر سەبارەت بە دۆخی ئەوکاتەی کوردستان دەنووسێت: (نارەزایی و بێزاری بێ سنووری دانیشتوانی کوردستان و پەرەسەندنی هەستی نەتەوەیی لە ناویاندا، چوارچێوەی باری گشتیی کوردستانی پێش شەڕیان پێک دەهێنا و هیچ دوور نییە (دوور نەبوو) ئەگەر ئاگری شەڕی یەکەمی جیهانی هەڵنەگیرسایە کوردستان ببوایە بە بەڵقانێکی نوێ[21].

خاڵی لاوازی ئەوکاتەی ناسیۆنالیزمی کورد ئەوە بووە کە یەکگرتووە نەبوو. هەروا سەرکردە و رابەرانی، دوور و دابڕاو لە کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان، لە ئەستەنبوول دەژیان. رووناکبیر عەبدوڵڵا جەودەت، لە نووسینێکیدا، باسی ئەو مەترسییە دەکات و دەنووسێت: (ئێمە لە قۆناغی دروستبوونی نەتەوەدا دەژین، نەتەوەش ئەو گەلەیە کە کەسایەتیی تایبەت و سەربەخۆی جیاوازی هەبێ... ئەو نەتەوەی رابردووی خۆی نەزانێ و تێینەگەیشتبێ، ناتوانێ داهاتووی خۆی دیاری بکات و نابێتە خانەخوێی خۆیشی. نەتەوەی پارچە پارچەش قەت ئازاد نابێ و خەڵکی تر هەمیشە دەیچەوسێننەوە. قسە و گفتوگۆو دەستڕاوەشاندنی بێ مانا لێرە لە قوستەنتینییە (ئەستەمبوڵ) هیچ سوودێک ناگەیەنێت، بەرەو دێهاتەکان، بۆ شیر و کولێرە خواردن و وەرزێر وریاکردنەوە و هاندانی بەرەو شارستانییەت. ئا ئەمەیە ئەرکی سەرشانی لاوی کورد. ئاخر لە لەشێکی نەخۆشدا هۆش و گیانی ساخ دەست ناکەوێت[22].

ناسیۆنالیزمی کورد نەیتوانی سوود لەو دەرفەتە مێژووییە وەربگرێت، کە شەڕی یەکەمی جیهانی و ئەنجامەکانی، بۆ گەلانی ژێردەستی ئیمپراتۆریای عوسمانی، ڕەخساندیان. هەروا دەوڵەتە ئیمپریالییە سەرکەوتووەکانی شەڕ، هیچ کۆمەکێکیان بە کورد نەکرد تا ئەویش، وەک عەرەب بتوانێت دەوڵەتی نەتەوەیی خۆی، هەر نەبێت لە بەشێکی کوردستاندا، دابمەزرێنێت.

IV

دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی سەردەمێکی نوێ بەڵام دژوار، لە مێژووی کورد دەستی پێ کرد. کورد وەک تاکە نەتەوەی دۆڕاوی دوای شەڕ، خۆی دیتەوە. ناسیۆنالیزم و بزاڤی رزگاریخوازیی کورد، شکستێکی گەورەیان تۆش هات. هەوڵدانی ناسیۆنالیزمی کورد، لە باکووری کوردستان، بۆ بەرەنگاریی دەسەڵاتی شۆڤێنیستی تورک، لەوانە راپەڕینی شێخ سەعید و خۆیبوون، نەیانتوانی کەمترین مافی نەتەوەیی و دیموکراتی بۆ کورد دابین بکەن. لەو کاتەوە تا ئێستا، نکۆڵیکردن لە بوونی کورد و سیاسەتی پاکتاوکردنی کولتووری، لە تورکیادا، هەر بەردەوامە. پاشماوەی ناسیۆنالیزمی کورد، ئەوانەی لە کوژران و گیران دەرباز بوون، بەشێکیان لە ئاوارەیدا درێژەیان بە خەباتی سیاسی و کولتووریی خۆیان دا. بەشێکی دیکەیان، کە لە ناسیۆنالیستانی باشووری کوردستان پێک هاتبوون، گەڕانەوە ناوچەکانی خۆیان. ئیدی باشووری کوردستان، بوو بە ناوەندی چالاکیی سیاسی و کولتووریی ناسیۆنالیزمی کورد، بێ ئەوەی زەمینەی لەباری کولتووری، سیاسی و کۆمەڵایەتیی تێدا رەخسابێت.

ناسیۆنالیزم، لە باشووری کوردستاندا، بەرهەمی پێشکەوتنی کۆمەڵگای باشوور و ئەنجامی پێشکەوتنی ئابووری و کولتووریی ئەوبەشەی کوردستان نەبوو، بەڵکو وەک بیرو ئایدۆلۆجیایەکی سیاسی، کۆمەڵێک رووناکبیری خەڵکی ئەو هەرێمە لە دەرەوەی ناوچەکە و لە باکووری کوردستان و ئەستەمبوڵەوە، لەگەڵ خۆیان هێنابوویانە باشوور. ئەوان دوای هەڵوەشاندنەوەی ئیمپڕاتۆریای عوسمانی، وەک رووناکبیرانی ئەو سەردەمەی وڵاتانی عەرەب، گەڕابوونەوە زێد و شارەکانی خۆیان. ئەو رووناکبیر و ناسیۆنالیستانەی کورد، لەناو کۆمەڵ و ناوچەکانی خۆیان، پێنەگەیشتبوون. هیچ پەیوەندییەکی راستەوخۆی سیاسی، کۆمەڵایەتی و کولتوورییان لەگەڵ خەڵکی باشووردا نەبوو. هیچ پێگەیەکی سیاسی و کۆمەڵایەتییان لەوێ دروست نەکردبوو. هیچ گۆڤارو رۆژنامەو رێکخراوی سیاسی، کولتووری وکۆمەڵایەتییان لەو ناوچەیەدا دانەمەزراندبوو. بە کورتی ئەوان وەک غەریبی وڵاتی خۆیان بوون. بە بیر و کولتوورێکی نوێ و نامۆ بە کۆمەڵی ئەو سەردەمەی باشووری کوردستان، گەڕابوونەوە ناو کۆمەڵێکی عەشیرەتی و نەریتی کە رەنگە لەسەدا نەوەد و پێنجی خەڵکەکەی نەخوێندەوار بووبێت. ئینتیما بۆ خێڵ و ناوچەگەلێک زۆر لە ئینتیما بۆ نەتەوە بەهێزتر بوو. بیری ناسیۆنالیستی و رۆشنگەری، تەنیا زایەڵەیەکی لاوازیان لەو ناوچەیەدا هەبوو. بۆیە

هەواڵنامەی کتێب

نەیانتوانیبوو سەرەتای هۆشیارییەکی نوێی سیاسی و هەستی هاوبەشی نەتەوەیی، دروست بکەن. دوای رووخانی میرنشینی بابان و بەهۆی شەڕی یەکەمی جیهانییەوە سلێمانی، کە ناوەندی رووناکبیری و بیری ناسیۆنالیستی بوو وێران کرابوو [23] هێشتا زەمینەیەکی لەباری کۆمەڵایەتی، کولتووری و سیاسی بۆ ئەو بیرە نوێیانە دروست نەبوو بوو. بۆیە ئەوان، بە پێچەوانەی ناسیۆنالیستانی باکووری کوردستان، نەیانتوانی بزاڤێکی نوێی سیاسی و کولتووری دەست پێ بکەن، یان رێکخراوی کولتووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی دابمەزرێنن. ئەوان دەبوو ببنە بەشێک لەو واقیعە سیاسی و کولتووری و کۆمەڵایەتییە خێڵەکییەی کە هەبوو. لە چوارچێوەی ئەو دەرەتان و توانایەی کە لە ئارادا بوو، کاربکەن و هەوڵ بدەن جێگای بیرەکانی خۆیان لە کۆمەڵدا بکەنەوە. خەون و پڕۆژەی ناسیۆنالیستییان بگۆڕن بۆ واقیع. بە کورتی ئەوان دەبوو یان لە سایەی کۆلۆنیالیزمی بریتانیدا، کە هیچ پڕۆگرامێکی بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی نەبوو، جێگای خۆیان بگرن، یان لە سێبەری نفوز و دەسەڵاتی شێخ مەحموودا، درێژە بە خەباتی سیاسی و کولتووری خۆیان بدەن . سەرئەنجام هەندێکیان بوونە لایەنگری بریتانیا و زۆربەشیان چوونە پاڵ بزاڤی شێخ مەحموود. جەمال نەبەز، لەو باوەڕەدایە کە ئەم دەستە رووناکبیرەی کورد (کە بە هەوودە بۆرجوا ناویان دەبات) جەماوەریان

لەگەڵ نەبوو و نەیانتوانیوە سەربەخۆ کار بکەن، پێویستیان بە پاڵپشتێک بووە بۆ راگرتن و پەرەپێدانی بەرژەوەندیی خۆیان. بۆیە دەوری ئەوان لەسەر شانۆی سیاسیی کوردایەتی لەوە نەچۆتە دەرێ کە پاشکۆیەکی سەرکردەی کلاسیکیی کورد زیاتر بن[24].

لەو دۆخە ئابووری و سیاسی و کولتوورییەدا، ناسیۆنالیستانی کورد لە باکوور و باشوور دەستیان کردە چالاکی نواندن، بەو ئامانجەی نەتەوەی کورد بە مافی خۆبڕیاردانی چارەنووس بگات و دەوڵەتی نەتەوەیی خۆی دابمەزرێنێت. ئەو چالاکییانە، کە دابەش و لێکدابڕاو بوون، دوو شێوەی سەرەکییان بەخۆگرت:

یەکەم: لایەنی دیپلۆماسیی دەرەوە، کە هەندێک لە رابەرانی بزاڤی ناسیۆنالیستی کورد، پەیوەندییان بە وڵاتە هاوپەیمانەکانەوە کرد تا مەسەلەی کوردییان بۆ روون بکەنەوە، قەناعەتیان پێ بێنن تا کوردیش، وەک گەلانی دیکەی ژێر دەستی عوسمانی، یارمەتی بدرێت تا قەوارەیەکی نەتەوەیی بۆی خۆی دابمەزرێنێت. هەوڵ و کۆششی شەریف پاشا، لە سەردەمی کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس و دواتریش، دیارترین لایەنی ئەو چالاکییە دیپلۆماسییە بوو.

ئەگەرچی ئەو چالاکییانە جۆرە ئەنجامێکی پۆزێتیڤیان هەبوو، کە لە پەیماننامەی سیڤەردا دەرکەوت، بەڵام هیچ

هەواڵنامەی کتێب

جۆرە چارەسەرێکی، تەنانەت نیوەچڵی، بۆ پرسی کورد، نەهێنایە بەرهەم. چونکە دەوڵەتە کۆلۆنیالیستەکان، لە پەیماننامەی سیڤەر و گفت و بەڵێنەکانیان ژێوان بوونەوە و مەسەلەی کوردیان کردە قوربانیی بەرژەوەندییەکانی خۆیان[25].

دووەم: لایەنی ناوخۆ، کە لەم رووەوە رووناکبیران و ناسیۆنالیستانی کورد، چالاکی سیاسی و کولتووریی جۆراوجۆریان لە کوردستاندا، دەست پێکرد. بەو ئامانجەی خەڵکی کورد بێدار بکەنەوە و هۆشیاریی سیاسی و نەتەوەییان لا بەهێز بکەن.

لەو سەردەمەدا کۆمەڵێک گۆڤار و بڵاوکراوەی کوردی لە باشووری کوردستاندا دەرکەوتن، کە رۆڵێکی گرنگیان لە پێشخستنی هۆشیاریی نەتەوەیی و بیری سیاسی و گەشەپێدانی رۆشنبیری و زمانی کوردیدا گێڕا. مەسەلەی دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ و رەتکردنەوەی لکاندنی باشووری کوردستان بە عێراقەوە، شوێنێکی گرنگیان لەو رۆژنامە و بڵاوکراوانەدا گرتبوو. خەباتی گەلی باشووری کوردستان، لە دژی کۆلۆنیالیزمی بریتانی، رەوتێکی نوێی بە ئایدۆلۆجیای بزاڤی کورددا، کە لە ژیانی سیاسیی و لەناو کولتووری کورددا رەنگیان دایەوە. چونکە بریتانیا بە زەبری لەشکری خۆی و باشووری کوردستانی داگیر کرد و حوکمداریی شێخ مەعموودی حەفیدی، لە سلێمانی

رووخاند. دواتریش زۆر بە توندی، ئەو راپەڕینانەی دامرکاندنەوە، کە تا جەنگی دووەمی جیهانی، لە باشووری کوردستاندا بەرپا بوون.

ئەو هۆکارانە، سەرەڕای فاکتەری ئاینی، ڕێبازی دوژمنایەتیکردنی کۆلۆنیالیزمی بریتانییان لە باشووری کوردستاندا بەهێز کرد. بەشێکی فراوانی رووناکبیران و ناسیۆنالیستانی کورد، بەو ئەنجامە گەیشتن کە کۆلۆنیالیزمی بریتانی، نەک هەر کەمترین کۆمەک بە ئازادبوونی کورد ناکات، بەڵکو دژی دامەزراندنی هەر قەوارەیەکی نەتەوەییە بۆ کورد. رەنگە لەبەر ئەو هۆکارە بووبێت کە دواتر خەباتی گەلی کورد، لە پێناوی مافی نەتەوەییدا، بە خێرایی لەگەڵ خەباتی گەلی عەرەبی عێراق، لە پێناوی رزگاربوون لە دەسەڵاتی کۆلۆنیالیزمی بریتانی لە عێراقدا، تێکەڵ بووبێت، هەرچەندە سروشت و ئامانجی ئەو دوو خەباتە تەواو لێک جیاواز بوون. بەدەرنانی کۆلۆنیالیزمی بریتانی لە عێراق بۆ خەڵکی عەرەبی عێراق، رزگاربوون بوو لە دەسەڵاتی کۆلۆنیالیزمی بریتانی، کەچی هەمان مەسەلە بۆ کورد، لە جەوهەردا، تەنیا گۆرانی دەسەڵاتی داگیرکەری بریتانی بوو بە دەسەڵاتی داگیرکەری دەوڵەتی عێراق. ئەو راستییە و ئەنجامەکانی لە دوای کودێتای تەمووزی ساڵی 1958دا بە تەواوی دەرکەوتن[26].

بەڵام لاوازترین لایەنی بزاڤی ناسیۆنالیستی کورد، لەو

سەردەمەدا، ئەوە بوو کە نە یەکگرتوو بوو، نە ڕێبازێکی سیاسیی ڕوونی هەبوو. ئەوەش لە بنەڕەتدا، نیشانەی لاوازیی ناسیۆنالیزمی کورد بوو، کە بەو ئەندازەیە پێ نەگەیشتبوو، ببێتە بزاڤێکی جەماوەری، یان پرۆژەیەکی ناسیۆنالیستی و ڕێبازێکی سیاسیی دروست دیاری بکات. مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە (یاداشت)دا باسی ناکۆکی و کێشەی ناو ڕووناکبیران و ناسیۆنالیستانی باشووری کوردستان دەکات، کە بەسەر سێ جۆرە گرووپی سیاسیدا دابەش بوو بوون: نیشتمانپەروەران و لایەنگیرانی سەربەخۆیی، لایەنگیرانی تورک (کە خەڵکی کورد ناوی جلخوارەکانیان بەسەردا بڕیبوون) لایەنگیرانی بریتانیا[27].

ناسیۆنالیزم و بزاڤی ڕزگاریخوازیی کورد لە باشووری کوردستان، بە ئامانجی خۆیان نەگەیشتن و گەلی باشووری کوردستان، بەدوور لە ویستی خۆی بە دەوڵەتی عێراقەوە لکێندرا. بەمەش تەنیا دەرفەتێکی مێژوویی گرنگ لە دەست کورد نەچوو، بەڵکو ڕێگای گەشەکردنی سروشتیی ژیانی سیاسی، ئابووری و کولتووریی کورد بەسترا. لە هەمان کاتدا بیری سەربەخۆیی و پرۆژەی ناسیۆنالیستانی کورد بێ ئەنجام بوون و شکستیان هێنا. قبووڵکردنی داگیرکردن و واقیعی لکاندنی کوردستان بە عێراقەوە، وردە وردە وەک چارەنووسێکی حەتمی، خۆیان سەپاند. بەشێکی گەورەی ڕووناکبیران و ناسیۆنالیستانی کورد، کەوتنە هاریکاریکردن

هەواڵنامەی کتێب

لەگەڵ کۆلۆنیالیزمی بریتانی، تا لەناو دەزگای دەوڵەتی تازەدروستکراوی عێراقدا، جێگایەکی گرنگ بۆ خۆیان بەدەست بخەن.

هەڵبەت هۆکارە دەرەکییەکان، بە تایبەتی کۆلۆنیالیزمی بریتانی و تا رادەیەک زلهێزەکانی تر، بە پرسی سەرەکی ئەو تراجیدیایەی نەتەوەی کوردن. چونکە ئەوان لەکاتێکدا کۆمەڵە دەوڵەتێکی ناسیۆنالیان بۆ عەرەب دامەزراند، کەچی بە توندی دژی دامەزراندنی قەوارەیەکی نەتەوەیی کوردی وەستان. بەڵام لەپاڵ ئەم هۆکارە دەرەکییە گرنگەدا، کۆمەڵێک هۆکاری ناوخۆ هەن، کە لەو تراجیدیایە بەرپرسن. لەوانە پێکهاتی کۆمەڵایەتیی کوردستان، لاوازی ناسیۆنالیزمی کورد و عەقڵییەتی سەرکردایەتیی سیاسیی کوردەوە هەبوو.

هەواڵنامەی کتێب

بزاڤی کورد لە باشووری کوردستاندا، لە هەرەتی پەرەگرتن و گەشەکردنیدا (1919-1924) دووچاری کۆمەڵێک گرفتی ناوخۆیی هاتبوو. لە لایەکەوە، وەک باسکرا، یەکگرتوو نەبوو و لەژێر فشار و پەلاماری بریتانیادا بوو. سەرکردایەتیی بزاڤەکە، کە بەدەست شێخ مەحموودەوە بوو، نەیتوانی پرۆگرامێکی سیاسی و ناسیۆنالیستیی ئەوتۆ دابرێژێت کە لەگەڵ پێداویستییە نوێیەکانی ئەو سەردەمەدا بگونجێت. لەنێوان فشاری دەرەکیی بریتانیا و تورکیا و فشاری ناوخۆی تورکخوازان

و ئینگلیزخوازاندا، هەڵوێستێکی یەکلاکەرەوەی نەبوو. هەروا ئەوەی لەبەرچاو نەگرتبوو، کە بریتانیا براوەی شەری یەکەمی جیهان و سەرداری ناوچەکەیە، نەک تورک. بۆیە کورد دەبوو لایەنگری براوە بێت و بە کەمترین زیان و هەندێک دەستکەوتەوە، لەگەڵی هەڵ بکات، نەک دوژمنایەتی بکات.

هەرچەندە کۆمەڵێک ناسیۆنالیست و رۆشنگەری کورد، چالاکانە بەشداری بزاڤەکە بوون، بەڵام ئەوان لەوە لاوازتر بوون بتوانن ناسیۆنالیزم لەبیر و ئایدۆلۆجیاوە بگۆڕن بە بزاڤێکی فراوانی جەماوەری، بە تایبەتی کە ئاستی خوێندەواری و کولتووریی ئەو سەردەمەی باشووری کوردستان و بەهێزبوونی پەیوەندیی خێڵایەتی، بە قازانجی ناسیۆنالیزم نەبوون. بۆیە لەو کاتەدا، نە سەرکردایەتییەکی سیاسیی نوێ، نە رێکخراوێکی ناسیۆنالیستی، لە شێوەی رێکخراوەکانی باکووری کوردستان، دەرکەوتن تا رابەرایەتیی بزاڤەکە بکەن. هۆی سەرەکی دەرنەکەوتنی ئەم جۆرە رێکخراو و سەرکردایەتییە سیاسییە ئەوە بووە، کە ئەو هێزە کۆمەڵایەتییانەی دەبوایە ئەو رۆڵە مێژووییە بگێڕن هێشتا ساوا و لاواز بوون. بۆرجوازیی کورد، کە لە بارودۆخێکی دژواری سیاسی و ئابووریدا و لە سایەی بۆرجوازیی بەهێزتری بێگانەدا سەری هەڵدا، لاواز بوو. پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداریی لە

کوردستاندا، بەهۆی هێرش و پەلاماردانی بەردەوامی داگیرکەرانی عوسمانی و ئێرانی و دواتریش بەهۆی کارەساتی شەڕی یەکەمی جیهانی و شاڵاوی عەسکەریی لەشکری بریتانییەوە، بە جۆرێکی سروشتی دەرنەکەوتن و گەشەیان نەکرد. لە باشووری کوردستاندا هیچ پرۆژەیەکی پیشەسازی نەبوو، کە زەمینەی دروستبوونی چینی بۆرجوا و کرێکار لە کوردستاندا، ئامادە بکات. بۆیە بۆرجوازیی کورد، کە لە بنەڕەتدا بۆرجوایی بازرگانی و کشتوکاڵی بوو، لەوە لاوازتر بوو کە بتوانێت، وەک هێزێکی کۆمەڵایەتی و سیاسی، خۆی رێک بخات و لە سەرکردایەتیکردنی بزاڤەکەدا، رۆڵێکی گرنگ بگێڕێت.

دوای ئەم کارەسات و وێرانکارییەش کاتێک بریتانیا باشووری کوردستانی داگیرکرد هیچ جۆرە پرۆژەیەکی ئابووری، پیشەسازی، ئاوەدانکردنەوە و کولتووریی دانەمەزراند، بە پێچەوانەوە وەک هەر داگیرکەرێک، کە رووبەڕووی گەلێکی راپەڕیو دەبێتەوە، کەوتە دامەزراندنی سەربازگە و قشڵە و بنکەی عەسکەری بۆ ئەوەی خەڵکی پێ چاوترسێن و سەرکوت و کۆنترۆڵ بکات[28].

تەواوی ئەم هۆکارانە و دادۆشینی ئابووریی کوردستان، رێگای گەشەکردنی سروشتیی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتوورییان بڕی و کۆمەکیان بە پاراستن و مانەوەی پەیوەندیی فیۆدالی و خێڵەکی کرد. لەوەیش زیاتر کۆلۆنیالیزمی بریتانی، هەر لە سەرەتاوە، هەوڵی

بەهێزکردنی سیستمی فیۆدالی دا. لە هەر ناوچەیەکدا زەوییەکانی بەناوی سەرۆک خێڵەکانەوە تۆمارکرد و کردنی بە دەسەڵاتداری ناوچەکانیان، تا لە ڕێگەی سەپاندنی دەسەڵاتی ئەوانەوە ،کۆنترۆڵی ئەندامانی خێڵەکان و ناوچەکانیان بکات. ئەو هۆکارانە دەرفەتیان نەدا پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری، لە کوردستاندا گەشە بکەن و بۆرجوازیی کورد، وەک چینێکی لێهاتووی خاوەن توانای ئابووری و ئایدۆلۆجیای سیاسی، دەربکەوێت کە بتوانێت لە ڕێگەی ڕێکخراو، یان حیزبی سیاسییەوە، بوونی کاریگەرانەی سیاسیی خۆی بسەپێنێت. لەهەمان کاتدا زەمینەی ئەوەیان نەڕەخساند کە چینی کرێکاری کورد وەک هێزێکی کۆمەڵایەتی، دروست ببێت و تائسیری سیاسی و کۆمەڵایەتیی خۆی هەبێت.

زۆربەی ڕووناکبیران، کە لە قوتابخانە نوێیەکانی کوردستان، یان ئەستەمبوول و هەندێ شاری دیکەی عوسمانی خوێندبوویان، بەشداری کاری ڕووناکبیری و سیاسییان کرد. هەندێکیان توانیان شوێنی گرنگ لەناو حوکمڕانیی شێخ مەحموددا، بە تایبەتی لە بواری خوێندن، راگەیاندن و ڕۆشنبیریدا بگرن. بەڵام لە بواری ڕێکخستن و سەرکردایەتی و بڕیاری سیاسیدا تەئسیریان نەبوو. ئەوان لە دەرەوەی سەرکردایەتیی بزاڤەکەدا مانەوە و ملکەچی سەرکردایەتیی شێخ مەحموود و بڕیارەکانی ئەو بوون. بۆیە نەیان توانی بزاڤەکە لەو ئەڵقە فیکری و سیاسی و

ڕێکخراوەییە دەرباز بکەن کە تیایدا گیری خواردبوو.

کاتێک حکومەتی شێخ مەحمود ڕووخێندرا و ڕۆڵی شێخ مەحموود، وەک سەرکردەیەکی نەریتیی بزاڤی کورد لاواز بوو، بۆشاییەکی سیاسی دروست بوو، کە تەنیا ڕێکخراوێکی سیاسیی دەیتوانی پڕی بکاتەوە. کەچی ناسیۆنالیستانی کورد، تا کۆتایی ساڵانی سییەکان، هەوڵیان نەدا خۆیان لەناو ڕێکخراوێکی سیاسیدا ڕێک بخەن. هەرچەندە لە سەرەتای ساڵانی سییەکانی سەدەی بیستەمەوە، زەمینەی دامەزراندنی ئەو جۆرە ڕێکخراوە ڕەخسابوو. چونکە بیری ناسیۆنالیستی و هۆشیاریی نەتەوەیی، فراوانتر بڵاو بووبوونەوە. دەستەی خوێندەواری نوێ و خەڵکی شارەکانی کوردستان زیادیان کردبوو. دەرنەکەوتنی ڕێکخراوێکی لەو جۆرە لاوازیی فیکری، سیاسی و کۆمەڵایەتیی ناسیۆنالیستانی کورد، پیشان دەدات. هەروا دەشێت ئەنجامی بێ ئومێدیی سیاسیی نەوەی یەکەمی ناسیۆنالیستانی کورد بووبێت، کە زۆربەیان، دوای ڕووخاندنی حوکمداریی شێخ مەحموود، ویستیان خۆیان لەگەڵ پرۆژەی بریتانیا، سەبارەت بە عێراق و باشووری کوردستان، بگونجێنن و جێیەک، لە دەزگاکانی دەوڵەتی عێراقدا، بەدەست بهێنن.

بەڵام لەناو ئەو بۆشاییە سیاسییەدا، سەرەتای بزاڤێکی نوێی فیکری و کولتووری لە باشووری کوردستاندا، دەرکەوت، کە ناوەڕۆک و مەودایەکی سیاسیی هەبوو. یان

کولتووری کورد، بۆ یەکەمین جار بەدوای مانایەکی سیاسیدا دەگەڕێت و وەک پێناسی نەتەوەیی کورد خۆی دەخاتەڕوو. بەم مانایە کوردبوون مانایەکی سیاسیی بەخۆی دەگرێت و پێش هەر شتێک، لە ناوەرۆکێکی کولتووریدا، ئەو مانا سیاسییەی خۆی نیشان دەدات.

ناسیۆنالیزم لە دوای لکاندنی باشووری کوردستان بە عێراقەوە، تووشی شکستی سیاسیی‌دەبێت، دەگۆڕدرێت بۆ پرۆژەیەکی کولتووری و رووناکبیری. ناسیۆنالیستانی کورد هەوڵ دەدەن کولتووری کورد، بە تایبەتمەندییە نەتەوەییەکەیەوە، بە رابردووە مێژووییەکەیەوە، بە ناوەرۆکە سیاسییەکەیەوە، وەک پێناسەی خەڵکێکی سەربەخۆ، بەبێ حیسابکردن بۆ ئەو سنوورانەی دابەشیان کردووە، نیشان بدەن و لە بەرامبەر پێناسی عەرەبیی عێراقدا رای بگرن. کۆمەڵێک رووناکبیر، کە بە ئەزموون و رووناکبیرییەکی نوێوە گەرابوونەوە باشووری کوردستان، هەوڵ دەدەن لە رێگای نیشاندانی یەکبوونی کولتووری و گەڕانەوە بۆ مێژوو و میراتی ئەدەبی و ئەفسانە و داستانە فۆلکلۆرییەکان و خولقاندنی هەندێک سیمبوولی هاوبەشی نەتەوەییەوە (لە هەموویان گرنگتر جەژنی نەورۆز و چیرۆکە ئەفسانەییەکەی) هۆشیاریی نەتەوەیی و زەمینەی پێکەوەهەڵکردنی نەتەوەیی دروست بکەن. تەسەورێکی هاوبەش و هەستی هاوچارەنووسی و بنەمای هاوبەشی

ڕۆحی، بۆ خەڵکی کورد پێک بهێنن. ڕێکەوت نییە کە لەو سەردەمەدا و بۆ یەکەمین جار، بە دەستپێشخەری پیرەمێرد، نەورۆز تەنیا نابێتە سیمبولێکی نەتەوەیی هاوبەشی خەڵکی کورد، لە عێراقدا، بەڵکو ناوەرۆکێکی سیاسیی قورسیشی پێ دەدرێت و دەکرێتە سیمبوولی بەرەنگاری و خەبات بۆ ئازادی. شانبەشانی ئەمە هەوڵی نووسینی مێژووی کورد و مێژووی شیعر و ئەدەبی کوردی دەدرێت. دەستوور و گراماتیکی زمانی کوردی و شێوەی نوێی ڕێنووسی کوردی دادەڕێژرێت و زمانەکە لە وشەی بێگانە (بە تایبەتی عەرەبی) تەتەڵە دەکرێت. چاپەمەنی گەشە دەکات و کۆمەڵێک گۆڤار و ڕۆژنامە و کتێبی کوردی، بڵاودەکرێنەوە. لە هەمان کاتدا لە شیعردا، کێشی عەروزی عەرەبی فەرامۆش دەکرێت و کێشی بڕگەی فۆلکلۆریی کوردی، جێگای دەگرێتەوە. لەو دۆخەدا، ژیانی کولتووریی کورد گۆڕانێکی دیاری بەسەردا دێت. ئیتر شیعر وەک تاقانە و تاکە ژانری ئەدەبیی کوردی، نامێنێتەوە. ژانری نوێی وەک چیرۆک و کورتەچیرۆک، شانۆنامە، ڕەخنەی ئەدەبی، لێکۆڵینەوەی مێژوویی و کۆمەڵایەتیی و وەرگێڕان... تاد دەردەکەن. بە تایبەتی لە ڕێگای ڕۆژنامەوانییە بڵاو دەکرێنەوە. ئەو تێکست و نووسینانەی لەو سەردەمەدا بڵاوکراونەتەوە،ە کۆمەڵێک بیر و بۆچوونی نوێیان دەربڕیوە، کە زایەڵەی بیری ڕۆشنگەری و بیری سۆسیالیستی بوون. مەسەلەکانی وەک برایەتیی

هەواڵنامەی کێژ

نێوان گەلان، گرنگی زانست و خوێندەواری، داکۆکی لە ئازادیی نەتەوەیی و ماف و ئازادیی ژن، هەروا خەبات دژی دواکەوتوویی و خورافات و ستەمی کۆمەڵایەتی و چینایەتی و دژی کۆلۆنیالیزم و فاشیزم. تاد بەشێکی گرنگی ئەو مەسەلانەن ،کە لە بەرهەمی نووسەران و رووناکبیرانی ئەو سەردەمەدا، دەردەکەون. ئاشکرایە دۆخی سیاسی، کۆمەڵایەتی و کولتووریی ئەوکاتە بە قازانجی بڵاوبوونەوەی ئەم جۆرە بیرانە نەبوون، هەروا ئەو مەسەلە فیکری و کۆمەڵایەتییانە، بەجۆرێکی سادە و سەرەتایی باسکراون، بەڵام بۆ کاتی خۆی، سەرەتایەکی نوێ و گرنگ بوون. گرنگییەکەیان لەوەدایە کە، وەک بەشێک لە پرۆژەیەکی کولتووری، لە لایەکەوە دۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئاستی رۆشنبیری ئەو کاتەی کۆمەڵەی کوردستان و کۆششی رووناکبیران بۆ گۆڕینی کۆمەڵ و داکۆکیکردن لە ئازادی و دادپەروەری کۆمەڵایەتی پیشان دەدەن. لە لایەکی دیکەوە سەرەتای گۆڕانێکی نوێ لە بیری سیاسیی و هۆشیاریی نەتەوەیی، لە باشووری کوردستاندا دەردەخەن و زەمینەی ئایدۆلۆجیای بزاڤی رزگاریخوازیی کوردستان پێک دێنن.

نەتەوەیەک بێ گەڕانەوە و پیشاندانی ریشە و مێژووی خۆی و داهێنانی سیمبوولی هاوبەش و ستایشی قارەمانە مێژووی و سیمبوولەکانی، چۆن دەتوانێت هەست و

هۆشیاریی نەتەوەیی و گیانی هاریکاری، لە نێوان ئەندامەکانیدا، دروست بکات، یان لە بەرامبەری (ئەویدی)دا بوونی بە جیاهەڵکەوتووی خۆی بسەلمێنێت؟ زمانێک بەبێ نووسین و دارشتنی دەستوور و گراماتیکەکەی، بەبێ بەکارهێنانی لە نووسین و چاپەمەنیدا، چۆن دەکرێت ببێتە پێناسەی کولتوورێک، کە سایەیەکی سیاسی بخوازێت. ئەدەب و کولتوورێک بەبێ پیشاندانی مێژوو و سیمبول و لایەنە جۆراوجۆرەکانی خۆی، کوا دەتوانێت چەپەرێکی کولتووری و بنەمای پێناسێک لە بەرامبەر پەلاماری کولتووریکی بیانیدا دابمەزرێنێت. ناسیۆنالیزم، لە هەر وڵاتێکدا، ویستبێتی سایەیەکی سیاسی بۆ کولتوورەکەی دابین بکات، یان بە واتایەکی دی نەتەوە دروست بکات ئەوا، کەم تا زۆر دەستبەکاری پرۆژەیەکی کولتووریی لەو جۆرە بووە. بۆیە تێکرای ئەو کارانەی ناسیۆنالیستان و رووناکبیرانی کورد، دەشێت وەک بەشێکی گرنگی پرۆژەی کولتووری و رووناکبیریی ناسیۆنالیزمی کورد دابندرێت، کە ئامانجێکی سیاسیی ئاشکرای لە پشتەوە بووە. ئامانجەکە، پێش هەر شتێک، ئەوە بووە کە خەڵکی کوردستان، بە هۆیانەوە خۆیان بناسن و هۆشیاری و تەسەورێکی هاوبەشی نەتەوەییان لەلا دروست بێت. هەر لەسەر ئەو ئەساسەش (من) لە بەرامبەر (ئەویدی)دا خۆی بە جیاواز بزانێت. بەڵام ئەو کارانە دەشێت وەک هەوڵدان و خەونی ناسیۆنالیزمی کوردیش سەیر بکرێن کە

هەواڵنامەی کتێب

ویستوویەتی، لە ڕێگای هەڵبڕینی تایبەتمەندیی کولتووری و ژیاندنەوەی مێژوو و خوڵقاندنی سیمبولە نەتەوەییەکانییەوە، پێناسی نەتەوەیی خۆی لە بەرامبەر پێناسی عەرەبیی دەوڵەتی عێراقدا هەڵبڕێت و سنوورێکی کولتووری و سیاسی لەنێوان خۆی و ئەو دەوڵەتەدا، کە سەپێنەری زمان و کولتوورێکی زاڵی بیانی بووە، بکێشێت. ئەو پرۆژە کولتوورییە، لە ناوەرۆکدا، دەلالەتێکی سیاسیی هەبووە. لە ئەنجامدا بۆتە فاکتەرێکی نوێی دەرکەوتنی چەند ڕێکخراوێکی سیاسیی، کە بە دەستپێشخەریی ناسیۆنالیستان و ڕووناکبیران دامەزرێندراون. لەوانە حیزبی هیوا، لە ساڵی 1939 دا، کۆمەڵەی ژ ێ کاف لە سەرەتای چلەکانی سەدەی ڕابردوودا، ڕێکخراوی ڕزگاری و هی دی. سەرئەنجام ئەو کۆششەی ناسیۆنالیستانی کورد، لە ساڵی 1946دا، بە دامەزراندنی پارتی دیموکراتی کورد گەیشت.

لەدوای شەڕی دووەمی جیهانی قۆناغێکی نوێ لە مێژووی ناسیۆنالیزمی کورد و بزاڤی ڕزگاریخوازیی کورددا دەست پێدەکات. ڕوداوەکانی شەڕی دووەمی جیهانی و دامەزراندن و ڕوخاندنی کۆماری دیموکراتی کوردستان، لە مهاباد و زۆربوونی دەستەی خوێندەواران و خەڵکی شارەکان، کۆمەکی زۆریان بە بڵاوبوونەوەی هۆشیاریی نەتەوەیی و بیری ناسیۆنالیستی کرد. بەڵام لە

بەرامبەر ئەوەدا، ناسیۆنالیزم لە باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستاندا، تەسلیمی واقیعی داگیرکردن و دابەشکردنی کوردستان بوون. لە پرۆژەیەکی کوردستانییەوە گۆڕدران بە پرۆژەیەکی لۆکاڵی. بزاقی ناسیۆنالیستی لەم دوو بەشەی کوردستاندا دەستبەرداری خەونی رزگاری و یەکبوونی نەتەوەیی بوو. سەرئەنجام پرۆژەی ناسیۆنالیزمی کورد، ئەوەندە بچووک کرایەوە کە لە هەندێک دەستکەوتی نەتەوەیی، لەوانە مافی کولتووری و ئیداری و ئۆتۆنۆمی، لەناو سنووری دەوڵەتە سەردەستەکانی کوردستاندا، تێپەڕ ناکات. ئەمەیش بە رای من، شکستێکی دیکەی ناسیۆنالیزمی کورد پیشان دەدات، کە نیو سەدە زیاترە لە قەیران و تێشکانێکەوە بۆ قەیران و تێشکانێکی دی دەچێت.

هەواڵنامەی کتێب

سەرچاوە و پەراوێزەکان

1- س. کالتاخچیان، تیۆری مارکسیزم لینینزم لەمەڕ نەتەوە و سەردەمی ئێستا، مۆسکۆ 1983 لا 193.

2- لینین، تەواوی بەرهەمەکان، بەرگی30 سۆفیا، بولگارستان 1981 لا 115

ئەم بۆچوونەی لینین جیاوازیی لەگەڵ رای ستالیندا هەیە کە یەکبوونی ژیانی ئابووری، شانبەشانی زمان، مێژووی هاوبەش... تاد، بە مەرجی سەرەکی دروستبوونی نەتەوە دادەنێت.

3- م.کولیچینسکی، الأمم والتقدم الأجتماعی، مۆسکۆ، دارالتقدم 1984 ص75.

4- م.س لازارێف، المسألە الکردیە (1917-1923) ترجمە د. عبدی حاجی. دار الرازی، بیروت 1991 ص101.

5- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، لەبارەی سروشتی راپەڕینەکەی 1925ی کوردستانی تورکیا، گۆڤاری رۆژی کوردستان، بەغدا 1971 لا 25.

6-جمال بابان، السلیمانیە من نواحیها المختلفە، مجلە المجمع العلمی الکردی، العدد 8، 1981 ص403.

7- یوسف حبی، التراث الکردی فی مؤلفات الایطالیین، مجله المجمع العلمی الکردی، العدد 8 بغداد 1981 ص296.

8- دوکتۆر عیزەدین مستەفا رەسوول، سەبارەت بە بڵاوبوونەوەی خێرایی ئەم زمانە ئەدەبییە دەنووسێت: هەر لەو سەردەمەدا شیعری حاجی قادری کۆیی 1815-1897و ئەختەر 1832-1866 و کەیفی جوانڕۆیی لە خاکی سۆرانەوە و مەجدی 1849-1925 لە ئەردەڵانەوە و کۆمەڵێک شاعیری تری ناوچەی سنە و موکریان هەر بەو چەشنەیان نووسیوە کە نالی و هاوڕێکانی نووسیویانە. واتا بە پشتبەستن بە گەلێ بەڵگەی ئەدەبی دەتوانین بڵێین ئەو زمانە ئەدەبییەی لە سلێمانییەوە هەڵقوڵی هەر لە سەرەتای دروستبوونیا زمانی ئەدەبی هەر چوار بەشە دیالێکتەکەی کرمانجی خواروو بوون. بڕوانە:

د.عیزەدین مستەفا رەسوول، چەند سەرنجێ لەبارەی زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی، بەغداد 1971 لا 33.

9- سیامەند عثمان، ملاحظات تاریخیه حول نشأة الحرکه القومیه الکردیه، مجله دراسات کردیه، العدد الأول، پاریس 1984 ص 22.

10- بۆ زیاتر لەبارەی ئەم راپەڕینە بڕوانە: جلیل جلیلی، إنتفاضه الأکراد سنه 1880، بیروت 1979.

11- دەوڵەتی عوسمانی بە پێی دوو مەرسوومی سوڵتان لە ساڵانی 1828 و 1856 ویستی هەندێک ریفۆرم بکات، وەک رێکخستنەوەی شێوەی باج و خەراج، پاراستنی

حورمەتی تاکە کەس، جیاکردنەوەی دەسەڵاتی مەدەنی لە عەسکەری، بایەخدان بە خوێندن، ڕێگرتن لە دیپلۆماسیی بێگانە، تا دەست نەخەنە ناو کاروباری ناوخۆی ئیمپراتۆریا و....تاد بڕوانە: لۆتسکی، تاریخ الاقطار العربیه الحدیث، موسکو، دار التقدم 1984 ص 48، 152.

12- بۆ نموونە یەکێک لە ڕۆژنامەکانی ڕێکخراوی (تورکیای لاو) بەناوی (الاجتهاد) لە قاهیرە، لە لایەن رووناکبیری کورد دکتۆر عەبدوڵڵا جەودەت، دەردەچوو. جەودەت دواتر بوو بە ئایدیۆلۆجیستی ناسیۆنالیزمی کورد. ئەو کە بەهۆی چالاکی سیاسیی بۆ لیبیا دوور خرابۆوە، لەوێ ڕای کرد و چوو بۆ ئەوروپا. لە ئاوارەییدا، لەگەڵ ئیسحاق سکوتی، ڕۆژنامەیەکی تریشی بەناوی (عوسمانلی) دەرکرد. بۆ زیاتر بڕوانە: دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد (تێگەیشتنی ڕاستی) و شوێنی لە ڕۆژنامەگەریی کوردیدا، بەغدا 1978 لا 57 - 58.

13- بلەج شێرکۆ، القضیه الکردیه، ماضی الکرد و حاضرهم 1930 ص 51.

14- جلیلی جلیل، نهضه الاکراد الثقافیه والقومیه (نهایه القرن التاسع عشر وبدایه القرن العشرین، 1984 ص14.

15- ئەو ڕۆژنامە و چاپەمەنییانە، لە پاڵ گرنگیدان بەو مەسەلانەی کە پێشتر ڕۆژنامەی کوردستان دەربارەیان دەینووسی، باس و نووسینی زۆریان لەمەڕ مەسەلەکانی وەک گرنگی خوێندن بە زمانی کوردی، کردنەوەی زانکۆ لە

کوردستان، مەسەلەی ئابووری، بازرگانی، گرنگی پیشەسازی و بەمۆدێرنکرنی کۆمەڵ، دامەزراندنی کارگە و کارخانەی نوێ لە کوردستاندا، گرنگی بەکارهێنانی ئامرازی نوێ لە کشتوکاڵدا، لێکۆڵینەوەی ئابووری...تاد بڵاو کردۆتەوە. بۆ زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە:

مالمیسانژ، بدرخانیو جزیره بۆتان، ترجمه شكور مصطفی، اربیل 1988.

جلیلی جلیل، سەرچاوەی پێشوو.

جەمال خەزنەدار، (ڕۆژی کورد 1913)، بەغدا 1981.

16- لۆتسکی، تاریخ الاقطار العربیه الحدیث، سەرچاوەی پێشوو لا151.

17- بلەج شێرکۆ، القضیه الكردیه، سەرچاوەی پێشوو، لا 28.

18- بۆ نموونە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا لە شارەکانی لیوای موسڵ: ئامێدی، زاخۆ، دهۆک، ئاکرێ و شەنگار, پێنج قوتابخانەی رشدیە و دوانزە قوتابخانەی سەرەتایی هەبوون. لە لیوای کەرکوک و سلێمانی نۆ قوتابخانەی رشدیە و شانزە قوتابخانەی سەرەتایی هەبوون. هەروا لە ساڵی 1893 قوتابخانەیەکی رشدیەی عەسکەری لە سلێمانی کرایەوە. سەرەڕای قوتابخانە پیشەسازییەکانی موسڵ و کەرکوک. بۆ زیاتر بڕوانە: فیصل محمد الرحیم، تطور العراق تحت حكم الاتحادیین، موصل 1975 ص 47،147

هەواڵنامەی کتێب

هەرچەندە سەرژمێریێک, لەبارەی ژمارەی خوێندکارانی ئەو قوتابخانانە، لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا، لەبەر دەستدا نییە، بەڵام لە ساڵانی سەرەتای سەدەی بیستەمدا لە شاری ئامێدی 45 خوێندکار، لە زاخۆ 40 خوێندکار، لە دهۆک 50 خوێندکار لە ئاکرێ 30 خوێندکار، لە رەواندز 45 خوێندکار، لە سلێمانی 145 خوێندکار لە کۆیە 125 خوێندکار لە صلاحیە 150 خوێندکار لە هەولێر 155 خوێندکار هەبوون (ئەم سێ شارەی دوایی ناویان لە کتێبەکەی فەیسەڵ محەمەددا نەهاتووە. بۆ زیاتر بڕوانە: عبدالرزاق الهلالی، تاریخ التعلیم فی العراق فی العهد العثمانی (1838-1917) بغداد 1959 ص 179-180.

19-عەبدوڵڵای مەردوخ، رەفیق حیلمی رووناکبیر، بیرکار و سەرۆکی سیاسی، رابوون، ژ. 26، 1999 لا 19 .

20- هەمان سەرچاوە، لا 39.

21- دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا لا 35-36.

22- عەبدوڵڵای مەردوخ، سەرچاوەی پێشوو لا 41.

23- لەکاتی شەڕی یەکەمی جیهانیدا کوردستان کرایە مەیدانێکی بەرینی جەنگ . بەمەیش گەلێک شار و شارۆچکەی کوردستان وێران کران. بۆ نموونە بەپێی سەرژمێری بریتانیا، لە شاری سلێمانیدا کە چاوگەی دەرکەوتنی ناسیۆنالیزمە لە باشووری کوردستاندا، لە کۆی 3205 خانوو کە لە ساڵی 1913دا لە شاردا هەبوون

هەواڵنامەی کتێب

1813 خانوویان کاول کران. لە کۆی 1159 دوکان 687 دوکان رووخێندران. بۆ زیاتر بڕوانە:

الدکتور کمال مظهر احمد، دور الاکراد فی ثورە العشرین العراقیە، بغداد 1978 ص 35.

24- جەمال نەبەز، بیری نەتەوەیی کوردی نەبیری (قەومیەت)ی رۆژهەڵاتی و نەبیری (ناسیۆنالیزمی)ی رۆژئاواییە (سوید) 1984 لا 162 و دواتر .

25- بۆ زیاتر لەبارەی پەیماننامەی سیڤەر بڕوانە:

- جلال الطالبانی، کردستان والحرکە القومیە الکردیە، بغداد 1970.

- دکتۆر عەبدولرحمان قاسملو کوردستان و کورد، وەرگێڕ. عەبدوڵلا حەسەن زادە.

26- پێشتر لە چەند نووسینێکدا باسی ئەم مەسەلەیە کراوە، بۆ نموونە بڕوانە: بەرە و مێژوو سوید 1991.

27- بۆ زیاترلەم بارەیەوە بڕوانە: رفیق حیلمی، یاداشت بەشی دووەم، چاپی سێیەم، چاپەمەنی محەمەدی، سەقز، ئێران 1369 لا 562-564

بەڵام پێدەچێت تورکخوازان تەئسیری زیاتریان لە شێخ مەحمود کردبێت. رفیق حیلمی لەم بارەیەوە دەنووسێت: ئێمە خەریکی رێکخستنی مەعاریفی سلێمانی و پێشخستنی قوتابخانەکان بووین و هەستی کوردایەتیمان زندوو ئەکردەوە، لەولای ترەوە تورکخوازەکان و شاترەکانی تورک(قاصدد) لە هاتووچۆدا بوون و دەوری حوکمداریان

دابوو. شێخ مەحمود واقی وڕمابوو نەی ئەزانی رووبکاتە کام لا. هەمان سەرچاوە لا 563-564.

28- بەپێی ئەو ئامارەی مامۆستا محەمەد ئەمین زەکی لە نامیلکەی (محاسەبەی نیابەت)دا بڵاوی کردۆتەوە، لە ساڵی 1925 تا 1928 هەمووی بەسەر یەکەوە 36 هەزار روپی بۆ کردنەوەی قوتابخانە لە سلێمانی و ناوچەکانیدا خەرج کراوە. کەچی بەرامبەر بەو پارە کەمە 845 هەزار روپی بۆ دروستکردنی قشڵە و سەراکانی سلێمانی و قەرەداغ و پێنجوێن و پۆلیسخانەکانی بازیان و دەربەندی تەیناڵ و داودێ و وەلی ئاوا و قزڵجە و گڵەزەرد و پەیکولی و سەرگرمە خەرج کراوە. بڕوانە: د.کەمال مەزهەر ئەحمەد. مێژوو- کورتە باسێکی زانستی مێژوو و کورد و مێژوو بەغدا 1983 لا 155 .

هەواڵنامەی کتێب

****

سەرچاوەکان

کوردی و عەرەبی:

1. ابن خلدون، المقدمه، ص ١٢٢/١٢٦ دار العوده، بيروت ١٩٨١
2- بلەج شێرکۆ، القضيه الكرديه، ماضى الكرد و حاضرهم 1930
3- جەمال خەزنەدار، (رۆژی کورد 1913) بەغدا 1981
4- جەمال نەبەز، بیری نەتەوەیی کوردی نە بیری (قەومیەت)ی رۆژهەڵاتی و نە بیری(ناسیۆنالیزمی)ی رۆژئاوایی یە، سوید 1984
5- جمال بابان، السليمانيه من نواحيها المختلفه، مجله المجمع العلمى الكردى، العدد 8، 1981
6- جلال الطالبانى، كردستان والحركه القوميه الكرديه، بغداد،1970.
7- جليل جليلى، إنتفاضه الاكراد سنه 1880، بيروت 1979
8- حسن فظل الله، سقوط الوهم، دار الهادى، بيروت 2001

کتێبخانەی ئەلکترۆنی

9- رەفیق سابیر، ئیمپراتۆریای لم، سوید، 1998.
10- رەفیق سابیر، بەرە و مێژوو سوید، 1991.
11- رفیق حیلمی، یاداشت بەشی دووەم، چاپی سێیەم، چاپەمەنی محەمەدی، سەقز، ئێران 1369
12- س. کالتاخچیان، تیۆری مارکسیزم لینینزم لەمەڕ نەتەوە و سەردەمی ئێستا، مۆسکۆ 1983
13- سیامەند عثمان، ملاحظات تاریخیه حول نشأة الحرکه القومیه الکردیه، مجله دراسات کردیه، العدد الاول، پاریس 1984
14- د. عەبدولرحمان قاسملو ,کوردستان و کورد، وەرگێڕ عەبدوڵڵا حەسەن زادە.
15- عبدالرزاق الهلالی، تاریخ التعلیم فی العراق فی العهد العثمانی (1838-1917) بغداد 1959
16- عەبدوڵڵای مەردوخ، رەفیق حیلمی رووناکبیر، بیرکار و سەرۆکی سیاسیی، رابوون، ژمارە 26، 1999
17- د. عیزەدین مستەفا رەسووڵ، چەند سەرنجێک لەبارەی زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، بەغدا1971
18- د.کەمال مەزهەر ئەحمەد، لەبارەی سروشتی راپەڕینەکەی 1925ی کوردستانی تورکیا، گۆڤاری رۆژی کوردستان، بەغدا 1971
19- دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد (تێگەیشتنی راستی) و شوێنی لە رۆژنامەگەریی کوردیدا، بەغدا1978
20- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد. مێژوو کورتەباسێکی

زانستی مێژوو و کورد و مێژوو بەغدا 1983
21- دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە سالآنی شەڕی یەکەمی جیهانیدا
22- الدکتور کمال مظهر احمد، دور الاکراد فی ثوره العشرین العراقیه، بغداد 1978
23- لۆتسکی، تاریخ الاقطار العربیه الحدیث، موسکو، دار التقدم 1984
24- لینین، تەواوی بەرهەمەکان، بەرگی30 سۆفیا، بولگارستان 1981
25- م.س لازاریێف، المساله الکردیه (1917-1923) ترجمه د. عبدی حاجی دار الرازی، بیروت 1991
26- م.کولیچینسکی، الامم والتقدم الاجتماعی، موسکو، دارالتقدم 1984
27- مالمیسانژ، بدرخانیو جزیره بۆتان، ترجمه شکور مصطفی، اربیل 1988
28- الدکتور محمد عابد الجابری، إشکالیات الفکر العربی المعاصر، مرکز دراسات الوحده العربیه، ط3 بیروت 1994 ص41،43
29- الدکتور محمد عابد الجابری، المساله الثقافیه، مرکز دراسات الوحده العربیه، بیروت، ط1، تشرین الثانی، 1994.
30- میشیل عفلق، البعث والتراث، بغداد 1976.
31- یوسف حبی، التراث الکردی فی مؤلفات الایطالیین، مجله المجمع العلمی الکردی، العدد 8 بغداد 1981

هەواڵنامەی کیژ

به سویدی

1- Beck ،Uirich ،Vad innebär globaliseringen ،Över. Joachim Retzlaff,Daidalos, Sverige 1998

2 - Benedict Anderson Den föreställda gemenskapen (1991)

3 - Ernest Gellner ،Stat ،nation ،nationalism ، Översättning: Hans Dalén ،Nya Doxa ،Nora 1997 ،s.64

4 - Filosofi Lexikonet ،FORUM ،Stockholm ،1988 s.560-561

5 - Jasenka Trak, Språk och statsbildning, moltiett-nica, Nr. 24-25. Augusti 1999 S3

6 - Karl R Popper ،Det öppna samhället och dess fiender ،Del 2 ،Översättning av Bo Ekström ،Akademilit-teratur ،Stockholm ،1981 ،s.58

7 - Multiettnica ،Språk och Statsbilding .

8 - Reidar Larsson ،Politiska ideogier vår tid ،student-litteratur ،Lund 1994 ،s.152

9 - Retzlaff ،Daidalos ،sverige 1998 s،16

10 - Rojas ،M. Den postnationella maktens gåta och det globala protokollet ،Timro 2000.

11 – 10 T.S Eliot ،Om poesi ،Översättning av Per Erik Wah-Iund ،Bonniers 1958.

12 Zygmunt ،Bauman . Över. Fredrik Miegel ،Clobal-isering

13 - øyvind østerud ،Vad är nationalism ،Översättning : Mon C.Karlsson Universitetsförlag ،Stokholm ،1997 s.30